

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_228479

UNIVERSAL
LIBRARY

دہلی

بارہویں صدی ہجری میں

علاء
مطبوعہ

ساج پرست حسین آباد دکن

— (جملہ حقوق محفوظ ہیں) —

ہر مع دلی

— از —

نواب القدر گاہ علی خان سالار جنگ اندور

— (مقدمہ) —

— (از) —

حکیم مظفر حسین

تصاویر

(۱) - نواب میر یوسف علی خاں بہادر سالار جنگ

(۲) - نواب نور محمد علی خاں -

(۳) - نواب فی القدر درگاہ قلیخان سالار جنگ خاندوران -

(۴) - منظر مقبرہ سالار جنگی -

(۵) - مرقد نواب فی القدر درگاہ قلیخان سالار جنگ خاندوران -

(۶) - منظر - باغ و لکشاں -

(۷) - دروازہ جلوخانہ قدیم -

(۸) - نواب مختار الدولہ خان عالم امام قلیخان سالار جنگ -

(۹) - عاتور خان عالم -

خواب میر یوسف علی خان بہادر سالار جنگ دام اقبالہ

انتخاب

اللہ میں حضرت مغفرتاب نظام الملک آصفیاء اول طاب ثابہ جب
مازم دہلی ہوئے اس وقت خاندوران ذوالقدر نواب درگاہ علی خاں
سالار جنگ و نواب حیدر خاں شیر جنگ آپ کے ہمرکاب تھے۔

یہ تالیف خان دوران نواب ذوالقدر کے ذوق سلیم اور اس عہد کی بہترین یادگار ہے
ان دونوں مذکورہ بالا خاندانوں کے ارکان کو یہ فخر حاصل ہے کہ حضرت مغفرتاب طاب ثابہ کے عہد میں
اس مبارک عہد عثمانی تک ہمیشہ عہد ہائے جلیلہ و مناصب فیہ پر سرفراز اور نہایت نیک نام
و فاشعاری و جاں نثاری سے متصف ہے۔

نواب مختار الملک سالار جنگ اسی خاندان کے رکن رکن اور دولتی ہے
کے بچے جاں نثاری تھے جن کے گورہ شب چراغ عالیجناب نواب میر یوسف علی خان بہادر
سالار جنگ دام اقبالہ (جو مذکورہ صدر خاندانوں کے فضائل و فوائد کے حقیقی وارث حلاصہ
دو دمان ہیں) دولت علیہ آصفیہ کی کرسی مدار المہمانی کو زینت بخش چکے ہیں۔
یہ تذکرہ بناسبت خاندانی موصوف ہی کے نام نامی مع سنون گزنی کی عزت
حاصل کرتا ہوں۔

احسان فراموشی ہوگی اگر اس موقع پر میں اپنے سراپا غایت مجاہد شاق نواب غنی جنگ بہادر
دام اقبالہ (خلف خان دوران نواب رکن الدولہ رکن الملک مغفور) کی اس ذوق علمی و غنایت کا
ذکر نہ کروں کہ موصوف ہی کے الطاف کی مانند سے خیر کو خان دوران نواب ذوالقدر کے متعلق مفید
معلومات عکس نقادیر وغیرہ کا ذخیرہ حاصل کرنے کا موقع ملا۔

حکیم مظہر حسین آبادی

فہرستِ مکتوبات

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۱۲	سفرِ دہلی	۰	آفتاب
۱۳	خدمتِ داروغہ کی ہر کار پر سرِ فرازی	۰	نواب میر یوسف خاں
۱۴	نادر گردی	۱	مقدمہ
۱۸	خاندورانِ نوابِ القدر کی رفاقت و خاداری	۱	دہلی بارہویں صدی ہجری میں
۲۰	حضرتِ معصومین کو نوابِ القدر پر اعتماد	۲	دہلی اور اس کے بانیوں کے نام اور اس عہد کا مختصر خاکہ
۲۰	تالیفِ تذکرہ -	۴	مولف کا تعارف
۲۱	ایک تاریخی انکشاف	۵	نام و خطابات، تخلص اور اصنافِ ادبی و وطن و تہذیب
۲۱	شہابِ زندہ دلی	۶	خاندورانِ نوابِ القدر کے آبا و اجداد
۲۱	ترتیبِ تذکرہ		خاندانِ علی خاں
۲۲	انشاء پر داری	۸	درگاہِ علی خاں لعل
۲۳	حسنِ عقیدت	۹	نوروزِ علی خاں
۲۳	قدمِ شریفِ حضرتِ سکائیات	۱۰	عکسِ نوروزِ علی خاں
۲۳	قدمِ مبارکِ حضرتِ علی	۱۱	خاندانِ علی خاں (۲)
۲۴	مزاداتِ درگاہِ ادلیا	۱۱	عہدِ حضرتِ معصومین کا طالع
۲۵	نواب ذوالقدر کی پاکِ مشرقی	۱۱	خاندورانِ نوابِ القدر درگاہِ قلیان سلاز
۲۵	عرسِ مسکنِ منزل	۱۱	تاریخ و مقامِ ولادت
۲۶	بارہویں صدی کی خوش حالی اور دولت	۱۱	تعلیم و تربیت
۲۶	خوش حالی کا دوسرا وقتہ -	۱۲	منصب و جاگیر

صفحہ ۲ مضمون

۴۸ و آغا منصب و خطائے سزا فرما ہوا

۴۸ رگھوناتھ راؤ سے مقابلہ مقابلہ ثانی
۴۹ عہد حضرت عفت فرماں نواب انصاف علیا

۵۰ خاندوران نواب و القدر کا خطا علی اور نصیب

جلیل پسر فرما ہوا

۵۱ اورنگ آباد میں ماری جلوس

۵۲ حسن انتظام

۵۲ عکس مقبرہ سلا جنگی

۵۳ عسزل

۵۳ وفات

۵۳ عکس نزار خاندوران نواب و القدر

۵۴ خاندوران کی لطیفہ گوئی و بذلہ سخنی

۵۴ تاریخ گوئی

۵۸ شاعری و بزم افزوی

۶۰ کلام فارسی

۶۱ کلام اردو (قصیدہ)

۶۲ شوق عبارات

۶۳ عکس باغ و لکشا و بوم دیو پری سلا جنگ

۶۵ عکس دروازہ جلو خانہ قدیم

۶۵ اولاد و اولج

۶۶ عکس نواب خاندان قزند نواب کا چلیخان

۶۶ عکس عاشورہ خان عالم

نقول اسناد

سند نظام آباد پر وانی اسناد کو تالی
سند دھابورہ سند دارنگی سنازل نول السال

۲۶ ادب و تہذیب

۲۶ شاہ سدا شد

۲۶ شاہ غلام محمد و اول پورہ

۲۹ روسا و نواب ذوالقدر کے ہم بزم اجا

۲۹ اعظم خاں

۲۹ نواب ذوالقدر کی راست گوئی

۲۹ مرزا سنو

۳۰ لطیف خاں

۳۰ اس عہد کی وضع داری

۳۲ یا زہد سہم میرن

۳۳ سحر عرب

۳۳ کل پورہ

۳۴ ناگل کامیلہ

۳۴ رینی ہما بت خاں

۳۴ شعرائے معاصرین مرثیہ گو و ارباطیہ غیر

۳۸ نواب ذوالقدر کی موسیقی دانی

۳۹ دکن کو مراجعت

۴۱ عہد نواب ام الدولہ ناصر جنگ شہید

۴۲ انصاف و حسن اور باقیوں کی بہادری کا نشانہ

۴۳ خاندوران کے ہاتھی کی بہادری

۴۳ خدمت کو تالی پسر فرمازی

۴۶ عہد نواب امیر الممالک صلابت جنگ

۴۸ خان دوران کی داروغگی نیا پسر فرمازی

خان دوران نواب ذوالقدر کا صوت داری

اورنگ آباد

۳ آهسته از تذکره

صفحه	مضمون	صفحه	مضمون
۲۱	ذکر دریش سلواة خوانی	۱	ذکر تدم شریف
۲۲	میر سید محمد	۲	قدمگاه حضرت علی علیه السلام
۲۳	مجنون ناک شاهی	۳	درگاه قطب الاقطاب
۲۴	شاه کمال	۵	مرقد سلطان الدین نازی
۲۵	شاه غلام محمد	۵	مرقد سلطان الشیخ معشوق الهی
۲۶	شاه رحمت الله	۷	مزار نصیر الدین پسران دلی
۲۷	اعظم خاں	۸	مزار شاه ترکان بیابانی
۲۸	مرزاتو	۸	مرقد باقی بالله
۲۹	لطیف خاں	۹	قبر شاه حسن رسول نا
۳۰	کیفیت بنت	۹	قبر شاه بایزید الله مر
۳۱	یازدهم میرن	۹	قبر شاه عزیز الله
۳۲	دوازدهم بیچ الاول در سر عز	۱۰	قبر مرزابدل
۳۳	بزم آرائی خان زمان	۱۱	عرس خلد منزل
۳۴	ذکر کیفیت کسل پوره	۱۲	قبر میر شرف
۳۵	کیفیت ناگل	۱۳	ذکر میر گل پسر میر شرف
۳۶	ذکر رینی هبابت خاں	۱۴	کیفیت چوک سعد اسد خاں
۳۷	ذکر شعراء	۱۵	چاندنی چوک
۳۸	مرزاجان حباتاں	۱۶	ذکر حافظ شاه سعد الله
۳۹	معنی یاس خاں	۱۷	شاه غلام محمد داول پوره
۴۰	شیخ علی حسنین	۲۰	شاه محمد امیر
۴۱	سراج الدین خاں آرزو	۲۱	شاه پانصدنی

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۵۸	غلام محمد	۴۵	میر محمد اسلم ثابت
۵۹	رحیم حسین دتائین	۴۶	ابراہیم علی خاں راقم
۵۹	قاسم علی	۴۷	میر حسن الدین مفتون
۶۰	معین الدین قوال	۴۸	مرزا عبدالحق دارستہ
۶۰	برہانی قوال	۴۸	گرامی
۶۱	برہانی امیر خانی	۴۹	مرزا ابو الحسن آگاہ
۶۱	رحیم خاں جہانی	۵۰	ذکر مرثیہ خواناں
۶۱	شجاعت خاں کلاوت	۵۰	پیر لطف علی
۶۱	ابراہیم خاں کلاوت	۵۱	مکین حسین بنگلین
۶۱	سواد خاں	۵۱	میر عبد اللہ
۶۲	بوئے خاں	۵۲	شیخ سلطان
۶۲	گھانسی رام کھاڑجی	۵۳	میر ابو تراب
۶۲	حسین خاں ڈھولک نواز	۵۳	مرزا ابراہیم
۶۳	تہسنا	۵۳	میر درویش حسین
۶۳	شہباز دھرمے نواز	۵۴	حبانی حجام
۶۳	شاہ درویش سبوح نواز	۵۴	محمد نسیم
۶۳	نابت اشکم نواز	۵۵	ذکر ارباطرب
۶۴	تقی بھگت باز	۵۵	نعت خان جین نواز
۶۵	شاہ دینال سرخی	۵۶	برادر نعت خاں
۶۶	خواصی دانوٹھا	۵۷	ساج خاں قوال
۶۶	یاری نعت ال	۵۷	جانی ، غلام رسول
۶۷	معتوقہ ابو الحسن خاں	۵۸	باقر ظہورچی
۶۸	جٹ قوال	۵۸	حسن خاں ربابی
۶۹	رحیم خاں ، دولت خاں ، گیان خاں ، بھدو	۵۸	

مفہوم سطر غلط

۵۲	۴	فردوں
۵۳	۱۰	خوابت کہ
فہرست متضام سطر		نواب میر یوسف علی شاہ
۲	۳	رگنا تھ راؤ سے مقابلہ
۴	۱۸	ذکر اربا طرب
امساب	۴	حیدر خاں
۹	۱	اصفہا ثانی
۱۵	۱۵	نواب رکن الدولہ
نقول نادوت	۸	دول
۲	۵	مکار
۳	۳	بدستخط نواب مغیرت آباد
۵	۵	فوج دار فوج
۶	۲	تے
		بمبادش
		موجود است
		امسوار
		صمصام جنگ مرحوم
		نیم آند از گزشت
		رشد و اب
		بیار
		بیار
حصہ زیرین		میں ہاں
۸		منہا سواری سرکار
۱۰		فوجدار فوج
۱۵	۹	خلافت ارشد
۱۵	۱۵	اسناد

صحیح

افسردوں	
خوابت و	
عکس نواب میر یوسف علی شاہ ہارن لاجپانام قبائل	
رگنا تھ راؤ سے مقابلہ و فتحیابی	
ذکر اربا طرب	
حیدر خاں	
آصفیہ ثانی	
نواب تھور جنگ اشرف الدولہ	
دول	
مکار	
بدستخط نواب مغیرت آباد و مندرجہ ذیل کے ناموں کے ساتھ	
فوجدار فوج	
تے	
بمباد	
موجودات	
امسوار	
صمصام جنگ مرحوم	
نیم آند از گزشت	
رشد و اب	
بیار	
بیار	
میں ہاں	
منہا سواری	
فوجدار فوج	
خلافت ارشد	
اسناد	

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۴۶	چک بک مانی	۴۰	الہ بندی امرو
۴۶	کالی کنگا	۴۰	رجی امرو
۴۴	زینت و بھی	۴۰	میاں ہنگامہ امرو
۴۸	گلاب	۴۱	سلطانہ امرو
۴۸	رمضانی	۴۲	سرس روپ امرو
۴۸	رحمان بابی	۴۳	نوربائی (طوائف)
۴۹	پنابابی	۴۴	چمنی
۸۰	کمال بابی	۴۵	اورنگیم
۸۰	ادما بابی	۴۵	ہنسیائے نیل سوار
۸۱	پنا و متو	۴۶	رام جینی

صحتی لطاف

صفحہ	غلط	صحیح
۲	تلون	مستون
۸	رائے اجازت	رائے واجازت
۱۰	.	ملاحظہ ہو عکس خاندوران نواب ذوالقدر و گاہ قلعیا
۱۰	اضافہ کیا تھا	اضافہ کیا تھا رکھا
۲۰	ہمراہ رکاب	ہمراہ رکاب
۲۵	چنیں ہنگامہ	دچنیں ہنگامہ
۳۲	د اصحاب غنچ دولال میے	د اصحاب غنچ دولال
۴۳	جمادی الاولی	جمادی الاول
۴۶	زرہ	زرہ
۴۶	کہ	چ
۴۷	ہوشدار	ہوشدار
۵۱	بروج	بروج
۵۲	الفوزہ نوازی	الفوزہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دہلی

بارہویں صدی ہجری میں

کوئی افسانہ نہیں تیرے فسانہ کی طرح
سب ہی تیار خدیں ٹھہیں سیکڑوں دفتر دیکھے

قلم و ہند میں دہلی ہی ایک ایسا مقام ہے جو فرماں روا یاں ہند کی
شاہنشاہیوں کا صدر مرکز ہوتی رہی اور وقتاً فوقتاً مختلف زمانوں میں اپنے
بانیوں کے نام کی مناسبت سے اس کے نام بھی مختلف مثلاً ہستنا پور، اندپرست،
دلیپ نگر، تغلق آباد، دہلو، شاہجہاں آباد وغیرہ رکھے گئے۔ ایک شہر

یہ لفظ عہد فیروز شاہ تک زبانِ رودخلاق تھا۔ طوطی ہند امیر خسرو اپنے مہر وچ ”فیروز شاہ“ کو مخاطب
کے فرماتے ہیں:
یا ایک اسپم بخش یا ز آخور بغرا بار گیر یا بغراں دہ کہ گردوں شینم و دہلو روم (منظر)

اُجڑنے پر دوسرا شہر اُسی کے متصل آباد ہوا۔ مگر ان ناموں میں سب سے زیادہ قبولیت اور عام شہرت دہلی یا دہلی نام ہی کو حاصل ہوئی جو آج تک زبانِ خاص و عام ہے۔ غرض دہلی کے کوچہ و بازار کی بنیاد تاریخی زمانہ کی آب و گل سے پڑی ہے اُس کے مہندم عمارات، شکستہ مقابر، بلند مینار، عالیشان گنبد اپنے اولوالعزم بانیوں صاحبِ عظمت و جبروت شہنشاہوں کے نشاط انگیز اور عبرت خیز افسانوں کو آج تک یاد دلار ہے۔

آخری دہلی شاہجہاں آباد کی بناء اور اُس کی آبادی کا فخر مغلیہ خاندان کے اقبال مند تاجدار شاہجہاں کو حاصل ہوا۔ دہلی اُس وقت طرفہ نشانِ شوکت اور عجیبِ عظمت و حشمت کی آماجگاہ بنی ہوئی تھی۔ کسی شاعر نے خوب نظم کیا ہے:

نگرِ ماشِ گرم و نہ سرِ ماشِ سرد ہمہ جائے شادی و آرام و خور
نہ بینی در اں شہرِ بیمار کس کیے بوستاں از بہشت است بس

لے میر جلی کاشی نے بہترین تاریخ "شدشاہ جہاں آباد از شاہجہاں آباد" لکھی اور پانچواں درو پیریل سے سرخراہ ہوا ۱۲ مظفر
لے شاہجہاں نے شہنشاہی میں جلوس کیا۔ یہ بادشاہ نہایت فیاض اور خیر خواہ رعیت تھا۔ اس کی بنوائی ہوئی عمارات
آج تک روئے زمین کی عمارتوں میں بے مثل سمجھی جاتی ہیں۔ اس کے عہد میں ملک اس درجہ سرسبز و آباد ہو گیا کہ کسی عہد
مغلیہ میں نہ ہوا ہو گا گو یا سلطنتِ مغلیہ کی عظمت و شان کا ستارہ اس کے عہد میں اُتھلائے عروج کو پہنچ گیا تھا۔ تختِ طاووس
اسی شہرِ یار کی نادر یادگار تھا۔ شہنشاہ میں اس تاجدار کی سلطنت کا خاتمہ اُسی کے پرہیزگار شاہ عالمگیر کے ہاتھوں
ہوا۔ اور آٹھ برس تک قید کی مصیبتیں جھیل کر لے کر اس کے مرنے فانی سے عالم جاودانی کی طرف کوچ کیا ۱۳ مظفر

چہ ہندوستانِ طراوت سرشت کہ از شرم اورنگ بار و بہشت
 بلندی گرفتہ درویشانِ حسن زہے مصر و خوبی و کنعانِ حسن
 دوسرا شاعر کہتا ہے

کسے از زندگی شاد باشد کہ در شاہجہاں آباد باشد
 مگر ہمارا عہد موضوعِ دہلی بار ہویں صدی ہجری میں ہے جس کو
 عہدِ زوال کہنا بجا ہے۔

یہ وہ زمانہ ہے کہ سلطنتِ مغلیہ کا آفتاب اقبالِ نصف النہار سے
 گزر چکا ہے۔ اس کا جاہ و جلال اور آنکھ نہ ٹھیرنے والا پُر غلبہ چہرہ لحظہ
 بہ لحظہ زرد ہو رہا ہے۔ ادبار و انحطاط کے دل بادل گرد و پیش منڈلا رہے
 ہیں۔ خانہ جنگی اور طوائفِ ملوک کی دبا ہر چہار جانب پھیلی ہوئی ہے۔ خود غرض
 نا عاقبت اندیش وزراء، امراء کی باہمی چشمک اور رشک و حسد نے رہی سہی
 شاہی عظمت و شوکت کو بھی معسوج بنا دیا ہے۔ کہیں مرہٹے سرکشی و سرکشی
 اور لوٹ مار میں مصروف ہیں تو کسی طرف سکھوں نے شور و فساد مچا رکھا
 ہے اور اُس کی نیمروزہ آن پر ایمان لانے والے بھی زیر لب لا احب الاہلین
 کہہ رہے ہیں۔

ظاہر ہے کہ ایسے طوفانِ خیر اور شورشِ انگیز زمانہ میں دہلی کس درجہ
 مرکزِ آلام و مصائب نہ بنی ہوئی ہوگی اور کیا کچھ اس کی معاشری و تمدنی

حالات میں انقلاب نہ ہو گیا ہوگا۔ با اینہم اس مرقع دہلی کو پڑھئے اور موجود
متمدن و روشن زمانہ کی دہلی کا اس وقت کے حالات و واقعات سے مقابلہ کیجئے
انصاف شرط ہے ممکن نہیں کہ آپ بھی میسر کے ہمنوا نہ ہوں اور نہ کہیں۔

دلی کے نہ تھے کوچے اور اقاصوتھے جو شکل نظر آئی تصویر نظر آئی

یہ مرقع اسی عہد گذشتہ کی یادگار ہے۔ مؤلف معاصر ہے۔ چشم دید حالات
و واقعات کو بے کم و کاست حوالہ قلم کیا ہے۔ جس کی وجہ سے ہم عصرانہ قیمتی معلوما
اور اس عہد کی طرز زندگی پر معنی آفریں روشنی پڑ رہی ہے۔ لہذا مناسب معلوم
ہوتا ہے کہ یہاں ناظرین کرام سے مؤلف کا تعارف کرایا جائے کہ مرقع ہذا کی
اہمیت پر کافی روشنی پڑ سکے۔

مؤلف کا تعارف

نام و خطابات، تخلص اور	نواب ذوالقدر لقب، درگاہ قلیں خاں نام، سالار جنگ
اوصاف ذاتی۔	مؤمن الدولہ، مؤمن الملک، خانِ دواراں خطاب، تخلص بہ درگاہ

لے میر تقی نام میر تخلص۔ بیختہ گوئی کے سلم الثبوت استاد متوطن اکبر آباد۔ دہلی میں عرصہ تک سکونت پذیر رہے۔ علامہ اللہ
میں لکھنؤ پہنچے وظیفہ سے سرفراز ہوئے انکے والد کا نام مذکرہ نویسوں نے میر عبد اللہ لکھا ہے مگر برصوف نے خود نوشت سوانح حیات
”ذکر میر“ میں میر علی متقی بیان کیا ہے ۱۲۵۰ھ میں انتقال کیا۔ برصوف کی تصنیفات (۱) کلیات جوچھ دیوانوں اور قصائد و ثنویات

پر مشتمل (۲) تذکرہ بیختہ گویان موسوم بہ نکات الشعراء (۳) ذکر میر خود نوشت سوانح حیات یادگار ہیں ۱۲ منظر

عالی خاندان، خوش خلق، سلیم الطبع، مدبر، شجاع، انصاف پسند، شگفتہ مزاج،
سنخندان، بدیہ گو، انشا پر داز، غرض جملہ اوصاف حمیدہ و اخلاق پسندیدہ سے
متصف تھے۔ جن کا ہم آئندہ خان دوراں یا نواب ذوالقدر کے
لقب سے ذکر کریں گے۔

وطن و سلسلہ نسب | نواب ذوالقدر کے آبا و اجداد کا وطن نواحی مشہد
مقدس مملکت ایران تھا۔ اور سلسلہ نسب حسب ذیل و اسطوں درگاہ قلیخان
ابن خاندان قلیخان بن نوروز قلیخان بن درگاہ قلیخان بن خاندان قلیخان
جو ترکان بور بوراوس خانات سیاخمیہ کے ایک بڑے سردار سے تھی منتهی ہوتا ہے۔

لے لچھی رائے شفیق تذکرہ گل رعنائیں رقمطراز ہے :- ”درگاہ قلیخان“ امیرے مودع الیما، دانش آگاہ
متصف باوصاف حمیدہ و متعلق باخلاق پسندیدہ غنچہ تصویر را در محفل نگینش ہوائے شگفتگی در سر و طوطی خوش فیرا از بیان
شیرینیش منقاد در شکر بلبل ہزار داستان تغید طلاق ز بانس گل شگفتہ جیس در یوزہ گر چہرہ خندش۔ چربے بانی او
دل سنگ راموم می ساخت و بہر دل نزدیک او اجا و اعداء را در دام می اذاخت ضمیر نیرش در بھیرسانی بازار آئینہ
خی شکست ذات والا صفاتش در زم افروزی بلا دست شمع می نشست مولتی دل شیر تر نہ را آب می نمود و نہا عش گوئے سبقت از
رستم و شاں می ربود۔ دیگر اوصاف پسندیدہ عدیل و نظیر نہا :- ”نیز عبد الوہاب ولت بادی نے بھی اپنے تذکرہ فیاضین ذکر کیا ہے۔
(درگاہ قلیخان) جن محل اوبوئے عطرا علیہا ہمایاں گدگد گویاں و ہماں نشاد و بالا در محفل ہا میگداند و نظم و نثر استعداد بلند دارد

و از جلالت طبیعت شعر و انشاء و لا بسرعت تمام ابداع می نماید۔ مظفر

لے دولہ نام قلیا ترک اور ترکی زبان میں قادر انداز کہتی ہیں مظفر لے نواحی مشہد مقدس میں قلیا ہادی شجاعیت شہوت تھا۔ مظفر

خانِ دُورِاں نوابِ القدر کے آبا و اجداد

خاندانِ مُتلی خاں

خانِ دُورِاں نوابِ ذوالقدر کے جدِ اعلیٰ خاندانِ قلیخاں علی مردان خاںؑ کے ہمراہ متعینہ قندھار تھے۔ شاہِ صفیؑ کی تلونِ مزاجی اور ناقدر دانی کی وجہ سے علی مردان خاں نے جب ترکِ ملازمت کی قلعہ قندھار اولیائے دولت

۱۔ علی مردان خاں کے والد گنج علیخاں زیک کرد۔ شاہِ عباسِ صفوی اول (قاضی) کی ولیعهدی میں خدمت اتالیقی پر مشا اور بعدِ جلوس بصلہ خدمات لائقہ مراتب علیائے خانی اور آجندہ بابا کے لقب سے سرہند ہوئے تیس سال تک قتل کرمان پر حکومت کی بعد فتح قلعہ قندھار شہِ شاہِ عباس نے اس قلعہ کی حکومت پر سر فراد کیا۔ گنجعلی نے شہنشاہ میں جھوٹے سے کرکر انتقال کیا علیمردان خاں لاش شہد مقدس رودند منورہ رضویہ میں فن کی۔ شاہِ عباس نے خبر انتقال سنکر علی مردان خاں کو خطاب خانی حکومت قندھار سے سر فرار اور بے ثانی کے لقب سے منتحر کیا۔ شاہِ عباس کے انتقال اور شاہِ صفی کی ناقدر دانی کے باعث علی مردان خاں متوسل بدربارِ شہِ اجمہانی اور حسنِ صدا کے صلہ میں مرتب اعلیٰ منصبِ ملیر لاملانی پر فائز ہوئے۔ لاہور میں آئیے اب تک موصوف کی یادگار موجود ہے۔ شہنشاہِ مرین قلم باچھیواڑہ انتقال کیا۔ لاہور میں فن ہوئے۔ عالم آرائے عباسی مطبوعہ ایران ۳۳۔ آثار الامراء ۹۵ مطبوعہ مکتبہ سوسائٹی (مظفر) ۵۲ خزائن عامرہ ص ۲۲ (مظفر) ۵۳ شاہِ عباسِ صفوی کا چوتنا نہایت جبارانہ حکومت کی شہنشاہِ مرین مقام کاشان انتقال کیا۔ قلم میں فن ہوا۔ تاریخ ایران ص ۱۵ (مظفر)

شاہجہانی کے تفویض کر کے بیعت خاندان قلی خان عازم ہند ہوئے اور لاہور پہنچے۔ خاندان قلی خاں روز شنبہ ۲ جمادی الثانی ۱۰۳۸ھ مع عرضداشت علی مردان خان اور بارہ نفر رومیوں (جن کو شاہ ایران نے بعد فتح ایران قندھار روانہ کیا تھا) کے ہمراہ دربار شاہجہانی میں حاضر ہوئے۔ خود نے خلعت اور ہزار روپیہ نقد سے سرفرازی پائی۔ رومیوں کو بھی خلعت اور چار ہزار روپے خزانہ شاہی سے مرحمت ہوئے۔ ۷ جمادی الثانی ۱۰۳۸ھ کو جب شاہجہاں نے اختیار پور میں منزل کی اور باغ انبالہ میں جشن منگایا تو خاندان سلیمان ہی کے ذریعہ علی مردان خان کو خلعت خاصہ و بالائی عاج بایراق طلا روانہ کی۔ علی مردان خان جب (روز دو شنبہ ۲۲ جمادی الثانی ۱۰۳۸ھ صوبہ داری کشمیر پر سرفراز ہوئے تو خاندان سلیمان بھی موصوف کے ہمراہ کشمیر میں تاحیات عز و وقار سے بسر کرتے رہے۔

۱۰ خلعت خاصہ۔ اس لباس خاص سے مراد ہے جس کو بادشاہ کسی وقت زیب تن فرمائے جس کا اعلیٰ صالح نے اس خلعت خاص میں پوش سمور کا ذکر کیا ہے (منظر)

۱۱ بالائی عاج (سکھیاں) بایراق طلا وہ شاہی بالائی جو ہاتھی دانت اور بکار زر مرصع ہو۔ ایسی بالائی جو انیس فرات کے کوئی اٹھناں نہیں کر سکتا۔ اس قسم کی خلعت کی سرفرازی انھیں امتیاز پیدا کرتی تھی (منظر)

۱۲ بادشاہ نامہ ص ۱۱۴ مطبوعہ مکتبہ۔ علی صالح ۱۹۶۶ء -

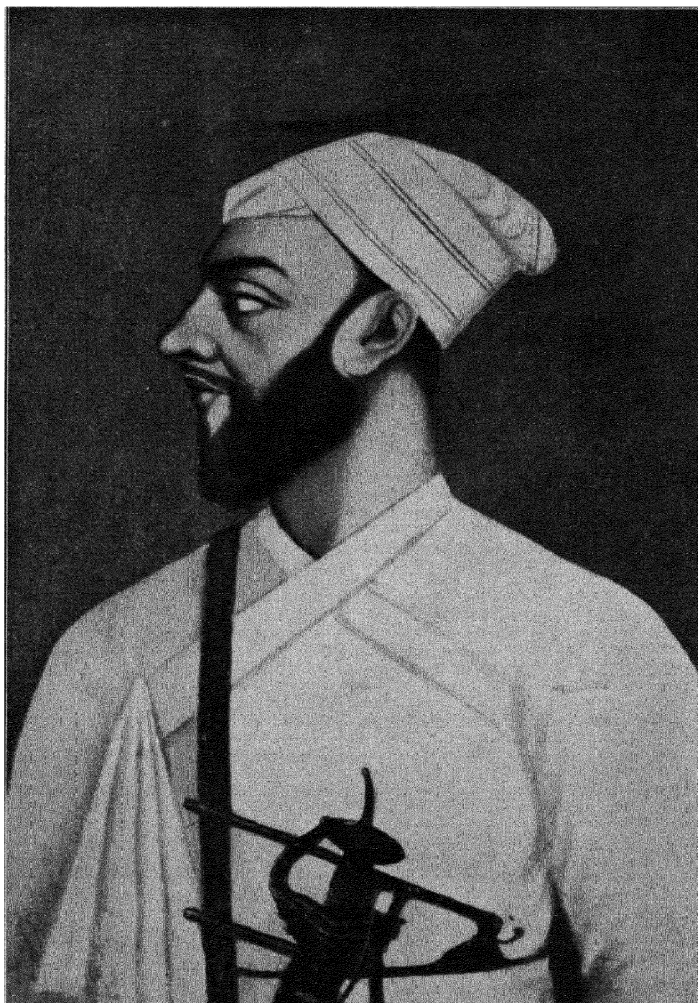
۱۳ گل رعنا ص ۱۱۲ قلمی -

درگاہ قلی خاں اول

خاندان تسلیم خاں کے بعد ان کے خلف الصدق درگاہ قلی خاں اول نے علی مردان خاں کی سفارشات پر بارگاہ شاہجہانی سے ضلع ٹھٹہ میں جاگیر و منصب سے سرفرازی پائی۔ خود علی مردان خاں نے بطور ضمیمہ اپنے سرکار کی میسر سامانی بھی خان موصوف کے سپرد کی۔ علی مردان خاں کے انتقال ^{۱۱۸۵} کے بعد شہزادہ اورنگ زیب نے خان موصوف کو اپنے منصبداروں میں شریک کر کے افتخار بخشا۔ درگاہ قلی خاں شاہزادہ کے ہمراہ دکن آئے کچھ عرصہ قیام کے بعد ہندوستان کو مراجعت کی اور وہیں انتقال کیا۔

۱۱۸۵ میر سامانی کی خدمت اس وقت گویا مرتبہ وزارت کے حامل بھی جاتی تھی۔ اسی لیے یہ عہدہ دیون خاں کہلاتا اور قہرسم کا نظم و نسق میر سامان ہی کی رائے سے اجازت پر موقوف ہوتا تھا۔ (منظر)

۱۱۸۶ عالمگیر۔ ممتاز محل کے بطون سے مشتبہ ہر شب چھینٹبہ اندری قعدہ کو پیدا ہوئے۔ باپ اور بھائیوں پر فتح پائی۔ ^{۱۱۸۷} شہزادہ روز جہزہ و قلعہ کو جلوس کیا۔ دکن کی اسلامی سلطنتیں مفتوح ہوئیں۔ تمام عمر سپاہیانہ میدان داریوں میں گزاری۔ پچاس سال ستائیس یوم سلطنت کر کے نو سال سترہ یوم کی عمر میں ۲۸ ذیقعدہ ^{۱۱۸۸} کو انتقال کیا۔ خلد آباد میں دفن ہوئے خلد مکان لقب پایا۔

نواب ذوروز قلی خان جد نواب درگاه قلی خان سالار جنگ

نوروز قلی خاں

درگاہ قلی خاں کے بیٹے نوروز قلی خاں داروآر کی قلعہ داری پر سرفراز
کیے گئے۔ تاحیات اس خدمت پر ممتاز رہے اور یہیں انتقال ہوا۔
(ملاحظہ ہو عکس ۱۔ شبیہ نوروز قلی خاں) یہ دو شعر موصوف ہی کی طبع زاد ہیں۔
نشاں نیافت کسے از غبار ما و مہنوں غبار خاطر خلقیم و خاک بر سر ما
انچہ بر جتیم و کم دیدیم و در کار است و نیست
نیز ایں معنی بجز آدم کہ بسیار است و نیست

خاندان قلی خاں

نوروز قلی خاں کے بیٹے خاندان قلی خاں ثانی منصب و جاگیر
سرفراز ہو کر منصب داران متبعینہ اور نگاہ باد میں شریک ہوئے۔ شاہ عالم خلد منزل
۱۷۰۱ء دراصل دھار وار ہے۔ شاہجہانی جلوس کے تیسرے سال ۱۷۰۱ء میں اعظم خاں، رحمت خاں، راجہ جھنگر سنگھ بندہ
کے ہاتھ پرستج ہوا۔ عمل صالح ص ۱۷۰ ج ۱۔

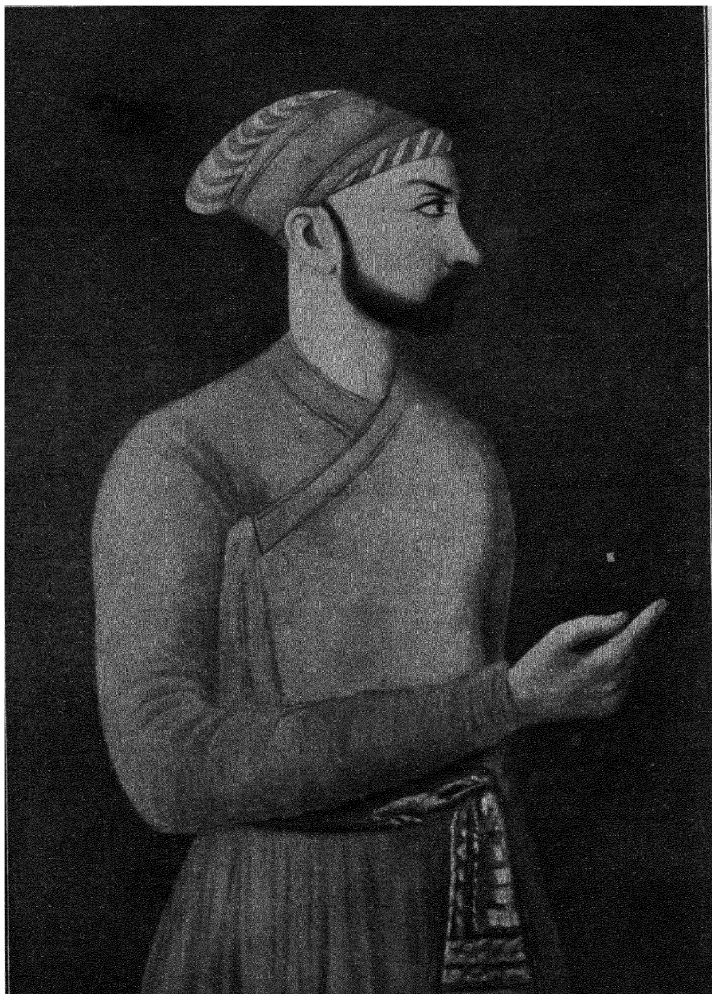
۱۷۰۱ء ماخوذ از بیاض خاندانی۔ قلی

۱۷۰۱ء ابو نصر قلب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر شاہ غازی۔ بعد وفات عالمگیر سلطنت میں تخت نشین ہوئے۔ بدیع الزماں
اجتبیہ خاں نے غل ملہ دین پناہ سے تاج جلوس نکالی بھائیوں پرستج پائی۔ مرہٹوں کی بغاوت اور سکھوں کی مکرشی کا
(باقی برص ۲)

سنگمیر کی وقائع نگاری اور وہاں کے محالات کی فوجداری پر سرفراز فرمایا
نظام آباد بالائے نکل فردا پھر آجندہ کی تعمیر و آبادی حضرت مغفرت مآب
طاب ثرا کے عہد میں خاندان قسلی خاں ہی کے اہتمام سے سرانجام کو پہنچی۔
خان موصوف پہلے رکن ہیں جن کا مستقل تعلق دولت علیہ آصفیہ سے
ہوا۔ خان دوران فواب ذوالقدر درگاہ قلی خاں مؤلف تذکرہ ہذا آپ
ہی کے خلف الصدق ہیں۔

(بقیہ حاشیہ ۱) سداب کیا۔ نہایت ذی علم اور عالم دوست خصوصاً فقہ حدیث اور علم کلام میں ممتاز زمانہ
علماء سے اکثر مباحثہ و مناظرہ کی صحبتیں رہتی تھیں حضرت علی علیہ الصلوٰۃ والسلام کی حقیقت اور خلافت بلا
کے قائل ہوئے۔ بعد تحقیق مذہب امامیہ اثنا عشری اختیار کیا ۱۲۱۳ھ کو انتقال ہوا۔ تاریخ بہادر شاہی قلمی ص ۱۰۰ و سیر المتاخرین۔
۱۷ سنگمیر سنگم یعنی لٹا نیہ معنی آب کوکن کی جانب شرق سے جو بہر قی ہو وہ اس مقام پر آب گنگ سے مل جاتی ہے
اسی لیے اس مقام کو سنگمیر کہتے ہیں۔ غری حد گھاٹ کوکن اور سرکار کلیان اس کے پایاں میں ہے۔ شمالی حد کوہ
سبحا چل جو کوکن سے ملا ہوا ہے۔ ماہور اور صوبہ برار بلکہ اس سے کچھ آگے تک پہنچتی ہے۔ قلعہ دھرپ و غیرہ یہی
پر واقع ہیں جنوبی حد کندہ تا ملیار پایاں میں ساحل دریا بالائی جانب ملک مرہٹہ و کنٹر اور قلعہ خیر ہے اس سرکار
میں نہایت حکم تھکے تھے۔ سوانح و کن قلمی ورق ۲۰۔

۱۸ نظام آباد۔ یہ نام حضرت آصف جاہ طاب ثرا نے ۱۷۸۸ء میں جبکہ اس کی دوبارہ آبادی میں ترقی اور عمارت
میں اضافہ کیا تھا۔ اور بطریق انعام التمننا خاں دوران ذوالقدر درگاہ قلی خاں کو عطا فرمایا ملاحظہ ہو نقل سند
(بقیہ برص ۱)

خاندوران فواب ذوالقدر درگاه قلی خان سالار جنگ
مؤمن الدوله مؤمن الملک

عہدِ حضرت مغفرتا طلبا ثبہ

خاندانِ نوابِ قائدِ درگاہِ قلیخان سارا جنگ

تایخ و مقام ولادت | خانِ دورانِ نواب ذوالقدر ۲۹ رجب ۱۲۲۲ھ ہجری
بمقام سنگنیر پیدا ہوئے۔ سنہ ولادت کی تایخ خود ہی
نظم فرمائی ہے۔

شد سال ولادتش ز روئے الہام درگاہِ متلی ز خاندانِ والا
تعلیم و تربیت | فیاضِ قدرت کی طرف سے خانِ دورانِ نواب ذوالقدر
کو ایک خاص جوہرِ قابلیت عطا ہوا تھا موصوف لڑکپن
ہی سے نہایت ذہین اور فکی لطیف واقع ہوئے تھے۔ ابتداً گوا اپنے والد
خاندانِ قلیخان کے زیرِ پرورش رہے مگر موصوف کی حقیقی تعلیم و تربیت حضرت
مغفرتا مآب طاب ثراہ کے زیرِ نگرانی رہی جس کے فیضان سے

(بقیہ حاشیہ مثلاً) یہ سند بھر خانِ دورانِ نواب کن الدولہ رکن الملک مار الہام دکن ۱۷ رمضان ۱۲۸۰ھ میں لکھے گئے نواب

ذوالقدر کو عطا ہوئی ہے اس سند میں اس وقت ہر کمال چار ہزار آٹھ سو چوٹھ روپے ساڑھے آٹھ آنے دکھایا گیا ہے۔ مظفر

۱۷ اس تایخ میں ایک مدد کی کمی یعنی سلاطین بآمد ہوتے ہیں۔ مظفر

منصب جاگیر حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ نے حقوق دیرینہ اور خاندانِ
کی ذاتی قابلیت پر نظر فرما کر چودہویں سال (۱۳۳۷ھ)
آبائی منصب جاگیر عطا فرمائی۔ مصاحبت میں رہنے کا شرف نجشا اور بیوی
سال ہمراہ رکاب رہنے کی عزت سے سرفراز کیا۔

سفر دہلی | یہ وہ زمانہ ہے کہ خاندان تیموریہ کا آفتاب اقبال گھٹا گیا۔ ہند کے آخری شہنشاہ محمد شاہ (رنگیلے) سربراہ سلطنت ہیں۔

۱۵ خزانه عامه ۲۲۲ و گل رعنا قلمی ورق ص ۲۰۶ ۱۶ خزانه عامه ۲۲۲ و گل رعنا قلمی ورق ص ۲۰۶

۳۵ خاندان مغلیہ کے آخری شہنشاہ سمجھے جاتے ہیں۔ اٹھارہ سال کی عمر میں بادشاہ قطب الملک (سید عبدالرشیدؒ)

وامیر الامراء (سید عین علیاں) بمقام آگرہ ۵ ذیقعدہ ۱۰۳۱ھ تخت نشین ہوئے جس کے میں باتفاق بعض امراء ان دونوں

اعیان سلطنت (قلب الملک امیر لاملار) کے خاتمہ کے بعد زمام سلطنت اپنے ہاتھ میں لی۔ نااہلی اور عہدوں کے بے موقع ہتھیار

سے اراکین سلطنت میں بیٹھ کر گئی اس اختلافات میں ان کی قوت حد سے سوا بڑھتی اور وفادار شاہی گھنٹا گیا۔ اس پر بادشاہ

ورعیت کی عیش پسندی نے سلطنت کو اور بھی کمزور بنا دیا۔ چنانچہ نادر شاہ کے حملہ کے وقت سلطنت گویا عضو مفلوج ہو گئی تھی۔ اس

ہنگامہ کے بعد حالت اور بھی بدستہ تر ہو گئی تمام صوبے علی الاعلان خود مختار ہو گئے غرض سلطنت کو اس نیچاں حالت

میں پھوڑ کر بادشاہ نے بصرہ ۴ سال ۱۰ ہجری ۱۱۱۱ء میں اس سرے فانی سے عالم جاودانی کی طرف کوچ کیا

غلام علی ارشد نے اسی ذہاب الی ربی سیہدین سے تاریخ وفات نکالی ۱۲ مظفر

دربار گہوارہ عیش و عشرت اور آماجگاہ نشاط و طرب بنا ہوا ہے۔ بادشاہ امور مملکت سے بے بہرہ ہر وقت ہاتھ میں جام اور مشغول بہ دلارام ہیں زمام سلطنت بھی اُن ہی اعیان اور روساء کے ہاتھوں میں چھوئے عیاشی اور لہو لعب کو اپنا شعار اور مقصد حیات بنالیا ہے۔

حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ عرصہ سے کنارہ کشی اختیار فرما کر دکن میں مستقل فرمانروائی کر رہے ہیں۔ مرہٹوں کی سرکشی روز بروز بڑھتی جا رہی ہے۔ ہر طرف تاخت و تاراج میں مصروف ہیں۔ شیرازہ سلطنت درہم برہم ہو رہا ہے۔

آخر کار محمد شاہ نے مرہٹوں کے مقابلے اور ان کی تادیب کے لیے حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ ہی کو منتخب فرما کر اولاً کمال دلجوئی اور اشتقاق آمیز عنایت ناموں سے سرفراز کیا۔ پھر صوبہ مالوہ و گجرات کو ضمیمہ دکن بنا کر مرہٹوں کا فتنہ فرو کرنے کے لیے دہلی طلب فرمایا۔

خدمت پر سرفرازی | اس سے قبل ذکر ہو چکا ہے کہ حضرت مغفرت مآب نے خانِ دُوراء کی حُسنِ لیاقت کے باعث جاگیر و منصب شرفِ مصاحبت و ہمراہ رکاب رہنے کے اعزاز سے سرفراز فرمایا تھا۔

مگر وہی کی روانگی کے موقع پر خصوصیت سے عہدہ داروں کی ہر کارہ سے سرفراز
فرما کر خانِ دواراں کو اپنی معیت میں رہنے کے شرف سے ممتاز کیا۔

۱۔ آثار نظامی قلمی مؤلف خسارام ورق (۶۳) یہاں اس امر کا اظہار ضروری معلوم ہوتا ہے کہ خدمت ہر کارہ کی اہمیت پر فی الجملہ روشنی ڈالی جائے جس سے اس کی داروں کی وقت اور منزلت کا صحیح اندازہ کیا جاسکے۔ واضح ہو کہ موجودہ زمانہ کی طرح اُس وقت ہر کارہ کی خدمت اس قدر معمولی اور بے وقعت نہیں ہوتی تھی۔ اتفاقاً سے پتہ چلتا ہے کہ اُس وقت یہ خدمت ایک خاص رتبہ رکھتی اور ہر کس ناکس کو نہیں دی جاتی تھی ہر کاروں کے تقسیم کے وقت ان کی راست بازی و فاداری اور مستعدی کا خصوصیت سے خیال رکھا جاتا تھا چونکہ درحقیقت دوسرے نفلوں میں ان کو سوانح نویسی کی سی ہتم بالشان خدمت انجام دینی ہوتی تھی۔ گویا یہ شاہی سوانح نویس سمجھے جاتے تھے۔ چنانچہ جگ جیون داس (ہر کارہ) اپنی تواریخ منتخب معروف بتاریخ بہادر شاہی میں رقمطراز ہے کہ ”میں ایں سواد در سنہ یکہزار و یکصد و پنچ ہجریہ مقدمہ در سلک بندگی بندہ بے درگاہ عالم پناہ انسلک یافتہ بخدمت ہر کارگی کہ عبارت از سوانح نویس است سر بلند گشت۔“ اب صحیح اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ عہدہ داروں کی ہر کارہ جس پر خاندانِ دواراں فائز و اقبال و سرفراز کیے گئے تھے کس درجہ و قیاس اور رفیع المنزلت خدمت تھی جس کو کمین لال نے اپنی تاریخ یادگار میں عہدہ خدمتگاری سے تعبیر کیا ہے۔ چنانچہ وہ فواید الملک بہادر کے ترجمہ میں دولت علیہ آصفیہ سے اس خاندان کے توسل اور واقعہ نادری کے تحت حضرت آصفیہ اور محمد شاہ و تہذیب خاں کی نظر بندی کا حال اور اس وقت شیخ جید (شیر جنگ) (یعنی مناصب جلیلہ پر سرفراز رہے اس کو ناظرین آئندہ کسی میں غلط فہمی نہ پڑے) (۱) (۲) (۳) (۴) (۵) (۶) (۷) (۸) (۹) (۱۰) (۱۱) (۱۲) (۱۳) (۱۴) (۱۵) (۱۶) (۱۷) (۱۸) (۱۹) (۲۰) (۲۱) (۲۲) (۲۳) (۲۴) (۲۵) (۲۶) (۲۷) (۲۸) (۲۹) (۳۰) (۳۱) (۳۲) (۳۳) (۳۴) (۳۵) (۳۶) (۳۷) (۳۸) (۳۹) (۴۰) (۴۱) (۴۲) (۴۳) (۴۴) (۴۵) (۴۶) (۴۷) (۴۸) (۴۹) (۵۰) (۵۱) (۵۲) (۵۳) (۵۴) (۵۵) (۵۶) (۵۷) (۵۸) (۵۹) (۶۰) (۶۱) (۶۲) (۶۳) (۶۴) (۶۵) (۶۶) (۶۷) (۶۸) (۶۹) (۷۰) (۷۱) (۷۲) (۷۳) (۷۴) (۷۵) (۷۶) (۷۷) (۷۸) (۷۹) (۸۰) (۸۱) (۸۲) (۸۳) (۸۴) (۸۵) (۸۶) (۸۷) (۸۸) (۸۹) (۹۰) (۹۱) (۹۲) (۹۳) (۹۴) (۹۵) (۹۶) (۹۷) (۹۸) (۹۹) (۱۰۰) (۱۰۱) (۱۰۲) (۱۰۳) (۱۰۴) (۱۰۵) (۱۰۶) (۱۰۷) (۱۰۸) (۱۰۹) (۱۱۰) (۱۱۱) (۱۱۲) (۱۱۳) (۱۱۴) (۱۱۵) (۱۱۶) (۱۱۷) (۱۱۸) (۱۱۹) (۱۲۰) (۱۲۱) (۱۲۲) (۱۲۳) (۱۲۴) (۱۲۵) (۱۲۶) (۱۲۷) (۱۲۸) (۱۲۹) (۱۳۰) (۱۳۱) (۱۳۲) (۱۳۳) (۱۳۴) (۱۳۵) (۱۳۶) (۱۳۷) (۱۳۸) (۱۳۹) (۱۴۰) (۱۴۱) (۱۴۲) (۱۴۳) (۱۴۴) (۱۴۵) (۱۴۶) (۱۴۷) (۱۴۸) (۱۴۹) (۱۵۰) (۱۵۱) (۱۵۲) (۱۵۳) (۱۵۴) (۱۵۵) (۱۵۶) (۱۵۷) (۱۵۸) (۱۵۹) (۱۶۰) (۱۶۱) (۱۶۲) (۱۶۳) (۱۶۴) (۱۶۵) (۱۶۶) (۱۶۷) (۱۶۸) (۱۶۹) (۱۷۰) (۱۷۱) (۱۷۲) (۱۷۳) (۱۷۴) (۱۷۵) (۱۷۶) (۱۷۷) (۱۷۸) (۱۷۹) (۱۸۰) (۱۸۱) (۱۸۲) (۱۸۳) (۱۸۴) (۱۸۵) (۱۸۶) (۱۸۷) (۱۸۸) (۱۸۹) (۱۹۰) (۱۹۱) (۱۹۲) (۱۹۳) (۱۹۴) (۱۹۵) (۱۹۶) (۱۹۷) (۱۹۸) (۱۹۹) (۲۰۰) (۲۰۱) (۲۰۲) (۲۰۳) (۲۰۴) (۲۰۵) (۲۰۶) (۲۰۷) (۲۰۸) (۲۰۹) (۲۱۰) (۲۱۱) (۲۱۲) (۲۱۳) (۲۱۴) (۲۱۵) (۲۱۶) (۲۱۷) (۲۱۸) (۲۱۹) (۲۲۰) (۲۲۱) (۲۲۲) (۲۲۳) (۲۲۴) (۲۲۵) (۲۲۶) (۲۲۷) (۲۲۸) (۲۲۹) (۲۳۰) (۲۳۱) (۲۳۲) (۲۳۳) (۲۳۴) (۲۳۵) (۲۳۶) (۲۳۷) (۲۳۸) (۲۳۹) (۲۴۰) (۲۴۱) (۲۴۲) (۲۴۳) (۲۴۴) (۲۴۵) (۲۴۶) (۲۴۷) (۲۴۸) (۲۴۹) (۲۵۰) (۲۵۱) (۲۵۲) (۲۵۳) (۲۵۴) (۲۵۵) (۲۵۶) (۲۵۷) (۲۵۸) (۲۵۹) (۲۶۰) (۲۶۱) (۲۶۲) (۲۶۳) (۲۶۴) (۲۶۵) (۲۶۶) (۲۶۷) (۲۶۸) (۲۶۹) (۲۷۰) (۲۷۱) (۲۷۲) (۲۷۳) (۲۷۴) (۲۷۵) (۲۷۶) (۲۷۷) (۲۷۸) (۲۷۹) (۲۸۰) (۲۸۱) (۲۸۲) (۲۸۳) (۲۸۴) (۲۸۵) (۲۸۶) (۲۸۷) (۲۸۸) (۲۸۹) (۲۹۰) (۲۹۱) (۲۹۲) (۲۹۳) (۲۹۴) (۲۹۵) (۲۹۶) (۲۹۷) (۲۹۸) (۲۹۹) (۳۰۰) (۳۰۱) (۳۰۲) (۳۰۳) (۳۰۴) (۳۰۵) (۳۰۶) (۳۰۷) (۳۰۸) (۳۰۹) (۳۱۰) (۳۱۱) (۳۱۲) (۳۱۳) (۳۱۴) (۳۱۵) (۳۱۶) (۳۱۷) (۳۱۸) (۳۱۹) (۳۲۰) (۳۲۱) (۳۲۲) (۳۲۳) (۳۲۴) (۳۲۵) (۳۲۶) (۳۲۷) (۳۲۸) (۳۲۹) (۳۳۰) (۳۳۱) (۳۳۲) (۳۳۳) (۳۳۴) (۳۳۵) (۳۳۶) (۳۳۷) (۳۳۸) (۳۳۹) (۳۴۰) (۳۴۱) (۳۴۲) (۳۴۳) (۳۴۴) (۳۴۵) (۳۴۶) (۳۴۷) (۳۴۸) (۳۴۹) (۳۵۰) (۳۵۱) (۳۵۲) (۳۵۳) (۳۵۴) (۳۵۵) (۳۵۶) (۳۵۷) (۳۵۸) (۳۵۹) (۳۶۰) (۳۶۱) (۳۶۲) (۳۶۳) (۳۶۴) (۳۶۵) (۳۶۶) (۳۶۷) (۳۶۸) (۳۶۹) (۳۷۰) (۳۷۱) (۳۷۲) (۳۷۳) (۳۷۴) (۳۷۵) (۳۷۶) (۳۷۷) (۳۷۸) (۳۷۹) (۳۸۰) (۳۸۱) (۳۸۲) (۳۸۳) (۳۸۴) (۳۸۵) (۳۸۶) (۳۸۷) (۳۸۸) (۳۸۹) (۳۹۰) (۳۹۱) (۳۹۲) (۳۹۳) (۳۹۴) (۳۹۵) (۳۹۶) (۳۹۷) (۳۹۸) (۳۹۹) (۴۰۰) (۴۰۱) (۴۰۲) (۴۰۳) (۴۰۴) (۴۰۵) (۴۰۶) (۴۰۷) (۴۰۸) (۴۰۹) (۴۱۰) (۴۱۱) (۴۱۲) (۴۱۳) (۴۱۴) (۴۱۵) (۴۱۶) (۴۱۷) (۴۱۸) (۴۱۹) (۴۲۰) (۴۲۱) (۴۲۲) (۴۲۳) (۴۲۴) (۴۲۵) (۴۲۶) (۴۲۷) (۴۲۸) (۴۲۹) (۴۳۰) (۴۳۱) (۴۳۲) (۴۳۳) (۴۳۴) (۴۳۵) (۴۳۶) (۴۳۷) (۴۳۸) (۴۳۹) (۴۴۰) (۴۴۱) (۴۴۲) (۴۴۳) (۴۴۴) (۴۴۵) (۴۴۶) (۴۴۷) (۴۴۸) (۴۴۹) (۴۵۰) (۴۵۱) (۴۵۲) (۴۵۳) (۴۵۴) (۴۵۵) (۴۵۶) (۴۵۷) (۴۵۸) (۴۵۹) (۴۶۰) (۴۶۱) (۴۶۲) (۴۶۳) (۴۶۴) (۴۶۵) (۴۶۶) (۴۶۷) (۴۶۸) (۴۶۹) (۴۷۰) (۴۷۱) (۴۷۲) (۴۷۳) (۴۷۴) (۴۷۵) (۴۷۶) (۴۷۷) (۴۷۸) (۴۷۹) (۴۸۰) (۴۸۱) (۴۸۲) (۴۸۳) (۴۸۴) (۴۸۵) (۴۸۶) (۴۸۷) (۴۸۸) (۴۸۹) (۴۹۰) (۴۹۱) (۴۹۲) (۴۹۳) (۴۹۴) (۴۹۵) (۴۹۶) (۴۹۷) (۴۹۸) (۴۹۹) (۵۰۰) (۵۰۱) (۵۰۲) (۵۰۳) (۵۰۴) (۵۰۵) (۵۰۶) (۵۰۷) (۵۰۸) (۵۰۹) (۵۱۰) (۵۱۱) (۵۱۲) (۵۱۳) (۵۱۴) (۵۱۵) (۵۱۶) (۵۱۷) (۵۱۸) (۵۱۹) (۵۲۰) (۵۲۱) (۵۲۲) (۵۲۳) (۵۲۴) (۵۲۵) (۵۲۶) (۵۲۷) (۵۲۸) (۵۲۹) (۵۳۰) (۵۳۱) (۵۳۲) (۵۳۳) (۵۳۴) (۵۳۵) (۵۳۶) (۵۳۷) (۵۳۸) (۵۳۹) (۵۴۰) (۵۴۱) (۵۴۲) (۵۴۳) (۵۴۴) (۵۴۵) (۵۴۶) (۵۴۷) (۵۴۸) (۵۴۹) (۵۵۰) (۵۵۱) (۵۵۲) (۵۵۳) (۵۵۴) (۵۵۵) (۵۵۶) (۵۵۷) (۵۵۸) (۵۵۹) (۵۶۰) (۵۶۱) (۵۶۲) (۵۶۳) (۵۶۴) (۵۶۵) (۵۶۶) (۵۶۷) (۵۶۸) (۵۶۹) (۵۷۰) (۵۷۱) (۵۷۲) (۵۷۳) (۵۷۴) (۵۷۵) (۵۷۶) (۵۷۷) (۵۷۸) (۵۷۹) (۵۸۰) (۵۸۱) (۵۸۲) (۵۸۳) (۵۸۴) (۵۸۵) (۵۸۶) (۵۸۷) (۵۸۸) (۵۸۹) (۵۹۰) (۵۹۱) (۵۹۲) (۵۹۳) (۵۹۴) (۵۹۵) (۵۹۶) (۵۹۷) (۵۹۸) (۵۹۹) (۶۰۰) (۶۰۱) (۶۰۲) (۶۰۳) (۶۰۴) (۶۰۵) (۶۰۶) (۶۰۷) (۶۰۸) (۶۰۹) (۶۱۰) (۶۱۱) (۶۱۲) (۶۱۳) (۶۱۴) (۶۱۵) (۶۱۶) (۶۱۷) (۶۱۸) (۶۱۹) (۶۲۰) (۶۲۱) (۶۲۲) (۶۲۳) (۶۲۴) (۶۲۵) (۶۲۶) (۶۲۷) (۶۲۸) (۶۲۹) (۶۳۰) (۶۳۱) (۶۳۲) (۶۳۳) (۶۳۴) (۶۳۵) (۶۳۶) (۶۳۷) (۶۳۸) (۶۳۹) (۶۴۰) (۶۴۱) (۶۴۲) (۶۴۳) (۶۴۴) (۶۴۵) (۶۴۶) (۶۴۷) (۶۴۸) (۶۴۹) (۶۵۰) (۶۵۱) (۶۵۲) (۶۵۳) (۶۵۴) (۶۵۵) (۶۵۶) (۶۵۷) (۶۵۸) (۶۵۹) (۶۶۰) (۶۶۱) (۶۶۲) (۶۶۳) (۶۶۴) (۶۶۵) (۶۶۶) (۶۶۷) (۶۶۸) (۶۶۹) (۶۷۰) (۶۷۱) (۶۷۲) (۶۷۳) (۶۷۴) (۶۷۵) (۶۷۶) (۶۷۷) (۶۷۸) (۶۷۹) (۶۸۰) (۶۸۱) (۶۸۲) (۶۸۳) (۶۸۴) (۶۸۵) (۶۸۶) (۶۸۷) (۶۸۸) (۶۸۹) (۶۹۰) (۶۹۱) (۶۹۲) (۶۹۳) (۶۹۴) (۶۹۵) (۶۹۶) (۶۹۷) (۶۹۸) (۶۹۹) (۷۰۰) (۷۰۱) (۷۰۲) (۷۰۳) (۷۰۴) (۷۰۵) (۷۰۶) (۷۰۷) (۷۰۸) (۷۰۹) (۷۱۰) (۷۱۱) (۷۱۲) (۷۱۳) (۷۱۴) (۷۱۵) (۷۱۶) (۷۱۷) (۷۱۸) (۷۱۹) (۷۲۰) (۷۲۱) (۷۲۲) (۷۲۳) (۷۲۴) (۷۲۵) (۷۲۶) (۷۲۷) (۷۲۸) (۷۲۹) (۷۳۰) (۷۳۱) (۷۳۲) (۷۳۳) (۷۳۴) (۷۳۵) (۷۳۶) (۷۳۷) (۷۳۸) (۷۳۹) (۷۴۰) (۷۴۱) (۷۴۲) (۷۴۳) (۷۴۴) (۷۴۵) (۷۴۶) (۷۴۷) (۷۴۸) (۷۴۹) (۷۵۰) (۷۵۱) (۷۵۲) (۷۵۳) (۷۵۴) (۷۵۵) (۷۵۶) (۷۵۷) (۷۵۸) (۷۵۹) (۷۶۰) (۷۶۱) (۷۶۲) (۷۶۳) (۷۶۴) (۷۶۵) (۷۶۶) (۷۶۷) (۷۶۸) (۷۶۹) (۷۷۰) (۷۷۱) (۷۷۲) (۷۷۳) (۷۷۴) (۷۷۵) (۷۷۶) (۷۷۷) (۷۷۸) (۷۷۹) (۷۸۰) (۷۸۱) (۷۸۲) (۷۸۳) (۷۸۴) (۷۸۵) (۷۸۶) (۷۸۷) (۷۸۸) (۷۸۹) (۷۹۰) (۷۹۱) (۷۹۲) (۷۹۳) (۷۹۴) (۷۹۵) (۷۹۶) (۷۹۷) (۷۹۸) (۷۹۹) (۸۰۰) (۸۰۱) (۸۰۲) (۸۰۳) (۸۰۴) (۸۰۵) (۸۰۶) (۸۰۷) (۸۰۸) (۸۰۹) (۸۱۰) (۸۱۱) (۸۱۲) (۸۱۳) (۸۱۴) (۸۱۵) (۸۱۶) (۸۱۷) (۸۱۸) (۸۱۹) (۸۲۰) (۸۲۱) (۸۲۲) (۸۲۳) (۸۲۴) (۸۲۵) (۸۲۶) (۸۲۷) (۸۲۸) (۸۲۹) (۸۳۰) (۸۳۱) (۸۳۲) (۸۳۳) (۸۳۴) (۸۳۵) (۸۳۶) (۸۳۷) (۸۳۸) (۸۳۹) (۸۴۰) (۸۴۱) (۸۴۲) (۸۴۳) (۸۴۴) (۸۴۵) (۸۴۶) (۸۴۷) (۸۴۸) (۸۴۹) (۸۵۰) (۸۵۱) (۸۵۲) (۸۵۳) (۸۵۴) (۸۵۵) (۸۵۶) (۸۵۷) (۸۵۸) (۸۵۹) (۸۶۰) (۸۶۱) (۸۶۲) (۸۶۳) (۸۶۴) (۸۶۵) (۸۶۶) (۸۶۷) (۸۶۸) (۸۶۹) (۸۷۰) (۸۷۱) (۸۷۲) (۸۷۳) (۸۷۴) (۸۷۵) (۸۷۶) (۸۷۷) (۸۷۸) (۸۷۹) (۸۸۰) (۸۸۱) (۸۸۲) (۸۸۳) (۸۸۴) (۸۸۵) (۸۸۶) (۸۸۷) (۸۸۸) (۸۸۹) (۸۹۰) (۸۹۱) (۸۹۲) (۸۹۳) (۸۹۴) (۸۹۵) (۸۹۶) (۸۹۷) (۸۹۸) (۸۹۹) (۹۰۰) (۹۰۱) (۹۰۲) (۹۰۳) (۹۰۴) (۹۰۵) (۹۰۶) (۹۰۷) (۹۰۸) (۹۰۹) (۹۱۰) (۹۱۱) (۹۱۲) (۹۱۳) (۹۱۴) (۹۱۵) (۹۱۶) (۹۱۷) (۹۱۸) (۹۱۹) (۹۲۰) (۹۲۱) (۹۲۲) (۹۲۳) (۹۲۴) (۹۲۵) (۹۲۶) (۹۲۷) (۹۲۸) (۹۲۹) (۹۳۰) (۹۳۱) (۹۳۲) (۹۳۳) (۹۳۴) (۹۳۵) (۹۳۶) (۹۳۷) (۹۳۸) (۹۳۹) (۹۴۰) (۹۴۱) (۹۴۲) (۹۴۳) (۹۴۴) (۹۴۵) (۹۴۶) (۹۴۷) (۹۴۸) (۹۴۹) (۹۵۰) (۹۵۱) (۹۵۲) (۹۵۳) (۹۵۴) (۹۵۵) (۹۵۶) (۹۵۷) (۹۵۸) (۹۵۹) (۹۶۰) (۹۶۱) (۹۶۲) (۹۶۳) (۹۶۴) (۹۶۵) (۹۶۶) (۹۶۷) (۹۶۸) (۹۶۹) (۹۷۰) (۹۷۱) (۹۷۲) (۹۷۳) (۹۷۴) (۹۷۵) (۹۷۶) (۹۷۷) (۹۷۸) (۹۷۹) (۹۸۰) (۹۸۱) (۹۸۲) (۹۸۳) (۹۸۴) (۹۸۵) (۹۸۶) (۹۸۷) (۹۸۸) (۹۸۹) (۹۹۰) (۹۹۱) (۹۹۲) (۹۹۳) (۹۹۴) (۹۹۵) (۹۹۶) (۹۹۷) (۹۹۸) (۹۹۹) (۱۰۰۰) (۱۰۰۱) (۱۰۰۲) (۱۰۰۳) (۱۰۰۴) (۱۰۰۵) (۱۰۰۶) (۱۰۰۷) (۱۰۰۸) (۱۰۰۹) (۱۰۱۰) (۱۰۱۱) (۱۰۱۲) (۱۰۱۳) (۱۰۱۴) (۱۰۱۵) (۱۰۱۶) (۱۰۱۷) (۱۰۱۸) (۱۰۱۹) (۱۰۲۰) (۱۰۲۱) (۱۰۲۲) (۱۰۲۳) (۱۰۲۴) (۱۰۲۵) (۱۰۲۶) (۱۰۲۷) (۱۰۲۸) (۱۰۲۹) (۱۰۳۰) (۱۰۳۱) (۱۰۳۲) (۱۰۳۳) (۱۰۳۴) (۱۰۳۵) (۱۰۳۶) (۱۰۳۷) (۱۰۳۸) (۱۰۳۹) (۱۰۴۰) (۱۰۴۱) (۱۰۴۲) (۱۰۴۳) (۱۰۴۴) (۱۰۴۵) (۱۰۴۶) (۱۰۴۷) (۱۰۴۸) (۱۰۴۹) (۱۰۵۰) (۱۰۵۱) (۱۰۵۲) (۱۰۵۳) (۱۰۵۴) (۱۰۵۵) (۱۰۵۶) (۱۰۵۷) (۱۰۵۸) (۱۰۵۹) (۱۰۶۰) (۱۰۶۱) (۱۰۶۲) (۱۰۶۳) (۱۰۶۴) (۱۰۶۵) (۱۰۶۶) (۱۰۶۷) (۱۰۶۸) (۱۰۶۹) (۱۰۷۰) (۱۰۷۱) (۱۰۷۲) (۱۰۷۳) (۱۰۷۴) (۱۰۷۵) (۱۰۷۶) (۱۰۷۷) (۱۰۷۸) (۱۰۷۹) (۱۰۸۰) (۱۰۸۱) (۱۰۸۲) (۱۰۸۳) (۱۰۸۴) (۱۰۸۵) (۱۰۸۶) (۱۰۸۷) (۱۰۸۸) (۱۰۸۹) (۱۰۹۰) (۱۰۹۱) (۱۰۹۲) (۱۰۹۳) (۱۰۹۴) (۱۰۹۵) (۱۰۹۶) (۱۰۹۷) (۱۰۹۸) (۱۰۹۹) (۱۱۰۰) (۱۱۰۱) (۱۱۰۲) (۱۱۰۳) (۱۱۰۴) (۱۱۰۵) (۱۱۰۶) (۱۱۰۷) (۱۱۰۸) (۱۱۰۹) (۱۱۱۰) (۱۱۱۱) (۱۱۱۲) (۱۱۱۳) (۱۱۱۴) (۱۱۱۵) (۱۱۱۶) (۱۱۱۷) (۱۱۱۸) (۱۱۱۹) (۱۱۲۰) (۱۱۲۱) (۱۱۲۲) (۱۱۲۳) (۱۱۲۴) (۱۱۲۵) (۱۱۲۶) (۱۱۲۷) (۱۱۲۸) (۱۱۲۹) (۱۱۳۰) (۱۱۳۱) (۱۱۳۲) (۱۱۳۳) (۱۱۳۴) (۱۱۳۵) (۱۱۳۶) (۱۱۳۷) (۱۱۳۸) (۱۱۳۹) (۱۱۴۰) (۱۱۴۱) (۱۱۴۲) (۱۱۴۳) (۱۱۴۴) (۱۱۴۵) (۱۱۴۶) (۱۱۴۷) (۱۱۴۸) (۱۱۴۹) (۱۱۵۰) (۱۱۵۱) (۱۱۵۲) (۱۱۵۳) (۱۱۵۴) (۱۱۵۵) (۱۱۵۶) (۱۱۵۷) (۱۱۵۸) (۱۱۵۹) (۱۱۶۰) (۱۱۶۱) (۱۱۶۲) (۱۱۶۳) (۱۱۶۴) (۱۱۶۵) (۱۱۶۶) (۱۱۶۷) (۱۱۶۸) (۱۱۶۹) (۱۱۷۰) (۱۱۷۱) (۱۱۷۲) (۱۱۷۳) (۱۱۷۴) (۱۱۷۵) (۱۱۷۶) (۱۱۷۷) (۱۱۷۸) (۱۱۷۹) (۱۱۸۰) (۱۱۸۱) (۱۱۸۲) (۱۱۸۳) (۱۱۸۴) (۱۱۸۵) (۱۱۸۶) (۱۱۸۷) (۱۱۸۸) (۱۱۸۹) (۱۱۹۰) (۱۱۹۱) (۱۱۹۲) (۱۱۹۳) (۱۱۹۴) (۱۱۹۵) (۱۱۹۶) (۱۱۹۷) (۱۱۹۸) (۱۱۹۹) (۱۲۰۰) (۱۲۰۱) (۱۲۰۲) (۱۲۰۳) (۱۲۰۴) (۱۲۰۵) (۱۲۰۶) (۱۲۰۷) (۱۲۰۸) (۱۲۰۹) (۱۲۱۰) (۱۲۱۱) (۱۲۱۲) (۱۲۱۳) (۱۲۱۴) (۱۲۱۵) (۱۲۱۶) (۱۲۱۷) (۱۲۱۸) (۱۲۱۹) (۱۲۲۰) (۱۲۲۱) (۱۲۲۲) (۱۲۲۳) (۱۲۲۴) (۱۲۲۵) (۱۲۲۶) (۱۲۲۷) (۱۲۲۸) (۱۲۲۹) (۱۲۳۰) (۱۲۳۱) (۱۲۳۲) (۱۲۳۳) (۱۲۳۴) (۱۲۳۵) (۱۲۳۶) (۱۲۳۷) (۱۲۳۸) (۱۲۳۹) (۱۲۴۰) (۱۲۴۱) (۱۲۴۲) (۱۲۴۳) (۱۲۴۴) (۱۲۴۵) (۱۲۴۶) (۱۲۴۷) (۱۲۴۸) (۱۲۴۹) (۱۲۵۰) (۱۲۵۱) (۱۲۵۲) (۱۲۵۳) (۱۲۵۴) (۱۲۵۵) (۱۲۵۶) (۱۲۵۷) (۱۲۵۸) (۱۲۵۹) (۱۲۶۰) (۱۲۶۱) (۱۲۶۲) (۱۲۶۳) (۱۲۶۴) (۱۲۶۵) (۱۲۶۶) (۱۲۶۷) (۱۲۶۸) (۱۲۶۹) (۱۲۷۰) (۱۲۷۱) (۱۲۷۲) (۱۲۷۳) (۱۲۷۴) (۱۲۷۵) (۱۲۷۶) (۱۲۷۷) (۱۲۷۸) (۱۲۷۹) (۱۲۸۰) (۱۲۸۱) (۱۲۸۲) (۱۲۸۳) (۱۲۸۴) (۱۲۸۵) (۱۲۸۶) (۱۲۸۷) (۱۲۸۸) (۱۲۸۹) (۱۲۹۰) (۱۲۹۱) (۱۲۹۲) (۱۲۹۳) (۱۲۹۴) (۱۲۹۵) (۱۲۹۶) (۱۲۹۷) (۱۲۹۸) (۱۲۹۹) (۱۳۰۰) (۱۳۰۱) (۱۳۰۲) (۱۳۰۳) (۱۳۰۴) (۱۳۰۵) (۱۳۰۶) (۱۳۰۷) (۱۳۰۸) (۱۳۰۹) (۱۳۱۰) (۱۳۱۱) (۱۳۱۲) (۱۳۱۳) (۱۳۱۴) (۱۳۱۵) (۱۳۱۶) (۱۳۱۷) (۱۳۱۸) (۱۳۱۹) (۱۳۲۰) (۱۳۲۱) (۱۳۲۲) (۱۳۲۳) (۱۳۲۴) (۱۳۲۵) (۱۳۲۶) (۱۳۲۷) (۱۳۲۸) (۱۳۲۹) (۱۳۳۰) (۱۳۳۱) (۱۳۳۲) (۱۳۳۳) (۱۳۳۴) (۱۳۳۵) (۱۳۳۶) (۱۳۳۷) (۱۳۳۸) (۱۳۳۹) (۱۳۴۰) (۱۳۴۱) (۱۳۴۲) (۱۳۴۳) (۱۳۴۴) (۱۳۴۵) (۱۳۴۶) (۱۳۴۷) (۱۳۴۸) (۱۳۴۹) (۱۳۵۰) (۱۳۵۱) (۱۳۵۲) (۱۳۵۳) (۱۳۵۴) (۱۳۵۵) (۱۳۵۶) (۱۳۵۷) (۱۳۵۸) (۱۳۵۹) (۱۳۶۰) (۱۳۶۱) (۱۳۶۲) (۱۳۶۳) (۱۳۶۴) (۱۳۶۵) (۱۳۶۶) (۱۳۶۷) (۱۳۶۸) (۱۳۶۹) (۱۳۷۰) (۱۳۷۱) (۱۳۷۲) (۱۳۷۳) (۱۳۷۴) (۱۳۷۵) (۱۳۷۶) (۱۳۷۷) (۱۳۷۸) (۱۳۷۹) (۱۳۸۰) (۱۳۸۱) (۱۳۸۲) (۱۳۸۳) (۱۳۸۴) (۱۳۸۵) (۱۳۸۶) (۱۳۸۷) (۱۳۸۸) (۱۳

حضرت مغفرت آباد طاب ثراہ آخر ماہ ربیع الاول ۱۱۱۵ھ دہلی پہنچے۔
 ملازمت شاہی سے سرفراز ہو کر بعد اجازت مرہٹوں کی ہم پر روانہ ہوئے
 مہنوز ہم سرنہ ہوئی تھی کہ غفلت نادری بلند ہوا۔ حضرت مغفرت آباد طاب ثراہ
 نے مرہٹوں سے مصالحت کر کے دہلی کو مراجعت فرمائی۔

نادر گردی | نادری طوفان جبکہ بادوباراں کی طرح قندھار، کابل، لاہور کو تباہ
 و برباد کرتا ہوا دارالخلافہ دہلی سے سو میل کے فاصلہ پر
 آ پہنچا۔ شاہی لشکر نے بھی کرنال پر مقام کیا۔ برہان الملک ۱۱۱۵ھ ذیقعدہ
 کو داخل لشکر اور دربار شاہی میں باریاب ہوئے۔ اس عرصہ میں جاسوسوں
 سے نادری سپاہیوں کے ہاتھوں اپنے بہیر و بنگاہ پر آخت و تاراجی کی خبر ملی۔

(بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) اور خانِ دوزاں نواب ذوالقدر کی رفاقت و جان نثاری کا تذکرہ کرتے ہوئے لکھتا ہے کہ
 ”دُرّان قید این شیخ حیدر (شیرجنگ) و درگاہ قلی ہر دو خد متکارد در رفاقت بودند“ اس فقرہ کو پڑھ کر
 بجز اس کے کہ ہم ”بریں عقل و دانش“ باید گریست“ کہیں اور کیا کہہ سکتے ہیں۔ منظر

۱۱۵۵ فضل علی خاں نے حضرت آصفیہ طاب ثراہ کے درود دہلی کے موقع پر تاریخ ذیل لکھ کر پیش کی اور بہارِ رو
 نقد مع اسب با ساز نقرہ صلہ سے سرفرازی پائی۔ ۱۱۵۵

صد شکر کہ ذاتِ دیں پہن ہی آمد رونقِ دو ملک بادشاہی آمد

تاریخ رسیدنش بگو شرمِ ہاتف گفت آیتِ رحمتِ الہی آمد

۱۱۵۵ بقول گردھاری لال ۱۱۵۵ ذیقعدہ -

ادا کیے بعد سہ پہر محمد شاہ نے اپنے قیام گاہ کو مراجعت فرمائی۔

بعض مورخین کا بیان ہے کہ برہان الملک کو منصب امیر الامرائی کی آرزو تھی اور ان ہی کی کوشش سے نادر شاہ مصالحت پر آمادہ ہوا تھا مگر جب برہان الملک کو منصب امیر الامرائی سے مایوسی ہوئی۔ انھوں نے نادر شاہ کو بہت کچھ مال و دولت کی طمع اور قلعہ معنے چلنے کی ترغیب و تحریص کی۔ نادر شاہ نے دوبارہ بعض امور کے تصفیہ کے جیلہ سے (۲۴ ذیقعدہ ۱۱۵۵ھ) اولاً حضرت مغفرت مآب پھر (۲۶ ذیقعدہ ۱۱۵۵ھ) کو محمد شاہ اور فیروز جنگ کو بلا کر نظر بند کر لیا۔ غرض اس وقت حضرت مغفرت مآب کی رفاقت میں بجز خانِ نورال نواب ذوالقادر اور نواب حیدر خاں شیر جنگ کوئی رفیقِ جاں نثار موجود نہ تھا۔

(بقیہ جانی صفحہ گذشتہ) کے آثار عیاں تھے۔ سن رشد کو پہنچ کر سلطنت ایران کو تباہی سے بچایا تمام مقبوضات افغانستان روسیوں، رومیوں سے واپس لیے۔ سلطان حسین صفوی اور شاہ عباس ثالث کو سز دل کر کے (۱۱۵۸ھ) خود تختِ تاج کا مالک ہوا۔ قندھار فتح کیا پھر کابل پر قبضہ کیا ۱۱۵۸ھ میں ہندوستان پر تاخت کی فتیاب ہوا۔ دریائے سندھ کی مغرب طرف کا تمام ملک قلمرو ایران میں شامل ہوا۔ ہندوستان سے واپس کے بعد شہد کو دار السلطنت بنایا خوارزم، بخارا اور دغستان کو مغلوب کیا۔ اس کی خوزیری کے باعث رعیتِ ناصری تھی۔ آخر غلی قلی خاں حاکمِ ہرات (جو نادر کا بھتیجا تھا) نے بعض امراء کے اتفاق سے تسلیمِ ہجری میں قتل کر دیا۔ اس کے عہد میں حدود سلطنت ایران دریائے سندھ سے کوہ قاف تک وسیع ہو گئے تھے۔ (جہاں کشتائے نادری)

۱۱۵۸ھ اصلی نام شمس الدین محمد حیدر ہے۔ بن محمد تقی بن محمد باقر بن شیخ محمد غلی بن شیخ اویس۔ سلسلہ نسب سچند واسطہ (باقی صفحہ ۱۷)

رفاقت و وفاداری | خانِ دوراں کی جیتی رفاقت و وفاداری اس سے زیادہ

(بقیہ ماخیز صفحہ ۱۷) حضرت خواجہ ادیس قرنی تک پہنچ رہے تھے۔ جد علی شیخ ادیس اولاً خدمتِ تولیتِ اوقات

مدینہ منورہ پر سرفراز تھے بالآخر مدینہ منورہ سے اپنے بیٹے (شیخ محمد علی) کے ہمراہ بحرین آئے وہاں سے عازمِ کوکن (کجزبہ کن کنائے دیہاتِ شور واقع ہے) ہوئے۔ کوکن سے محمد علی عادل شاہ میں بیجا پور پہنچے علی عادل شاہ نہایت اعزاز و احترام سے پیش آیا اور اقامتِ بیجا پور پر مقرر ہوا۔ آپ نے منظور فرمایا۔ علی عادل شاہ نے آپ کے فرزند شیخ محمد علی کی قابلیت پر نظر فرما کر خدمتِ دبیری سے سرفراز کیا اور ملا احمد نوائے (جو فاضلِ یگانہ اور اس وقت مرحوم غلاماں سے متبہ دارالہمامی پر سرفراز تھا) کی دختر سے عقد ازدواج قرار دیا۔ اس بخندہ کے بطن سے شیخ محمد باقر و شیخ محمد علی عالم نمودار ہوئے۔ شیخ محمد باقر سن رشتہ کو پہنچ کر خدمتِ میر سامانی اور شیخ محمد علی عہدہ ستونی الممالک پر سرفراز ہوئے۔ عہدِ سکندر عادل شاہ میں مصطفیٰ خان وزیر کی ناموافقت سے عالمگیر کے پاس عرضداشت لکھی۔ عالمگیر نے فرما لیا سببی صادر کیا بعد حصولِ ملازمت شاہی شیخ محمد باقر منصبِ دوہزاری و پانصد سوار اور دیوانی شاہجہاں آباد و کشمیر سے ممتاز اور شیخ حیدر منصبِ ہزار و پانصدی و سصد سوار و دیوانی فوج شاہزادہ اعظم شاہ بہر مغز کی گئی۔ شیخ محمد باقر نے سببِ ناموافقت آپ ہوا شہنشاہ عالمگیر سے بواسطہ اسد خاں تعیناتی دکن کی درخواست کی۔ عالمگیر نے زراہِ عنایت دیوانی ملک کوکن نظام شاہی پر سرفراز کر کے مقرر فرمایا۔ شیخ یوسف نے تاقیام کمال غزوہ فارہسہ کی۔ آخر عمر میں خدمت سے مستعفی اور جاگیر مشرور علی سے دست بردار ہو کر انگریزوں میں سکونت اختیار کی۔ عالمگیر نے جاگیر فرائد بجالا اور تکلیف نوکری سے معاف فرمایا مسئلہ میں انتقال ہوا۔

علم منقول و منقول میں فاضل حبیبہ اور عالم متبحر تھے۔ تلخیص الدرام فی علم الکلام و روضۃ الانوار زبدۃ الافکار آپ کے مشہور تألیفات سے ہیں۔ موصوف کے فرزند شیخ محمد تقی عہدِ عالمگیر میں منصبِ سصدی اور عہدِ بہادر شاہ میں منصبِ پانصدی (۱۷) برصغیر

اس واقعہ سے ظاہر ہوتی ہے جبکہ نادر شاہ کے ورود دہلی کے بعد (دہلی کے بد معاشوں کی ہرزہ سرائی کے باعث) قتل و غارت کا بازار گرم تھا اور

(بقیہ جلد ۱۷ صفحہ ۱۷) بنگاہ سوار اور عہد فرخ سیر میں داروغہ نیرنگتہ بنیاد سے سرفراز کیے گئے جب حضرت مغفرت آجٹاٹاہ

فائز دکن ہوئے تو خان موصوف کے داروغے احتشام قلعہ جات دکن پر ممتاز کیا مسئلہ شیخ مصوف نے اس عالم فانی سے کوچ فرمایا۔

شمس الدین محمد حیدر آپ ہی کے خلف المصدق میں ۱۱۳۳ھ میں عالم وجود میں آئے عالی جنس (۱۱۳۳ھ) تاریخ تولد کسی میں منصبی عالمگیری سے

مفتقر اور بعد میں رشد و تیز حضرت مغفرت آپ کے زمرہ متوسلین میں شامل ہو کر باضافہ صدی منصبی صدر بنی داروغہ نگلی فلیجنا سے سرفراز

ہوئے بعد رحلت شیخ (محمد تقی) باضافہ صدی منصبی صدر پر ممتاز اور بوقت روانگی حضرت مغفرت آپ

بسوے دہلی خدمت عرض گئی سے سرفراز ہوئے اور ہنگامہ نادری کے بعد باضافہ دو صدی منصبی پانصد

و خطاب حیدر یا خاں پر مفتخر کیے گئے۔ واقعہ نواب ناصر جنگ، شہید کے بعد باضافہ صدی منصبی ششصدی اور بعد

فتح ترجیا پل باضافہ دو صدی منصبی ششصدی و ہشتصد سوار پر ترقی فرمائی عہد مظفر جنگ میں منصب ہزار و پانصدی

و پانصد سوار سے ممتاز ہوئے عہد امیر المملک مصلحت جنگ میں اولاً منصب پنجہزاری چار ہزار سوار و پانچو ہزار

و علم و نفاہ و خطاب نیرالدولہ شیر جنگ ثانیاً باضافہ دو ہزاری منصب ہفت ہزاری و ہفت ہزار سوار و ماہی تہ

اور خطاب نیر المملک میسر سامانی سے سرفراز کیے گئے پھر دیوانی سکراؤں ذراں بعد صوبجات دکن

پر ممتاز ہوئے آخری سبب ضعیفی گوشہ نشینی اختیار کی۔ مگر حضرت آصف جاہ ثانی نے

باصلاً رتنام نظامت خجستہ بنیاد (اورنگ آباد) سے سرفراز فرمایا۔ پانچ سال تک ہنایت

عدل و داد و نیک نامی سے خدمت مفوضہ انجام دے کر ۱۲۸۸ھ بمصر ۷۰ سال اس سرائے فانی

سے کوچ کیا۔ حدیقۃ العالم

حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ نادر شاہ کے پاس بغرض غفو تقصیر حاضر ہوئے
 ہیں۔ اس تازک موقع پر خاندورانِ نواب ذوالقدر نے جو جاں بازی و سرفروشی
 کی ہے اس کے متعلق تمام تذکرہ نویس متفق اللفظ ہیں کہ وہ قوتِ بشری سی باہر تھی
 اعتماد | حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ خان دورانِ نواب ذوالقدر
 کو گولڑا کپن ہی سے نہایت عزیز رکھتے اور موصوف کی قابلیت و شجاعت
 پر اعتماد و بھروسہ فرماتے تھے۔ مگر گذشتہ واقعات نے خانِ دوران کے اعتبار
 و اعتماد میں اور بھی اضافہ کر دیا تھا۔ چنانچہ حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ
 یہ دستور کر لیا تھا کہ بزمِ نادری میں خانِ دورانِ نواب ذوالقدر اور حیدر خاں
 شیر خباگ کو ضرور ہمراہ رکاب رکھاتے تھے۔

تایف تذکرہ | تذکرہ ذرا خان دورانِ نواب ذوالقدر نے اسی عہد میں تالیف
 کیا جو معاشری تمدنی، تاریخی معلومات اور ادبی فوائد گونا گوں سے مالا مال ہے
 اس کے بغور مطالعہ کے بعد صرف دہلی کے واقعات اور معاصرین کے حالات

۱۔ غلام علی آزاد بلگرامی خزائن عامہ میں رقمطراز ہیں۔ درہنگامِ نادر شاہی (نواب درگاہ قلی خاں)

ہمراہ رکاب بود جانفشانیہا فوق طاقت بشری تقدیم رساند ۱۲۱۱ اسی طرح چھتری زبانِ شوق نے اپنے تذکرہ گلِ عنایا

لکھا ہے۔ درہنگامِ نادر شاہی (نواب درگاہ قلی خاں) ملازم رکاب بود جانفشانیہا خارج از مقدور بشری لعل آور

قلی ۱۲۱۱ نیز عبد الوہاب لٹ بادی اپنے تذکرہ بینظیر میں لکھتا ہے۔ درہنگامِ نادر شاہی (نواب درگاہ قلی خاں)

ہمراہ رکاب بود طرف جانفشانیہا خارج از مقدور بشری لعل آور وض ۹۔ ۱۰ حدیقۃ العالم ۱۱ ج ۲۔

ہی پر عبور نہیں ہوتا بلکہ خانِ دوراں کی انشا پر دازی اور اوصاف ذاتی پر بھی کافی روشنی پڑتی ہے۔ نیز ایسے واقعات کا بھی پتہ چلتا ہے جس سے اکثر خاص تاریخی انکشافات | تاریخی صفحات معرظ آتے ہیں۔ مثلاً بعد ہنگامہ نادری محمد شاہ کا مہنیاں شرعیہ سے تائب ہونا اور اس ضمن میں اربابِ رقص و سرود کو موقوف کرنا ایک ایسا انکشاف ہے کہ اس عہد کی کسی تاریخ میں نظر نہیں آتا ملاحظہ ہو۔ خانِ دوراں اربابِ طرب کے تخت کمال بانی کے حالات میں خامہ فرسایں :

”دیں ولاکہ از سوانح نادر شاہی مزاج بادشاہ دیں پناہ از
استماع ساز و نوا انحراف ورزیدہ وارباب نغمہ را بکھتلم
موقوف گردیدہ“

شبابِ زندہ دلی | ورود دہلی کے وقت خانِ دوراں کی عمر ۲۹ سال تھی۔ گویا
ریحانِ شباب تھا۔ سن کا اقتضا ماحول کا اثر زندانِ محفلوں بے تکلف طلبوں
کی شرکت اُس وقت گویا زندہ دلی اور مقصدِ حیات سمجھی جاتی تھی۔ اس کے زیر
اثر خانِ دوراں بھی درگا ہوں میں جاتے حالِ قمار کی مجلسوں راک و رنگ
کی محفلوں میں شریک ہوتے۔ تفریح گاہوں اور میلوں کی سیر سے محفوظ ہوا
کرتے تھے۔ جیسا کہ تذکرہ ہذا کے ملاحظہ سے ناظرین پر روشن ہوگا۔

ترتیبِ تذکرہ | اس تذکرہ کی ترتیب نہ ابواب و فصول پر کی گئی ہے نہ اس پر

کوئی مقدمہ تحریر کیا گیا ہے جس سے معلوم ہوتا ہے کہ خانِ دوران نے یہ تذکرہ تالیف کی نظر سے مرتب نہیں کیا بلکہ بطور یادداشت صرف چشم دید حالات و واقعات کو نہایت سادگی سے قلمبند کیا ہے تاہم جو ترتیب اس تذکرہ کی واقع ہوئی اس سے خانِ دوران کے ذوقِ سلیم اور بعض مخصوص صفات پر روشنی پڑتی ہے۔ نیز اس خصوصیت کے زیرِ اثر موصوف کے ذوقِ قلم اور روشِ انشاء پر داری | انشاء پر داری کا بھی کافی اندازہ کیا جاسکتا ہے جس سے ظاہر ہوتا ہے کہ قلم برداشتہ تحریر میں وہ تمام خوبیاں جو مشرقی لٹریچر میں کلام کی عمدگی کا معیار سمجھی جاتی ہیں۔ مثلاً عبارت کی سادگی اور بے ساختگی حقائق نگاری کے ساتھ استعارات و تشبیہات کا بر محل استعمال، الفاظ کی شستگی ترکیبوں کی جستگی، تلمیحات یا اشعار کا جا بجا چٹخارہ وغیرہ وغیرہ موجود ہوں۔ موصوف کی خاص تحریریں قدر بلند مرتبہ نہوگی۔ علاوہ ازیں ایک اور خصوصیت جو خانِ دوران کی طرزِ انشاء میں خاص طور پر نمایاں ہے وہ تحریر میں روانی اور قدرتِ بیانی ہے۔ کہ ہر ایک واقعہ کو اس پیرایہ میں جو اس کے مناسب حال ہو یعنی متانت کے موقع پر سنجیدگی، ظرافت کے محل پر ویسے ہی معنی خیز برجستہ فقرے اس خوبی سے بیان کرتے ہیں جو حقیقتاً تحریر کی جان ہوتے ہیں۔ ناظر بجائے خود ملاحظہ فرمائیں اور مخطوط ہوں۔ یہاں ہم اب ترتیب تذکرہ کے ضمن میں خانِ دوران کے بعض مخصوص صفات پر روشنی ڈالینگے۔

حسن عقیدت | ترتیب تذکرہ پر نظر کرنے سے خانِ دوراں کے حسن عقیدت کا اظہار ہو رہا ہے۔ چنانچہ موصوف نے سب سے پہلے ذکرِ قدم شریف حضرت سرورِ کائناتؐ سے تذکرہ کا آغاز کیا ہے۔

قدم شریف حضرت سرورِ کائناتؐ | یہ مقام دراصل فیروز شاہ کا باغ تھا۔ شاہزادہ فتح خاں کے انتقال کے بعد بادشاہ نے فرطِ محبت سے شاہزادہ کو یہیں دفن کیا۔ گردِ مدرسہ و مکانات بنوائے مسجد تعمیر کی اور نقشِ پائے مبارک (جو خلیفہ بنو اُمیہ نے تحفہً بھیجا تھا) بطور تعویذ قبر پر سنگِ مرمر کا حوضہ بنوا کر نصب کیا۔ چار دیواری کے متصل ایک کشادہ پختہ حوض بنوایا۔ مجاورین حوضہ کو پانی سے ہر وقت لبریز رکھتے اور تبرکاً تقسیم کیا کرتے ہیں۔ زمانہ عرس (ربیع الاول) میں زائرین کا بہت ہجوم ہوتا ہے اور بڑی دھوم دھام رہتی ہے۔ خصوصاً ۱۲۔ ربیع الاول کو دو روز نزدیک سے غریب امیر زیارت کے لیے جمع ہوتے ہیں۔ عہدِ مولف میں عموماً ہجرت اور خصوصاً ماہِ ربیع الاول میں زائرین کی بڑی کثرت رہا کرتی تھی۔ عمائدین شہر کے پاس سے بطریقِ نذر و نیاز کھانے پینے کا سامان اس قدر آتا تھا کہ تمام فقراء و مساکین اسی سے سیر و سیراب ہو جایا کرتے تھے۔

قدم مبارک حضرت علیؑ | اس کے بعد قدمِ مبارک حضرت علیؑ علیہ الصلوٰۃ والسلام کا تذکرہ کیا ہے۔

یہ مقام اب شاہِ مرداں اور علی جی کے نام سے مشہور ہے نقشِ بابائے قدس

سنگِ مرمی کے حوضہ میں جایا اور حوضہ کے نیچے سنگِ عرم کا فرش کر کے اطراف
سنگِ مرمی کا مچر بنایا گیا ہے۔ حوضہ کے کنارہ پر یہ شعر کندہ ہے

بر زمینے کن نشانِ کعبِ پائے تو بود

ساہما سجدہ صاحبِ نظراں خواہد بود

راسخ الاعتقاد حضرت نے گرد و اطراف میں بہت سی عمارتیں تعمیر کر کے
سعادت دارین حاصل کی ہے۔ اکثر عمارات پر تاریخی کتابے نصب ہیں۔ ہزاروں
زائرین حاضر ہوتے اور مقاصدِ دلی میں کامیاب ہوتے جاتے ہیں۔ ہر ہسینے کی
بیویوں اور غرہ محرم سے ۱۲ تاریخ تک خاص مجمع رہتا ہے۔ عہدِ مؤلف میں عموماً
بروزِ شنبہ زائرین اور حاجتمندوں کا بڑا ہجوم ہوتا اور ۱۲ محرم کو (بروزِ زیارت
حضرتِ خامس آلِ عبا) خصوصیت سے اہلِ غزا برسمِ پُرسہ داری گریاں مالاں
حاضر ہو کر مراسمِ تعزیت بجالاتے تھے۔ اس روز کوئی متنفس ایسا نہ ہوتا تھا کہ
زیارت سے محروم رہے۔

مزارات اور درگاہِ اولیا ازاں بعد مزارات اور درگاہوں کا ذکر مثلاً درگاہِ قطبِ نقشبندیہ
(خواجہ بختیار کاکی) قاضی حمید الدین ناگوری، سلطان شمس الدین غازی۔ نظام الدین ^{اولیا}
امیر خسرو، خواجہ نصیر الدین چراغ دہلی۔ شاہِ ترکمان بیابانی، باقی با شاہِ بایزید
شاہِ عزیز اللہ مرزا بیدل۔ عرسِ خلد منزل و میر مشرف کے اعراس اور خوارق
عادات کا ذکر نہایت خوش اسلوبی سے کیا ہے۔

پاک مشربی | متذکرہ بالا اعراس کے تذکرہ میں ذکر عرس غلد منزل پڑھنے سے خانِ دُوراء کی پاک مشربی پر ایک خاص روشنی پڑ رہی ہے اور ظاہر ہو رہا ہے کہ (باوجود زندانہ محفلوں اور بے تکلف جلسوں کی شرکت کے) خانِ دُوراء کا دامن نجاست کے بدنام دھبوں سے پاک ہے۔

عرس غلد منزل | یہ عرس ۲۳ء محرم کو حسبِ الحکم ہر پرور باہتمام حیاتِ خاں ناظر منعقد ہوتا۔ ایک مہینہ قبل سے تیاری کی جاتی اور انواع و اقسام کے اسباب و آرائش سے زینت دیجائی دھبی بڑھانے کے لیے ہر قسم کی ممکنہ صورتیں اختیار کی جاتی تھیں عرس کیا تھا۔ سچ پوچھئے تو ایک خاص بزمِ زندانہ یا ہر قسم کے فسق و فجور کی آماجگاہ تھی۔ اس کی حقیقی اور پر لطف تصویر خانِ دُوراء کے قلم مانی رقم سے کھچی ہے۔ ہم صرف اس ذکر میں جو آخری فقرہ موصوف کے زبانِ قلم سے بے اختیار نکل گیا ہے جس سے خانِ دُوراء کی پاک مشربی کا اظہار ہو رہا ہے نقل کرتے ہیں۔ وہ ہوندا۔

چنین ہنگامہ چشمِ بستنِ عینِ مصلحت و بصرِ نکشودنِ محضِ بصیرت
اعراس کے تذکرہ کے بعد چوکِ سدا سدا خاں اور چاندنی چوک کے مرقع دکھائے ہیں۔

چاندنی چوک کا ایک واقعہ جس سے اس عہد کی خوشحالی اور دولت مند پر روشنی پڑ رہی ہے قابلِ ملاحظہ ہے۔

بارہویں صدی کی خوشحالی اور دولت مند واقعہ یہ ہے کہ ایک رئیس زادہ چاندنی چوک کی سیرکاشتات ہوتا ہے۔ بیوہ ماں تہیدستی کے عذر کے بعد اس کے متروکہ پدری سے ایک لاکھ روپیہ دیتی اور کہتی ہے کہ چوک کے نفائس اور نوادگو اس قلیل رقم سے نہیں خرید کیے جاسکتے ہیں مگر اب اسی قلیل رقم کو اپنے ضروری مصارف کے لیے لیاؤ۔ اسی طرح ایک اور واقعہ جو اس عہد کی خوش حالی پر روشنی ڈال رہا ہے قابل ملاحظہ ہے۔ ضمناً خانِ دوراں کی راست گوئی پر بھی شعاع پڑ رہی ہے۔

خوشحالی کا دوسرا واقعہ | واقعہ یہ ہے کہ ہنبائے فیل سوار اس عہد کی مشہور طوائفین میں ایک ممتاز طوائف تھی۔ وزیر الممالک اعتماد الدولہ کو اس سے خاص تعلق تھا چنانچہ نواب موصوف نے ایک مرتبہ صرف اسبابِ تجرع (جام و صراحی) مرصع برسم تحفہ جو اسے دیا تھا وہ ستر ہزار روپیہ قیمت کا تھا چاندنی چوک کے ذکر کے بعد معاصر مشائخینِ عظام و فقرا کا تذکرہ کیا ہے ان بزرگوں کے حالات پڑھنے کے بعد خانِ دوراں کے ادبِ تہذیب ادب و تہذیب | اور اس عہد کے حسنِ اخلاق پابندی وضع حسن معاشرت کا سوجودہ زان کی ترقی یافتہ دہلی کی دوستی اور اس اجڑی ہوئی دہلی کی خوشحالی کا توازن فرمائیے اور دیکھئے۔

تفاوتِ رہ از کجاست تا بکجاست

کی کس حد تک مصداق ہے۔ مظفر

مرق پیش نظر ہو جاتا ہے۔

شاہ سعد اللہ | چنانچہ شاہ سعد اللہ (جو ایک نہایت مرد بزرگ اور اس وقت کے ممتاز مشائخ میں شمار ہوتے تھے) کے متعلق لکھتے ہیں:۔

علو جلال و سمو مناقب ایشاں از اندازہ تحریر و ترقیم بیرون است
و شرح کالات و بیان نزہت طلبان از احاطہ گزارش بیرون۔

شاہ غلام محمد داول پورہ | اسی طرح شاہ غلام محمد داول پورہ کی علو منزلت اور شکوہ و حشمت کے متعلق رقمطراز ہیں۔

۱۔ داول تخلص کی ایک ثنوی موسوم بہ ناصری نامہ راقم کی نظر سے گذری جو تین سو چھپن اشعار پر مشتمل ہے اور ایک شب میں تصنیف ہوئی ہے۔ اس تخلص سے اس وقت تک جامع مصنف کے حالات کا پتہ چلا ہے۔ اس بناء پر کہا جاسکتا ہے کہ یہ ثنوی شیخ عبد اللطیف المحاطب بہ دوا الملک معروف بہ شاہ داول کی تصنیف ہے شاہ صاحب موصوف اولاً سلطان محمد بیکرہ کے رسائے عظام سے تھے۔ مگر مصلوق الفقہر خزی ترک لباس دنیوی کے بعد مسند فقر پر رونق افروز ہوئے۔ اس ثنوی میں زن شوہر کے تعلقات و حقوق شوہر کو مختلف عنوان اور دلچسپ پیرایہ سے سمجھایا ہے۔ آفاک کے چند اشعار ملاحظہ ہوں۔

ناریاں سنو پیو کی بیاں	پیو باج کوئی پیارا نہیں	بن میر کے نامو سے عیاں	پیو باج کوئی پیارا نہیں
عورت خادوم	پیو سوس وہی احسان ہیں	پیو جوہر کا سلطان ہے	پیو باج کوئی پیارا نہیں
جس کو عقل ہو گیان ہیں	پیو تمہی نکو بیزار ہو	جیو سوس سچی اختیار ہو	پیو باج کوئی پیارا نہیں
دنیا فنا ہو ستمار ہو	قل کی گھڑی اس کی منا	نا چیز ہے دنیا فضا	پیو باج کوئی پیارا نہیں

دور باش شکوہ فقر ایشاں صولت اغنیا بر عرشہ می آرد و کلمات عظمت
سیماش دولت مند را در لرزہ می افکند۔

شاہ صاحب موصوف ہی کے حالات میں اس عہد کی پابندی وضع ملاحظہ
فرمائیے کہ بادشاہ وقت (محمد شاہ) اور رؤسا و عمائدین شہر کی جانب سے شاہ صاحب
موصوف سے یومیہ قبول کرنے کا اسرار بجز بالغمہ پہنچتا ہے مگر خود داری یہ ہے کہ
”ثبات قدمش باوجود کثرت توابع کہ در دائرہ توکل مستقیم و استقلال
وضعش در ناز و نعم۔“

ان ہی کے اوصاف میں لکھا ہے۔

با وضع و شریف و با اغنیا و غربا یکساں سلوک است از بزرگان زمانہ
اند و در فتوحات و جواہر دی یگانہ۔

(بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) خاتمہ پر لکھتے ہیں۔

دیکھا دنیا کی دھات میں کیتا فکر ایک ات میں بولیا زناں کی بات میں پیو باج کوئی پیارا نہیں
مقطع ملاحظہ ہو۔

زن تی ہوا جیکوئی دکھا دکھ نارتی سینا پکیا دو مین یوں داؤل لکھا پیو باج کوئی پیارا نہیں
اس شہسوی سے لسانیات خصوصاً گجراتی زبان پر بہت کچھ روشنی پڑ سکتی ہے مگر یہاں ہر حرف پر یہ لکھا نام مقصود ہے کہ شاہ غلام محمد
داؤل پورہ جیسا کہ ان کے نقشب ظاہر ہو رہے اسی سلسلہ کی ایک فرد میں۔ یہ وہ بزرگ تھے کہ حضرت سفیرت مآب انکی محفل
سماع میں خود حاضر ہو کر تھے صاحب نام نظامی نے ایک واقعہ کا ذکر کیا جس سے موصوف کی علو منزلت و حضرت تہاکی روشن خیالی و اعلیٰ
دماغی پر روشنی پڑتی ہے۔ مظفر

پھر شاہ محمد امیر و شاہ پانصدنی، درویش صلوٰۃ خوانی، و سید محمد مجنوں ناخشاہی،
شاہ کمال، شاہ رحمت اللہ وغیرہ کا بلحاظ حفظ مراتب ذکر کرتے ہوئے ہم بزم احباب
روسا و ہم بزم احباب | اور سار کا تذکرہ کیا ہے ان حالات کے تحت خاندوران
کی نڈرولی و راست گوئی کی بہت سی مثالیں پیش کیا جاسکتی ہیں۔

اعظم خاں | از انجلہ اعظم خاں ولد فدوی خاں برادر زادہ خانبھاں عالمگیری
کی رنگیں مزاجی بزم آرائی، فیاضی، فراخ حوصلگی، فن موسیقی سے یکپسلی وغیرہ وغیرہ کا
راست گوئی | تذکرہ کرتے ہوئے موصوف کی امر دہ پرستی و شاہد بازی کے متعلق
صاف طور پر لکھتے ہیں۔

طبیعتش امارد پسند است و مزاجش بحجت سادہ رویاں در بند۔
پھر اس گروہ کی نادر برداری خاطر و تواضع کے ذکر میں لکھا ہے۔

”غرض ہر جاسنہ رنگے بنظری آید منسوب بہ اعظم خاں است وہر کجا نو خطے
جلوہ می کند از وابستہائے آن عظیم الشان۔“

مرزا منو | اسی طرح مرزا منو (جو اس عہد کے روسا زادوں میں تھے) کی امر دہ پرستی
کا نقشہ اور ان کی اس فن میں گنجائی کا ذکر کرتے ہوئے لکھتے ہیں۔
خطے
”خانہ اش بہشت شداد است و کاشانہ اش آشیانہ مجمع پرزاد ہرنو
رنگیں کہ بایں محفل ربط ندارد فرد باطل است و ہر طبعی کہ بایں مجمع مربوط نیست
در طلیہ اعتبار عاقل مجلسش دارالعیار شاہراں است و بزمرش محکم امتحان

قلم کی میبائی و راست گوئی کا اظہار ہو رہا ہے -

(بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) یکایک ایک شب بجلی گری اور مرین کی خرم ہستی کو مع دو خد متکا روک کے فنا کر دیا۔ تحفہ احباب مولفہ عبدالکریم صفحہ معصوم کا نمونہ کلام اردو (جو ایک قدیم بیاض میں حقیر کے کتابخانہ میں موجود ہے) نمونہ بدیہ ناظرین ہے۔

ہے نورِ خدا محرم اسرار پوِ صلوات	من بعد وصتی حیدر کرار پوِ صلوات
سب لوح و قلم عرش و کرسی ہوا مداح	سب اولیوں کے قافلہ سالار پوِ صلوات
سلطان شجاع میرِ عرب شاہِ دلاؤ	امت کی شفاعت کے کرہار پوِ صلوات
یا حیدر صفدر میری مشکل کرو آساں	ہے شاہِ دو عالم کے مددگار پوِ صلوات
تم مہرِ نبوت کے چھتر از دلِ جاں ہو	تجھ شیرِ خدا دلِ دل اسوار پوِ صلوات
کر میری مدد واسطے خاتونِ قیامت	ہے تجھ سے ہر ایک نذر و دربار پوِ صلوات
تم باپ ہو شبیر و شبیرِ یاشہ عالی	تجھ دستِ بدیں قاتلِ کفار پوِ صلوات
سُن میری عرضِ عابد و باقر کے تصدق	جعفر کے بھگشن گلزار پوِ صلوات
تم وارثِ کونین ہو یا موسیٰ کاسم	سُلطانِ رضا شاہِ خراسان پوِ صلوات
از روئے تقی داد میری دے میرے بولا	سردارِ تقی روشن انوار پوِ صلوات
یا عسکری رکھ لاج میری ہر دو جہاں میں	اور مہدی دیں ہادی سالار پوِ صلوات

مہین کو شبِ روز ہے صلوات کا کہنا

لازم ہے وہ معصوم دہ و چار پوِ صلوات

مناجات سے معلوم ہوتا ہے کہ موصوفِ منہیاتِ شرعیہ سے اس وقت تا بُب ہو گئے تھے۔ لہٰذا قال

یازدہم میرن | یہ محفل نامبروہ کے مکان پر ہر مہینہ کی گیارہویں تاریخ منعقد ہوتی ہر قسم کے تکلفات اور اسباب آرائش سے زینت دی جاتی۔ مہمانوں کی خاطر تو وضع خاص طور سے خاطر خواہ کی جاتی۔ تمام شہر کی زہرہ جبین نامور طوائفیں اور اماردائے رنگیں کے ہجوم سے موصوف کا مکان گویا نمونہ بہشت شداد بنا رہتا تھا۔ غرض اس محفل کا مرقع کھینچتے ہوئے اولامیرن کی منکسر مزاجی و وسعت اخلاق کثرت تواضع، ہمان نوازی، سلیقہ بزم آرائی ارباب رقص و نشاط سے ربط و ضبط، حسینوں و مجذوبوں کی تسخیر اور اس خصوص میں موصوف کی رسوائی اور وزیر الممالک کے مزاج میں درغور اور رسوخ پانے کا اظہار کرتے ہوئے وزیر الممالک کی بادہ خواری و حسن پرستی کا صاف صاف الفاظ میں تذکرہ کیا ہے چنانچہ لکھتے ہیں :-

نامبروہ ہر خدیکہ بوفرا نکسار و وسعت اخلاق و کثرت تواضع و رعایت مہمانداریا و ترتیب بزم آرائیہا محمود اقران خود است لیکن بعلاقہ دار و نگلی ارباب رقص و نشاط و تقرب مرجعیت اہل طرب فی الجملہ مطعون است چوں وزیر الممالک بتجرع میلے دارند و با اہل حسن و جمال و اصحاب غنچ و دلال میلے از انجا کہ توجہ خاطر بتقدیم حسن خدمات معزز و محترم است و در تلاش مردم حسین طرفہ دستے دارد و ہر روز پیکرے تازہ با فسوں تسخیری کند از دیگر مصاحبانش مکرم۔

پھر دوازدہم سلسلے عرب کا تذکرہ کیا ہے ۔

سرے عرب | یہ سراسر شجہ اکبری میں تعمیر ہوئی۔ حمیدہ بانو بیگم عرف حاجی بیگم محل ہمایوں بادشاہ نے قین سو عرب سوسادات عظام سوشائخین کبار اور سو عام عرب حرمین شریفین سے لا کر آباد کیے تھے۔ عہد محمد شاہ تک یہ مقام عربوں کی بود و باش ہی کے لیے مخصوص تھا۔ بارہویں ربیع الاول کو دوازدہم ہوتی تمام شب عربی قصائد (مدحیہ حضرت سرور کائنات) پڑھے جاتے مناقب مولود خوانی نہایت خوش الحانی سے ہوتی تھی۔ شوقین مزاج بھی ملیحان عرب کی نظارہ بازی کے لیے شریکِ محل ہوتے غرض خاصہ مجمع ہوتا۔ انواع و اقسام کے عربی کھانوں سے ہمایوں کی ضیافت کی جاتی قہوہ کا دور چلتا ختم پر خرمائے تازہ دستہ تقسیم کیا جاتا تھا۔ خانِ دوران بھی ایک مرتبہ سید حشمت خاں کے ہمراہ شریکِ محل ہوئے اور موصوف کی بھی قہوہ سے ضیافت کی گئی موصوف کی زبانی کیفیت قہوہ خوری ملاحظہ ہو۔

”پیالہ ہائے کلاں قہوہ خوری کہ گاہے شیرینی ہم داخل می کنند علی لاتصل
بمردم تکلیف می نمایند چوں تہوع آور است همان در رد و قبول سخت
ازیت میکشد۔“

اس کے بعد دوازدہم خانِ زماں کی زریب وزینت و آثارِ متبرکہ کی زیارت وغیرہ کے ذکر کے بعد۔ کسل پورہ کا تذکرہ کیا ہے۔

کسل پورہ | یہ مقام کسل سنگھ نے (جو محمد شاہی ہزاریوں اور دولتِ ثروت

میں ممتاز تھا) نہایت خوش منظر و پر تکلف بنوایا۔ اور فواخشان روزگار و فنا ہنسا
بازاری کو بسایا تھا۔ اوباشوں، شہوت پرستوں کا نسکن، مامن تھا۔ محاسب کی
مجال نہ تھی کہ اس احاطہ میں قدم رکھ سکے یا کسی پر احتساب کرے ہر ایک
اپنے مشرب میں آزاد تھا ہر طرف ناد و نوش کا ہنگامہ اور ہر وقت صدائے
چنگ و رباب بلند رہتی تھی اس کے بعد ناگل کے میلہ کا ذکر کیا ہے۔

ناگل کا سید | ناگل نامی کوئی شخص صاحب کمال اس احاطہ میں دفن ہوئے
تھے۔ یہ احاطہ خواجہ بسنت اسد خانی کی سراسے متصل تھا۔ ہر مہینے کی ۲۷
تاریخ دہلی کی شوقین مزاج تماشہ میں عورتیں بن سنور کر زیارت کے بہانہ سے
آتیں اور اصل مدعائے دلی سے کامیاب ہوتیں اس مقام کی برکت یا
ان بزرگ کے تصرفات سے تھا کہ ہر وارد و صادر جو بھی یہاں پہنچ جاتا تھا
وہ کوئی نہ کوئی جلیس و دمساز سے ہمکنار اور شراب و صل سے ضرور سرشار
ہوتا تھا۔ بلاکشان محبت سویرے ہی سے منزل مقصود کا رخ کرتے اور سہ شام واپس
ہوتے تھے۔ اس کے بعد رینی ہما بت خاں کا ذکر ہے۔

رینی ہما بت خاں | یہ ایک وسیع میدان تھا جہاں بروز یکشنبہ بکثرت پہلوان اور
تماشائی جمع ہوتے پہلوانوں میں زور آزمائی اور کشتی ہوتی ہر ایک اپنے جوہر
کمال دکھا کر ناظرین کو خوش کرتا تھا اور بعد برخواست شیرینی تقسیم کیا جاتی تھی۔
شعراے معاصرین ازاں بعد بعض شعراے عصر مثلاً میرزا جاجاناں بمعنی یاب خاں

شیخ علی خریں۔ سراج الدین علی خاں آرزو۔ مرزا محمد فضل ثنابت۔ ابراہیم علی خاں رزم
 شیریں الدین مفتوں۔ عبدالخالق وارستہ۔ گرامی۔ مرزا ابوالحسن آگاہ۔ حلیمہ وغیرہ
 کے حسن بیان، حسن اخلاق، قادر الکلامی، نازک مزاجی، بزم آرائی
 کا تذکرہ کیا ہے۔ چونکہ خان دوران خود بھی شاعر تھے اس لیے جستہ جستہ مقام پر
 روانی قلم میں شعرا کے مخصوصات کلام کا بھی ذکر آگیا ہے۔ مثلاً حلیمہ کے کلام کے
 متعلق لکھا ہے۔

”طورِ کلامش بطورِ اسحقِ طعمہ“

اسی حلیمہ کی یادداشت کے متعلق لکھتے ہیں کہ بچا پس ہزار منقذ میں اور مناخر
 کے ابیات اس کو یاد تھے۔ یا گرامی کشمیری کے حالات میں لکھا ہے کہ باوجود
 مولویت ذوقِ شاعری بھی تھا۔ اپنے کلام کی بیاض ہر وقت بغل میں لیے رہتے
 اپنا تمام کلام منتخب سمجھتے اور تازہ گوئی کے دعوے میں اس درجہ غلو کرنے کہ مشاعرہ کو
 مناظرہ کی حد پر پہنچا دیتے تھے۔ زان بعد مشہور مرثیہ گو، مرثیہ خوانوں اور ہر ایک
 کی طرز خواندگی سوز و گداز، مضامین درد و الم میں ایک دوسرے پر تفوق۔ معین
 کا ان کی خواندگی کی مجلسوں میں ہجوم۔ ایک دوسرے پر سبقت اور ہم ہم تعزیت
 ادا کرنے کا ذکر کیا ہے۔ ان میں بعض ایسے بھی مرثیہ گو شعرا کا ذکر ہے جنہوں نے
 اس وقت ریختہ گوئی میں علمِ استادِ بلند کیا تھا۔ مثلاً منقبت کہنے میں سپر
 لطف علی خاں کے متعلق لکھا ہے۔

و منقبت در ریختہ بطمطراق و ساز و سامان مالا کلام میگوید۔

یا مسکین و حزن و غمگین تینوں بھائیوں کے حالات میں لکھا ہے کہ

ہر سہ برادرانہ دو سے بزبان ریختہ مرثیہ گفتن ہمارے تمام دارند۔ درمہ
شہر کلام اینہا شہرت دارد و در واقع ہر سہ کہ بسیار خوب مرثیہ می گویند۔

یا محمد ندیم کے متعلق لکھا ہے۔

مضامینے در ریختہ می آرد کہ فارسیان مضمار فارسی زس گیر می شوند

پھر ارباب طرب کا ذکر ہے جس کے تحت 'مین نواز'، 'قوال'، 'طنبورچی'، 'ربابی'،
'سازگی نواز'، 'ڈھولک نواز'، 'دمے نواز'، 'سبوتچے نواز'، 'بھگت باز'، 'شکم نواز'،
'زنکو لہ نواز'، 'مورچنگ نواز'، 'نقال'۔ 'امرد' اور 'طوائفین' کا ذکر کیا ہے۔ ان کے
حالات پڑھنے سے گو اس عہد کی عشرت پسندیوں کا مرقع پیش نظر ہو جاتا ہے
مگر قابلِ لحاظ یہ امر ہے کہ جو بھی جس فن کا ماہر ہے وہ اس فن میں کامل اور یگانہ روزگار
ہے مثلاً ایک طوائف ادبیکم کے حالات میں لکھا ہے کہ یہ جب محفل میں آتی پاجا
نہیں پہنتی تھی۔ بجائے اس کے افضل بدن کو اس خوبی سے رنگتی اور نقش و نگار
سے آراستہ کرتی کہ گویا گلبدن یا کخواب کا پاجامہ پہنے ہوئے ہے بڑی خوبی یہ تھی کہ
سوائے آشنا کے کوئی اور پہچان بھی نہ سکتا تھا۔

اسی طرح ایک نقد نام معروف بہ شاہ درویش مادرزاد بھینا کی سبوتچہ نوازی
کا ذکر کیا ہے کہ یہ اس چابکدستی اور خوش اسلوبی سے سبوتچہ بجاتا کہ ڈھولک نواز

استادوں اور پکھاؤجی کی پیشانیوں سے عرقِ خجالت ٹپکتا تھا اس نے خود ایک ایسا بمثل ساز اختراع کیا تھا کہ اس سے ڈھولک و پکھاؤج اور تنبورہ تینوں صدائیں نکلتی تھیں اس ذیل میں ایک اور نابینا کی شکم نوازی کے متعلق لکھا ہے کہ اس کا پیٹ مانند سیاہ بختوں کے سیاہ ہو گیا تھا۔ اور شیخص موافق اصول و قانون ڈھولک و پکھاؤج شکم اس خوبی سے بجاتا تھا کہ اکثر طوائفین اس کی شکم نوازی پر رقص کرتی تھیں۔

اسی طرح سلطانہ امر کے ذکر میں لکھا ہے کہ سبز رنگ تھا بارہ سالہ عمر تھی مگر رفاہی میں طرفہ ادائیں اور ہلاکی شونیاں کرتا گانے سے ایک عالم کو مفتوں اور خلایق کو دیوانہ بناتا تھا اور اس عمر میں فن موسیقی میں اس درجہٴ کامل حاصل کیا تھا کہ اس سے زیادہ متصور نہیں ہو سکتا۔ بڑے بڑوں سے مقابلہ و دعائے ہمسری رکھتا تھا خانِ دوراں نے ایک محفل کا جس میں سلطانہ امر بھی موجود تھا ذکر کیا ہے اور دوبارہ اظہارِ آرزو کرتے ہوئے لکھا ہے۔

خار خار حسرت اعادہ صحبتش درد لہائے یاراں باقیست شوق
تحریکے میخواب

یا حسین خاں ڈھولک نواز کے حالات میں لکھا ہے کہ یہ ڈھولک نوازی میں یگانہ روزگار اور عجبہ عصر تھا۔ دہلی میں اس سے بہتر کوئی ڈھولک نواز پیدا نہ ہوا تھا۔ اس کی استاد کی کا یہ عالم تھا کہ چھ مہینے تک اگر محفل منعقد رہے تو وہ شہر

نئے طریقے سے دھوکا بجا کر اہل بزم کو خوش کرتا رہے۔

موسیقی دانی | اگلے زمانے میں دستور تھا کہ شرفاء امراء اور شاہزادوں کو ہر قسم کے فنون لطیفہ کی کچھ نہ کچھ تعلیم ضرور دی جاتی تھی۔ از انجملہ فن موسیقی کی تعلیم بھی ہر وضع و شرفیہ کے لیے ضروری تھی۔ بزرگان دین خود اس فن میں کامل ہوتے اور اس فن کے مہرین کی قدر اور حوصلہ افزائی کیا کرتے تھے۔ متذکرہ بالا باب طرب کے حالات پڑھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ خان دوراں کو بھی اس فن میں اس درجہ مہارت اور کمال حاصل تھا کہ موصوف نے اُن کے حالات میں اکثر و بیشتر ہر ایک کی خواندگی پر ایک تنقیدی نظر ڈالی ہے۔ مثلاً رحیم سن و تان سین کی خوش گلوئی بزم رانی وغیرہ کا ذکر کرتے ہوئے لکھتے ہیں۔ در عالم کبت عجوبہ روزگار اند و در عرصہ دھڑپد مبارز سپہ سالار۔

یا رحیم خاں جہانی کے متعلق لکھا ہے کہ خیال را بزمہ میخواند
یا شجاعت خاں کے متعلق لکھتے ہیں کہ در کبت دعویٰ دارد لیکن
اثرے درد لہا نیست۔

یا نور بانی کے تجل سواری اور جاہ و شتم کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ
”جنگلہ اکہ با فعل راجع الوقت دہلی است خوب مشق کردہ“

لہٰذا یہ وہی نور بانی ہے کہ نادر شاہ اس کی حاضر جوابی و لطیفہ گوئی بذراستی سے بہت خوش ہوا تھا اور یہ غزل جبر کا مطلع ہے ”دلبر بابہ دگر بر سنا ز آمدہ ز ازل باچہ بجا ماند کہ باز آمدہ“ ”سکر چار ہزار روپیہ انعام مرزا کر کے کہا تھا۔

دکن کو مراجعت | حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ نے بوقت روانگی دہلی اپنے
 فرزند نواب ناصر جنگ شہید کو دکن میں اپنا جانشین فرمایا تھا۔ بعض مفسدین نے
 موصوف کے دل میں خود مختاری کے خیالات پیدا کر دیے۔ مغفرت مآب
 طاب ثراہ کو جب اس انحراف کی متواتر خبریں پہنچیں آپ ۲۰ جمادی الاول
 کو حضور محمد شاہ سے مرخص ہوئے اور بمعیت خان دوراں نواب ذوالقدر درگاہ قلیجا
 دکن کو مراجعت فرمائی۔ نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید حضرت مغفرت مآب
 سے برسر پرکار ہوئے شکست پائی اور صحیح و سلامت حضرت مغفرت مآب
 کی خدمت میں حاضر کیے گئے۔

غرض خان دوراں نواب ذوالقدر دکن پہنچکر حضرت آصفیہ طاب ثراہ کے

(بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) ”روئے ہند را سیاہ کن بیا کہ بایرانت بریم“

مگر ایک غزل جس کا مطلع تھا

من شمع جاگدازم تو صبح دلکشائی سوزم گرت بہ پیغم سیرم چو رخ منائی

سنا کر بیکہ بیماری نجات حاصل کی تھی۔ مرآۃ آفتاب نا۔ قلمی ص ۷۹

۱۷۰۸ء میں نواب میر تقی میر نے دکن میں پیدا ہوئے۔ عہد عالمگیر میں منصب پنجابری اور خطاب پین قلیجا
 و صوبہ داری جیجا پور سے سرفراز ہوئے۔ شاہ عالم بہادر شاہ نے خطاب خان دوراں و صوبہ داری آودھ سے سرفراز کیا
 اول سال جلوس فتح سیر خطاب نظام الملک بہادر فتح جنگ و منصب ہفت ہزاری و نظامت سوہجات دکن سے منتظر
 ہوئے۔ عہد رضیع الدراجات میں صوبہ داری مالوہ عطا ہوئی۔ پھر بغیرم تسخیر دکن روانہ ہوئے۔ ۱۷۱۲ء میں قلعہ آسیر طاب ثراہ
 (باقی صفحہ آئندہ)

حین حیات غنایات شانہ و مراحم خسروانہ سے سرفراز و شاد کام رہے۔

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۳۹)

اور برہان پور محمد انور خاں سے مصفیٰ تخریج کیا۔ انقراض تسلط سادات بارہ کی ہم بھی دراصل آپ ہی نے سر کی سلسلہ میں بارگاہ محمد شاہ میں حاضر ہو کر خلعت وزارت سے ممتاز ہوئے۔ چند در چند وجوہات کی بنا پر دار اسطنت (دہلی) سے تشریف فرمائے دکن ہوئے۔ مبارز خاں (ناظم دکن) سے شدید معرکہ کے بعد ۲۳ محرم ۱۱۳۱ ہجری کو فتح یاب ہو کر جلا صوبت دکن پر بلا شرکت غیرے فرمانفرما رہے۔ اللہ میں محمد شاہ نے خطاب صفیہ سے اور صوبہ اکبر آباد و ماہ کو ضمیمہ دکن بنا کر سرفراز اور مرہٹوں کا فتنہ فرو کرنے کے لیے دہلی طلب کیا (یہی وہ سفر ہے کہ خاں دوراں نواب ذوالقدر بھی ہمراہ رکاب تھے) آپ دہلی پہنچے ان ہی دنوں میں نادری طوفان اٹھا۔ اس ہنگامے کے فوہ ہونے کے بعد ۱۱۳۵ھ میں دکن کو مراجعت فرمائی۔ بعد مرحدہ نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید ۱۱۳۵ھ میں ترجنا پٹی قلعہ بالکل ڈھ و غیرہ تعبیر کیا۔ ۴ جمادی الثانی ۱۱۳۵ھ نواح برہان پور میں انتقال فرمایا۔ نقش اورنگ آباد متصل مہولی اور خلد آباد میں پائمن مزار شاہ برہان الدین دفن کیے گئے بعد صلت مغرت آب سے عقب ہوئے۔ خلد بنت متوجہ بہشت صلت کی تاریخیں ہیں۔ اس بہت سے بھی سہر صلت برآمد ہوا ہے۔

رنگ طرب از رخ جہاں رفت صد حیف کہ آصف زماں رفت

حضرت مغفرت آب کو شعر و شاعری سے بھی خاص ذوق تھا۔ چنانچہ باوجود کثرت کا و انہماک نظم و نثر کی مکت دو دیوان وسیع موزوں کی یادگار ہیں۔ مصوف نے اولاً شاکر بعدہ آصف تخلص فرمایا۔ نمونہ کلام بلاغت نظام ہدیہ ناظرین ہے۔ غزل تخلص شاکر۔

عیش است دران خاں کہ بستر نتوں یافت اسباب ترود ہمہ کیسہ نتوں یافت
(باقی صفحہ ۴۱)

عہد نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید

بعد حلت مغفرت آب اللہ نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید
جلوہ فرمائے تخت حکومت ہوئے۔ ادھر دہلی میں محمد شاہ نے بھی اللہ میں
انتقال کیا اور احمد شاہ سریرا آئے حکومت ہوئے۔ نواب ناصر جنگ شہید کے
نام فرمان صوبہ داری دکن مع لوازمات صادر ہوا۔ نواب صاحب موصوف

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۳۹)

ایں طائرِ فرست کچوں برقِ است پراشتا
دردِ امِ عمل گیر کہ دیگر نتواں یافت
از شرم رسا جلوہ آں حسن دل آزار
در خاند آئینہ مکر نتواں یافت
ہوئے اگر از درد کشم روز قیامت
بر باد رود محشر دفتر نتواں یافت
شنا کن حدیث نبوی کی کشم ایں جام
جز ہر علی آب کوثر نتواں یافت
ولہ تخلص آصف

بوسہ گاہے لبِ فلاک بود جائے علی
اوج امید گرفتہ است چوں بن پائے علی
آفت دست چو ارکانِ مسلمانی من
شدہ ام شیفۃ ووالد و شیدائے علی
می سر و قمتش افزوں زدو عالم صفت
بے بہا ہست زبس گوہر ہیتائے علی

حضرت مغفرتا کے چھ فرزند (۱) میر محمد پناہ صاحب بخاری الدیناں فیروز جنگ (۲) میر احمد خاں خاں لیب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید

(۳) میر محمد خاں خاں لیب امیر لامرا، صلاحیت جنگ (۴) میر نظام علی خاں خاں لیب آصفیہ ثانی (۵) میر محمد زین خاں خاں لیب
برادران الملک بسلالت جنگ (۶) میر غل علی خاں خاں لیب ناصر الملک۔ اور پانچ صاحبزادیاں تھیں گلن آصفیہ، وزیرک صغیرہ، مظفر

حسب دستور بغرض استقبال ہنایت ترک اختتام سے فرماں وازی (محمّدی باغ)
 رونق افروز ہوئے۔ جشن منعقد ہوا اور ہاتھیوں کی بہادی کا تماشا شاہی توپ خانہ
 انعقاد جشن اور ہاتھیوں کے مقابلہ میں ہونے کا حکم ہوا۔ وسیع میدان میں ایک جانب
 کی بہادی کا تماشا تین سو توپوں کی قطاریں جانی گئیں۔ دوسری جانب ہاتھیوں
 کی صفیں کھڑی کی گئیں۔ تمام توپیں یکبارگی چھوٹیں توپوں کا سر ہوا تھا کہ بہت سے

بقیہ حاشیہ صفحہ ۴۱

لے گل رخا قلمی ورق ۲۰۶ و تذکرہ مینغیر قلمی ورق ۵۰ د خسران عامرہ۔ منشات موسوی خاں کے اس رقص
 سے جو حضرت مغفرت مآب کی جانب سے لکھا گیا ہے اس میں خاں دوران کو عالی پناہ کے لقب سے یاد کیا ہے جس
 خاں موصوف کی وقت و عظمت کا اظہار ہو رہا ہے۔ عنایت نامہ خاں موصوف کے خط کے جواب
 میں ہے۔ ملاحظہ ہو۔

برگاہ مستلی خاں۔ خطہ سلسلہ متغیرن اظہار نگاہداشت جمعیت سوار و پیادہ و سیدخل
 شدن مغزول دروازہ شدن۔ آنغوالی پناہ بجانب سرا و رجوع آوردن و کلائے زمینداران و ساعی
 بودن در تحصیل پیشکش و فیصل شدن مقدم چندی از زمینداران و تلاش برآمد عمل مغزول رسید
 و کینیت مرقومہ مشہور و مآبوضوح انجاسید موجب استخوان گردید۔ تا حال یقین کہ سبزو رسیدہ
 از انتظار مہام و انصرام کار با مندرغ کلی حاصل نموده و از وجہ پیشکش سبغہائے خطیر معبر بن
 وصول درآوردہ اند و کار بافضل الہی بر وفق مدعا صد گرفتہ بہر حال از جملات جاگیر سرکار بحدی تمام زراعت
 بلا توقف و تاخیر باید فرستادہ کہ برائے تنخواہ سپاہ و اخراجات لادری ضرور است۔ منشات موسوی خاں موصوف کے خط کے جواب
 میں ہے۔ ملاحظہ ہو۔

ہاتھی روگرداں ہو کر بھاگے۔ مگر بعض ہاتھی مقابلہ پر جیسے رہے۔ خصوصاً خان دُورل
 خان دُورل کے | نواب ذوالقدر کا ہاتھی جو نہایت دلیر و مہیاک تھا توپ خا
 ہاتھی کی بہادری | پر مستانہ وار حملہ آور ہوتا رہا۔ اس جشن کے بعد نواب صرہنگ
 شہید جلوہ فرمائے بلکہ نجستہ بنیاد (اورنگ آباد) ہوئے۔

خدمت کو توالی پسر فراری | جلوس کے دوسرے سال ۱۱۰۱ ہجادیۃ الاولیٰ ۱۱۶۳ھ کو
 خان دُورل نواب ذوالقدر نے بارگاہِ سلطانی سے خدمت کو توالی بلکہ نجستہ بنیاد
 لے کر انجلی کی فیل درگاہ فی خاں نہایت دلیر و مہیاک بود کہ چون مستان چلبا بروئے توپ می دید۔
 تاریخ نفوسہ تالیف گرد عاری لال - (منظر)

لے کو توالی کا قیام حضرت عمرؓ کے ادبیات سے ہے جو شرطہ (پولیس) سے موسوم تھا۔ قضاۃ مفتی، فقہا کی
 زیر صدارت رہتا تھا۔ ان کے احکام کا نفاذ یا ثبوت جرم سے پہلے مجرم کی حراست و تادیب اور مجرم سے اثبات
 جرم میں مفتی کی امداد اس کا فرض منصبی تھا۔ افسر پولیس (کووال) مجاز تھا کہ ذنا اور مسکرات پر حد شرعی قائم
 کرے۔ بعد خلفائے عباس، اندلس کے اموی فاتحین۔ مصر کے خلفائے فاطمیوں نے
 جرائم کی سماعت ان کا فیصلہ حدود شرعی کا اجرا کو وال کے ذرائع قرار دیکر قضاۃ کے حدود اختیار سے نکال
 لیا۔ مگر عظیم المنزلت خدمت ذی وجاہت سرداروں اور ذی مرتبت عالمین کے لیے مخصوص تھی۔ دلیلیات
 اندلس نے اس کی دو قسمیں کیں (۱) شرطہ صغریٰ جو عام رعایا اور سمری لوگوں کے اعمال کی بخوانی
 اور اس طبقہ کے مجرمین کی تادیب کیا کرتا تھا (۲) شرطہ کبریٰ اس کا متبہ وزارت کے بعد سمجھا جاتا تھا۔ سرداران قوم
 متعزین سلاطین شاہی خاندان کے فرادہ عالمین عظام اور روسائے شہر کے معاملات اور ان کے اعمال کی بخوانی اس کے
 (۱) (۲) (۳) (۴) (۵) (۶) (۷) (۸) (۹) (۱۰) (۱۱) (۱۲) (۱۳) (۱۴) (۱۵) (۱۶) (۱۷) (۱۸) (۱۹) (۲۰) (۲۱) (۲۲) (۲۳) (۲۴) (۲۵) (۲۶) (۲۷) (۲۸) (۲۹) (۳۰) (۳۱) (۳۲) (۳۳) (۳۴) (۳۵) (۳۶) (۳۷) (۳۸) (۳۹) (۴۰) (۴۱) (۴۲) (۴۳) (۴۴) (۴۵) (۴۶) (۴۷) (۴۸) (۴۹) (۵۰) (۵۱) (۵۲) (۵۳) (۵۴) (۵۵) (۵۶) (۵۷) (۵۸) (۵۹) (۶۰) (۶۱) (۶۲) (۶۳) (۶۴) (۶۵) (۶۶) (۶۷) (۶۸) (۶۹) (۷۰) (۷۱) (۷۲) (۷۳) (۷۴) (۷۵) (۷۶) (۷۷) (۷۸) (۷۹) (۸۰) (۸۱) (۸۲) (۸۳) (۸۴) (۸۵) (۸۶) (۸۷) (۸۸) (۸۹) (۹۰) (۹۱) (۹۲) (۹۳) (۹۴) (۹۵) (۹۶) (۹۷) (۹۸) (۹۹) (۱۰۰)

سرفراز پانی۔ ملاحظہ ہو نقل سند کو توالی ۱۔ ونقل سند پر گنہ دہا ویرہ ۱۔

(بقیہ صفحہ ۴۳) ۱۔ اور اس بدآمال چور کو سزا دینا (۱۱) مال بآمد ہونے کی صورت یا کسی اور فریضہ کی کوٹاہی میں کو توالی جوابہ سمجھا جاتا تھا۔ مظفر لہ مخفی در ہے کہ اس عہد میں یہ اصطلاح موجود پولیس اور آستان کی تنخواہیں خزانہ شاہی سے نہیں دی جاتی تھیں۔ بلکہ ایسی خدمت کے ساتھ کوئی ہالگیر تفویض ہوتی جس سے اخراجات کی کفالت و سربراہی ہو۔ یہ جاگیر بشرط خدمت ہوتی تھی۔ خان دوران نواب ذوالقدر سے پیشتر ابتداء عہد حضرت مغفرت آباد میں کو توالی و فوجدار اطراف بلوہ پر سید نجم الدین خاں مامور تھے۔ ان کو علیحدہ کرتے ہوئے حضرت مغفرت آباد نے میر عبد اللہ کا تقرر کیا۔ ان کی علیحدگی کے بعد میر مہدی اس خدمت سے سرفراز ہوئے۔ میر مہدی کی علیحدگی کے بعد حضرت مغفرت آباد نے خان دوران نواب ذوالقدر کا تقرر فرمایا تھا۔ لیکن بعض امور کے عدم تکملہ کی وجہ سے احکام حاصل نہیں ہوئے تھے۔ اس کے بعد ۲۰ ربیع الثانی کو بجائے خان دوران نواب ذوالقدر کے امان اللہ بیگ الخاٹب بجا خلافت بیگہ خاں کو سرفرازی ہوئی۔ اس کے بعد اربعہ جادی الاول سن ۱۱۸۰ کو احکام مشروط مع اضافہ سو سوار نواب نظام الدولہ ناصر بیگ شہید نے خان دوران نواب ذوالقدر کو خدمت کو توالی و فوجداری اطراف بلوہ سے سرفراز کیا۔ اس کی نسبت جو سند دفتر شاہی سے حاصل ہوئی ہے اس کی نقل ۱۔ منسلک ہے۔ یہ حکمنامہ شاہنواز خاں مدار المہام وقت کی مہر سے مراتب کارروائی دفتری طے ہونے کے بعد ۲۹ رجب سن ۱۱۸۰ کو حاصل ہوا۔ اس خدمت کے ساتھ کو توالی کی خلافت کے لیے جو فوج مقرر تھی مزید ایک سو سوار کے ساتھ مع جاگیر بلوہ (جس کا حاصل اس وقت سات ہزار دس روپیہ ساڑھے تین آنہ تھا) خان دوران کو عنایت ہوئی۔ ملاحظہ ۱۔

۱۔ سوانح دکن میں منعم خاں نے اس پر گنہ کے تحت ۴۵ موضع اور اس کی آمدنی پینسٹھ ہزار دوسو تیس روپیہ لکھی ہے۔ حالانکہ سند میں سات ہزار دس روپیہ ساڑھے تین آنے مسطور ہے۔ مظفر۔

عہد نواب امیر الممالک صلابت جنگ

نواب امیر الممالک صلابت جنگ کو بعد شہادت ناصر جنگ

ملہ میر احمد خاں نام نظام الدولہ ناصر جنگ خطاب بعد رحلت حضرت آصف شاہ طاب ثراہ،، جہادی لٹانی ^(۱) قریب سو تین سالہ ساسل تاجپتی واقع برہانپور سند نشین ہوئے۔ بوقت نیابت چونکہ راستہ راؤ مغلوب ہو گیا تھا لہذا آپ کے عین حیات اس نے سرکشی نہیں کی۔ اسی سال شاہ ابدالی نے دہلی پر چڑھائی کی۔ امیر شاہ بادشاہ کی طرف سے فرائض سببی پر بغرض امداد آپ روانہ ہوئے۔ ہنوز دیائے زبردان تک پہنچے تھے کہ پیر بادشاہ نے حکم سابق منسوخ فرمایا آپ حاجت فرمائے دارالسلطنت ہوئے آپ کے غیاب میں مظفر جنگ نے امداد دوڑ پے و چند صاحب علم بغاوت بند کیا فرانسیدیل کی مخالفت میں انگریز کمپنی نے اپنے مفاد کی فرض سے نواب ناصر جنگ شہید کی رفاقت پر آمادگی ظاہر کی۔ غرض متقابلین مظفر جنگ شکست ہوئی اور قید کیے گئے۔ نواب ناصر جنگ شہید پانڈیچری کی تسخیر کے خیال سے روانہ ہوئے آخر وہاں کے زمانہ قیام میں فرانسیدیل کی سازش سے بہت خان نیکرام نے خون مار کر ہتھام چنچے آپ کے شہید کر ڈالا۔ غرض خلد بادلائی گئی اور روضہ مضرت شاہ بٹن الدین میں قریب ۶۰ حضرت آصف شاہ طاب راہ وطن کیے گئے۔ علامہ آزاد بلگرامی نے تاریخ رحلت آفتابِ فوت فرمائی۔ نواب شہید کو فرس تو بقی اور کوسوی می کمال حاصل تھا شاء ہی کسی خاص فرق تھا۔ علامہ آزاد بلگرامی نے مشورہ فرماتے تھے آپ کو دو دیوان طبع ہوئیں مگر ملاحظہ

دہانش جنگ شکر آفریندہ دلب قند کر آفریندہ

ترا غور شہید انور آفریندہ مرا از زرہ کستہ آفریندہ

کرم کن عیسیٰ مادہ غاریم ترا ساقی کوثر آفریندہ

دل صافی کہ ماداریم ناصر

کہ شبنم پاک گوہر آفریندہ

(باتی جھوٹا لندہ)

و قتل مظفر جنگ نواب نظام علی خاں آصف جاہ ثانی اور بعض اعیانِ مملکت نے
بہ سبب بزرگی تخت نشین کیا۔ آپ کے جلوس (۸ ربیع الاول ۱۲۲۳ھ) سے
گو نزاعات خانگی کا خاتمہ ہو گیا مگر فرانسیسی گروہ کے روز افزوں اقتدار نے

یہودیہ صلیبیہ گذشتہ کہ برچیند کے از آشنائی کہ گل گرد و ہزار بیوفائی

ورق گردانی دارند ہوش دل وقت کار یارانِ ریائی

مراکشتی و قاصت رست کرد چور روز قیامت رونمائی

زخونِ دینِ سیخو ابد دلِ من کف پائے تراس زو خنائی

گدائی گر ہوس باشد کسے را توں کرد از در ولسا گدائی

گدائی از در شاہ نجف کن

اگر خواہی تو ناصر بادشاہی

یہ شعر بھی پہلے نہایت مشہور ہے:
نگاہِ انتخابیہ نیکی بر سر گدوم تو اے جاں از کجا آمد بختی این روانی (مظفر)

۱۷ ہایت علی الدین خاں نام مظفر جنگ خطاب حضرت آصف جاہ طاب ثراہ کے چہیتے ہوئے اور سمدلتہ خاں وزیرِ علم شاہ

کے پوتے۔ جرنیلانہ جنگ شہید حسب الطلب و اندول ہوئے تو مصروف نے باغوا چند صاحبِ بامداد و پے ار کاٹ میں

از الدین خاں کو شکست دیکر قتل کیا اور خود معی سلطنت ہوئے۔ نواب ناصر جنگ شہید نے واپسی کے بعد مظفر جنگ کو شکست دی اور

مقتدر رکھا۔ کربعد و اتم شہادت نواب ناصر جنگ فرانسیسیوں اور چند صاحبِ مظفر جنگ کی قید سے رہا کر کے تخت نشین کیا۔ ہمزود ماہ ۱۲۰۰

مکومت نکلی تھی کہ مخدوم بہت خان مار کے ہاتھ، ۸ ربیع الاول ۱۲۱۱ھ کو مصروف بھی قتل ہوئے۔ اور بہت خاں حکوم حضرت نواب

آصف جاہ ثانی کے دستِ حق پرست سے وصلِ جنم ہوا۔ مظفر ۱۲۰۵ تا ۱۲۱۱ ظفر ۱۲۱۱ مظفر

انگریزی کمپنی کی رقابت کو اور برا فروختہ کر دیا۔ ادھر مرہٹوں نے بھی سر اٹھایا۔ مزید برآں
 فرماں روا کی غیر مستقل مزاجی نے سلطنت کو نہایت ضعیف بنا دیا۔ غرض خاندورال
 نواب القدر عہدہ کو توالی پر کار فرما تھے کہ امیر الممالک نواب صلابت جنگ کا دور شروع ہوا
 داروغہ علی فیلیخانہ | ابتداً خان دورال نواب ذوالقدر داروغہ علی فیلیخانہ پر سرفراز کیے گئے مگر
 ۱۷۷۷ء میں باضافہ منصب شش ہزاری دھرم و نقارہ مع خطاب مومن الدولہ سے منقحہ راؤ
 صوبہ ری اور گکبار و لغاؤ منصب علی غلطاً | کچھ عرصہ نہ گذر تھا کہ صوبہ ری خجستہ بنیاد اور گکبار پر سر مبارک ہوئے۔
 رگھوناتھ راؤ سے مقابلہ | یہ وہ زمانہ ہے کہ راؤ بالاجی راؤ کے انتقال کے بعد اسکا بیٹا (مادھو راؤ)
 پونے میں جانشین ہوا مگر زمام سلطنت و حقیقت رگھوناتھ راؤ کے قبضہ اختیار میں رہی
 چنانچہ اس نے تھوڑے عرصہ میں فوج کثیر فراہم کر کے دکن کا رخ کیا اور تاخت کرتا ہوا
 اورنگ آباد پہنچا۔ خاندورال نواب القدر سے معرکہ آرا ہوا۔ موصوف نے نہایت پامردی
 سے مقابلہ کیا۔ یہاں تک کہ غنیم کو شکست فاش نصیب ہوئی۔ اسی سال امیر الممالک
 نواب صلابت جنگ غارت نشین کیے گئے۔ اور حضرت نواب نظام علی خاں آصف جاہ
 ثانی رونق افروز ہوئے۔

۱۷۷۸ء کھن لال ۱۷۷۸ء خزاؤ عامہ ۲۳۳۰ء ۳۵۰۰ء آثار دکن ۱۷۹۰ء مؤلف منالال - مظفر
 ۱۷۷۸ء میر محمد خان امیر الممالک صلابت جنگ اسفالد و خطاب حضرت آصفیہ خطابہ کے فرزند سوس۔ آچھے عہد میں انیسویں کا
 بہت ظہور ہوا۔ مرہٹوں نے شورشیں کیں۔ آچھی توں نرازی نے کار و بار سلطنت میں بہت ضعف پیدا کر دیا۔ آپ بھی عہد میں سلطنت
 خیر آباد قرار پالا اور جب ذیل وزیر لاکھ کے بن دیگے عزال نصیب ہو۔ رگھوناتھ داس۔ کرن ملک مصفا ملہ ولا بسالت جنگ
 نواب نظام علی خاں آصفیہ ثانی آخر کچھ جب سلطنت کی حالت روز بروز اتر ہوئے گی تب نواب نظام علی خاں آصف جاہ
 ثانی نے ۱۷۷۸ء کو پھر صوبہ ری پر موصوف الفتحہ کو قلعہ مید میں عزت نشین کر کے زمام سلطنت اپنے ہاتھ میں لی۔ نواب امیر الممالک
 نے گیارہ سال سلطنت کی۔ ایشال تین ماہ چھ روز مزلت میں دیکھو ۳۰ دیکھو ۸۰۔ سبجہ اول ۱۷۷۸ء کو انتقال فرمایا۔ امیر تیار خان کا
 نے مصرع فہرست تاریخ رحلت نکالی۔ امیر الممالک سمجست شدہ۔ رشید الدین خانی ۱۷۷۸ء۔ گلزار صفیہ ۱۷۷۸ء تاریخ قلعہ و تزلزل صفیہ ۱۷۷۸ء

عہد حضرت غفرانما نواب نظام علی خاں آصف جاہ ثانی

غفرانما حضرت نواب نظام علی خاں آصف جاہ ثانی ۱۷۷۵ء میں بمقام بیہ مسند نشین ہوئے۔ آپ کی شخصیت اس وقت دکن میں بلحاظ قابلیت و تدبیر و بہادری حضرت آصف جاہ اول طاب ثراہ کا حقیقی معنوں میں نقش ثانی سمجھی جاتی تھی اور واقعہ بھی یہی ہے۔

چنانچہ جس وقت سے زمام سلطنت مستقلاً حضرت غفرانما طاب ثراہ کے ہاتھوں میں آئی۔ باوجود اس کے کہ اُس وقت دکن کے اندرونی و بیرونی حالات و واقعات نہایت ناگفتہ بہ ہو رہے تھے۔ خود ہندوستان کی سیاسی فضا نہایت مکدر تھی۔ انگریز کمپنی کا اثر و اقتدار روز افزوں بڑھ رہا تھا۔ جا بجا بغاوتوں کا طوفان شورش پسندوں کی سرکشی رو بہ ترقی تھی۔ قلمرو آصفی کے اصلی رقبہ کا بھی بہت کچھ حصہ نکل چکا تھا۔ محاصل کی کمی فوجی ضرورت اور اس کی کثرت سے خزانہ بھی

۱۷ چنانچہ صاحب ترک آصفیہ رقمطراز ہے۔ "بببب شہادت ناصر جنگ و تصرف کلاہ پوشاں فرانسیسی جنگ و دستی عمل ملامت جنگ ذع رو بہ بتری آوردہ بود کہ ہر گردن کش از گوشہ کمین بر سر فساد برآوردہ بہ بازوے قمری اناودا

میزد ہر شورہ پشت پیکھائی میخواست کہ فتنہ تازہ بر پا کردہ علم بغاوت افزاد۔ ۳۲ مظفر

زیر بار ہو گیا تھا۔ ادھر مرہٹوں کی برہمتی ہوئی، قوت اور ان کی سلطنت آصفیہ سے قلبی عداوت، میسور کی خود سری، فرانسیسیوں کی اہل دربار سے خفیہ سازشیں یہ تمام وہ اسباب تھے کہ جس سے سلطنت گویا قالب بے جان ہو رہی تھی۔ ایسے نازک وقت میں پائے ثبات کو جنبش نہ ہونا اور زمام استقلال کا ہاتھ سے نہ چھوڑنا ہر کسٹ ناکس کے حدود اختیار سے باہر تھا۔ یہی نہیں بلکہ مرہٹوں سے برسرِ مقابلہ ہونا، فرانسیسیوں کے سازشی جال توڑنا انگریزی کمپنی کی مدد کرنا، ٹیپو سلطان کو خود سری کی سزا دینا اور باوجود ان تمام الجھنوں اور قوی دشمنوں کی فریب سازیوں سے بچکر اپنی مستقل سلطنت کو قائم رکھنا صرف حضرت غفر آتاب ہی کے خصوصیات سے تھا۔ جیسا کہ آپ کے عہد کے تاریخی واقعات سے منکشف ہے۔

خطاب علی اور منصب | عہد مابقی سے زیادہ خان دُورال نواب ذوالقدر کی ترقی جلیل پر سرفرازی | کا آخری عہد حضرت غفران مآب طاب ثراہ کا عہد مبارک تھا۔

چنانچہ جب ۱۲ ذیحجہ ۱۱۵۵ھ کو زمام سلطنت حضرت غفران مآب طاب ثراہ نے

لے نواب میر نظام علی خان نام۔ اسد جنگ نظام الدولہ نظام الملک آصفیہ ثانی خطاب۔ حضرت آصف جاہ

مغفرت مآب کے فرزند چہارم۔ روز عید فطر ۱۲۵۵ھ میں پیدا ہوئے۔ حضرت مغفرت آلبے چودہویں سال خطاب

اسد جنگ سے سرفراز فرما کر غیب الدولہ کی امانت میں مرہٹوں کی سرکوبی کے لیے روانہ کیا۔ سرکار مظفر جنگ میں نواب

ناصر جنگ اور مظفر جنگ کے قاتل بہت بہادر نیکو کام کو قتل کیا۔ عہد میر الملک نواب ملا بہت جنگ میں صوبہ دار بنی

اور مرتبہ وزارت سے سرفراز ہوئے۔ فرانسیسیوں کے سازشی جال توڑے۔ حیدر جنگ کا خاتمہ کیا مرہٹوں سے (باقی صفحہ ۵۱)

اپنے ہاتھ میں لی تو اسی مہینہ میں خانِ نواب ذو القدر کو منصبِ مہنت ہزاری،
ماہی مراتب، خطابِ موتمن الدولہ و سواری عاری ہاتھی و دجھالہ دار کی اجازت سے
سر بلند اور صوبہ داریِ نجستہ بنیاد سے مفتخر کیا۔

اورنگ آباد میں سواری جلوس | بعد حصولِ فرمانِ صوبہ داریِ نجستہ بنیاد خانِ دُورِاں بسواری
جلوس (کہ ہر چہاں بجانب تماشا ٹیوں کا ہجوم پس پیش سپاہ اور الغوزہ نوازوں کی
جماعت الغوزہ نوازی کرتی ہوئی نہایت ترک و احتشام سے) تشریف فرمائے

(بقیہ حاشیہ معقولہ شتہ)
مقابلے رہے خود تخت نشین ہونے کے بعد فرانسیسی اثرات کو زائل کیا۔ انگریزی کمپنی نے اپنے مفاد کی غرض سے آپ سے

اتحاد قائم کیا اور میو رپر آپ ہی کی مدد سے فتح پانی جس کی وجہ سے ہندوستان میں استقلال قائم ہوا۔ مرہٹوں

سے مقابلہ کے وقت انگریز کمپنی نے مین وقت پر بے عہدی کی آپ کی مدد سے انکار کر دیا جس کی وجہ سے سلطنت

آصفی کو بہت نقصان پہنچا۔ ششدری میں قلعہ عظیم ہوا۔ غرض آپ کا عہد مختلف نوعیتوں سے مجموعہ آلام و مصائب

بنارہ مگر آپ ہی کی شخصیت، استقلال اور تدبیر تھا کہ دیگر تمام زبردست اور سرکش ریاستیں فنا ہو گئیں اور سلطنت

علیہ آصفیہ آج تک تمام ہندوستان کے لیے مایہ ناز و صلہ افتخار بنی ہوئی ہے۔ آخر بعارضہ لغوہ اور فالج، ۱۲۱۸ھ

بعرہ، سال ۱۱۸۳ھ سال حکمرانی فرما کر لرے فانی سے عالم جاودانی کی طرف کوچ کیا۔ مکہ مسجد میں دفن ہوئے بعد طریت

غفر آفتاب لقب پایا۔ مزار کی جالی پر حسبِ ذیل سنہ رحلت کندہ ہے۔

بروج پاک نیز نظام علی مدام خواند باد و بہر شہنشاہِ فاتحہ زینِ مصر و عجیب و غریب انجواں مستوجبِ بہشت بانخلاص فاتحہ

لے خزانہ عامہ۔ ۱۱۸۳ھ الغوزہ نوازی ایک قسم کا خاص تکی باج تھا جو آپ ہی کے فائدہ کے لیے مخصوص اور بوقت

سواری جلوس میں رہا کرتا تھا۔ مظفر

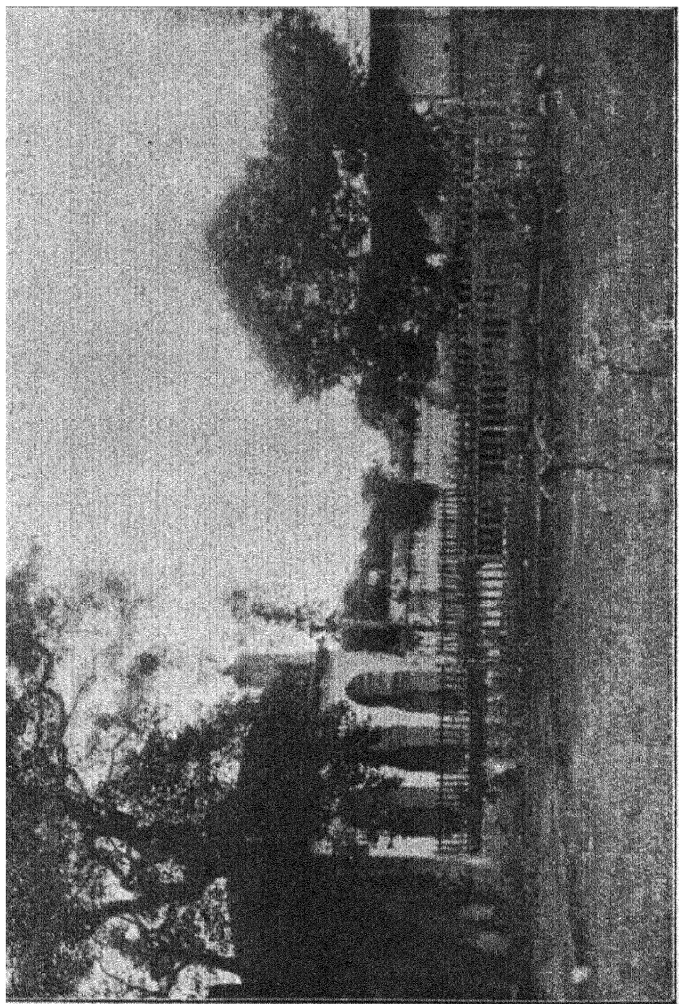
خجستہ بنیاد اوزنگ باد ہوئے اس موقع پر غلام علی ارشد نے قطعہ ہذا لکھ کر پیش کیا جس کے آخری مصرع سے سنہ تقرر ظاہر ہوتا ہے۔

قطعہ

ناظم عصر چو آمد خجستہ بنیاد شکر درگاہِ الہی ز صد فزوں باد
دوہ گلشنِ دولت کہ نظر کش خلق از آفتِ دُورایں ہمہ ملوں باد
شاد در بزمِ قافشِ دلِ جا بلبلم دشمنِ او بصیبت کہہ مخروں باد
بادِ حصنِ نگہبانی ایزد محفوظ مثلِ آں نقطہ کہ در دائرہ نوں باد
خواست ارشد ز خود سالِ قدس فرزند قدمِ مہتمنِ الدولہ ہمایوں باد

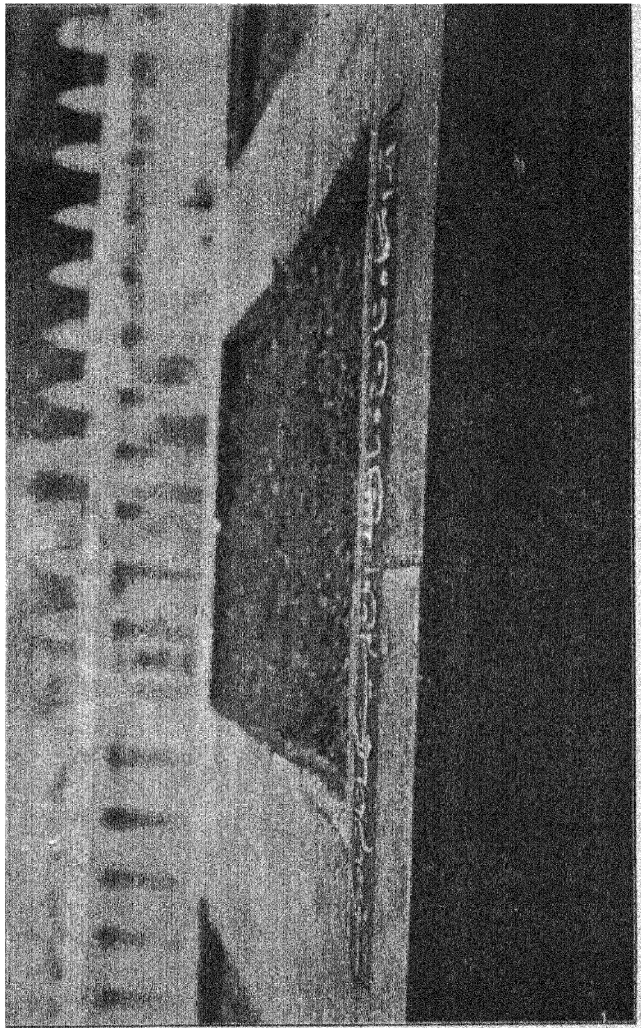
حسن انتظام | خانِ دُورایں نواب ذو القدر رعایا پروری و عدل گستری اور
حسن انتظام کے باعث جب تک اس خدمتِ جلیلہ پر سرفراز رہے نہایت
بہر و عزیز اور صفاتِ مذکورہ میں شہرہ آفاق رہے۔ چنانچہ کچھ عرصہ مگڑا تھا کہ
حسنِ خدمات کے صلہ میں خطابِ خانِ دُورایں سے بھی مفتخر کیے گئے۔

سے علامہ آزاد گلجانی نے بھی غزائے علم میں خانِ دُورایں نواب ذو القدر کی رعایا پروری اور حسن سلوک کا ذکر فرمایا
کہ ”باعتبارِ بصوبہ داری مذکور بحال مقرر است و رعایا و برابا سلوک پسندیدہ اور امینی۔ نیز عبدالنواب لٹ آبادی
اپنے تذکرہ میں موصوف کی مدد گستری کے اس طرح ملاح ہیں ”ہیں ایا م بصوبہ داری خجستہ بنیاد مامور است ایں
صوبہ میامن ایالت و ولایت“ مصنف

منظر مقبرہ سالار جنگ واقع لاہور نگ آباد

مزار خاندوران ذوالنقدر در گاه قلی خان سار جنگ بهادر

عَمَل | ہر روز اختیار جہاں پیش دیکر است
دولت مگر گداست کہ ہر روز بردریت

خانِ دُورِاں نواب ذوالقدر غرہ رجب ۱۱۹۷ھ کو پانچ سال سات ماہ کا فرما
رہنے کے بعد اس خدمت سے سبکدوش کیے گئے۔ ۵۰ ذی الحجہ ۱۱۹۷ھ کو اپنی جائیداد
نظام آباد میں رونق افروز ہوئے۔ اس عرصہ میں اس خدمت پر پھر فائز ہونے
کے اسباب مہیا ہو رہے تھے کہ آپ علیل ہوئے اور کچھ دن نہ گزرے تھے کہ
وفات | ۱۸ جمادی الاول ۱۲۰۰ھ کو بمرض سرسام اس دارِ فانی سے عالمِ
جاودانی کو انتقال کیا۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ سَرَّاجِعُوْنَ۔

ایں عمر کہ بیاب بہ بینی آنرا نقشے است کہ برآب بینی آنرا
دُنیا خواہست کہ زندگانی دروے خوابے است کہ در خواب بینی آنرا
نعلش اورنگ آباد لائی گئی اور مقبرہ سالار جنگی میں دفن کیے گئے۔ (ملاحظہ ہو
عکس مقبرہ سالار جنگی و عکس مرقد خاص نواب موصوف)۔ اہل اورنگ آباد
کے لیے یہ دن روز قیامت سے کم نہ تھا۔ تمام شہر گویا ماتم کدہ بنا ہوا تھا
ہر صغیر و کبیر رعایا و برایا خاک بسر نوحہ کنان جنازہ کے ساتھ ساتھ جارہے تھے
فریاد و فغاں کی صدائیں فلکِ نہم تک پہنچ رہی تھیں۔ غلام علی ارشد جینی
لے اس کیفیت کا شفیق اور نگاہی نے گلِ رعنا میں تذکرہ کیا ہے وہ لکھتا ہے ”روزِ دفن اور شور قیامت برپا ہوا اور رعایا و برایا“

شہر خاک بسر نوحہ کنان در جلوتابوت میر فتند و فریاد و فغاں بر آسمان نہم میرسانیدند۔ منظر

اس مصرع سے سزا دہلت نکالا ہے اہل عالم سینہ چاک از ماتم سالار جنگ
ایک اور صورتی ومنوی تاریخ رحلت مصرعہ ہذا سے نکالی گئی ہے۔

یک ہزار و یکصد و ہشتاد سال

سنگ مزار پر تاریخ غلام علی ارشد اور آرامگاہ خان دوراں کندہ ہے۔
لطیفہ گوئی و بذلہ سنجی | متانت و سنجیدگی کے ساتھ خاندوران نواب ذوالقدر کی
طبیعت لطائف و ظرائف سے بھی چاشنی گیر تھی۔ شیریں بیانی و لطیفہ گوئی کی وجہ
سے جس بزم میں موصوف شریک ہوتے وہاں بے تکلف احباب خان موصوف
ہی کے گرد جمع ہو جاتے تھے۔ چنانچہ مولوی شاہ علی صاحب اوزنگ آبادی کے

لہ یہ غلام علی نام ارشد تخلص سادات رضویہ سے تھے۔ بمقام امین صوبہ مالوہ میں پیدا ہوئے۔ نیک بخت ازلی
تاریخ تولد ہی۔ میر محمد سعید والد ماجد اور میر محمد شاہر جد امجد منصب داران عالمگیر اور خدمات عالیہ میں فوجدار بہار گزشتہ
پر سر فراز تھے۔ ارشد نے اپنا سچ مع نام اپنے والد و جد خوب سوزوں کیا ہے شاکر بخت سعید کہ غلام علی ام میر محمد جعفر
ارشد موصوف کے ناما عہد عالمگیر میں اولاً برابر میں خدمت صدارت پر فائز ہوئے پھر مالوہ کی صدارت پر ممتاز ہوئے۔

آخر میں امین کی صدارت سے سرفراز کیے گئے۔ میر ارشد بھی عرصہ تک بادشاہ کی جانب سے امین میں عہدہ قضا پر
مأمور ہے۔ مالوہ میں وارد اوزنگ آباد ہوئے اولاً نواب ذوالقدر کی رفاقت اختیار کی بعد انتقال نواب موصوف نواب

اشجع الدولہ بہادر غیور جنگ نے اپنی رفاقت کی عزت بخشی تاریخ گوئی میں خاص ملکہ حاصل تھا۔ قصائد مدحیہ آئمہ اکثر فار
دار دو دونوں بانوں میں نظم فرماتے تھے۔ تنبیہ اساکین فی دلائل محی الدین۔ رسالہ آپ کی تصنیف ہو کل عن قلمی ^{منظف} و تنس

لہ اوزنگ آباد کے عہدہ شائیں سے تھے۔ اولاً کچھ عرصہ سلسلہ ملازمت میں رہے پھر ترک ملازمت کے بعد زیارت حرمین ^{میں}
(آئی جیلو آئندہ)

صاحبزادے کی محفل عقد نکاح منعقد تھی۔ معززین، امراء، مشائخین وغیرہ کا مجمع تھا۔ علامہ آزاد بلگرامی جناب شاہ محمود، سید غلام حسن، نواب اشبح الدولہ اور خاندوران نواب ذوالقدر ہم نرم تھے۔ قاضی صاحب کیل عروس کے منتظر کہ

(بقیہ حاضیہ نمبر گذشتہ) مشرف ہو کر سجادہ نشینیت پر رونق افروز ہوئے اور ایک عالم کو اپنا گرویدہ بنالیا۔ مسجد و تکیہ و نہر تعمیر کرائی۔ ۱۰ رمضان شب یکشنبہ ۱۲۸۱ھ میں انتقال کیا۔ حسب تجویز خاندوران روبرو مسجد تکیہ میں جانب شرق دفن ہوئے پچھی نارائن شفیق نے حسب دل تالیخ رحلت کہی۔ ۵

سید اہل کشف شاہ علی گشت رونی ذیلے نرم بہشت سال فزونی شفیق کرد رتم قطب عالم نمود نرم بہشت (گل رعنا منہ) لہ شاہ بابا مسافر کے مرید خاص اور اورنگ آباد کے مشائخین کبار سے تھے۔ شاہ بابا مسافر کی رحلت کے بعد سجادہ نشین ہوئے۔ آپ نے اکثر عالیشان عمارتیں مثل نہر، حوض، پل، تکیہ اورنگ آباد میں تعمیر کرائیں۔ ۳۰ جمادی الثانی ۱۲۸۲ھ روز چہار شنبہ بوقت اشراق انتقال کیا۔ حسب وصیت گندہ شاہ بابا مسافر میں دفن ہوئے۔ علامہ آزاد بلگرامی نے تالیخ فرمائی۔ ”مسافر شہید گاندہ شاہ محمود“ حاکم بیگ خاں حاکم نے ”خلایا بیامر محمود“ سے تالیخ رحلت نکالی۔ گل رعنا منہ خلف

لہ اورنگ آباد کے مشائخین عظام سے تھے۔ آپ کا سلسلہ نسب شیخ عبدالقادر جیلانی تک پہنچتا ہے موصوف کے جد بزرگوار سید محمود اسحاق بغداد سے وارد ہند ہوئے اور ہند سے دمشق آئے۔ خیبر میں مقیم ہوئے شاہ صاحب موصوف کی مقام خیبر لہ میں ولادت ہوئی اور یہیں نشو و نما پاکر سن رشت کو پہنچے۔ بعد انتقال اپنے والد (سید شہاب الدین بغرض سیاحت نکلے احمد آباد گجرات پہنچے۔ شاہ علی رضا بن خواجہ فرخ شاہ سے فیوضات حاصل کیں۔ وہاں وارد اورنگ آباد ہوئے اور یہیں قیام اختیار کیا۔ مسجد و خانقاہ بمیر کرائی۔ پچھی نارائن شفیق سے (باقی صفحہ ۵۶)

خواجہ دکنو بنات فروش وکیل عروس ہو کر مع گواہ محفل میں رونق افروز ہوئے۔
خانِ دورانِ نواب ذوالقدر نے خواجہ کو مخاطب کر کے فرمایا۔

”ہمیں آج معلوم ہوا کہ آپ بنات فروش ہیں“

اہلِ بزم اس لطیفہ سے نہایت محظوظ ہوئے چونکہ بنات بمعنی پارچہ ریشم اور ”بنت“ کی جمع بھی ہے۔

لطیفہ دیگر۔ مولوی شاہ علی صاحب خانِ دورانِ نواب ذوالقدر کی خدمت

میں حاضر ہیں مخصوص احباب کا مجمع ہے۔ شاہ علی صاحب نے نواب صاحب سے کہا کہ ہم غیروں کے لیے صرف ”دنیا“ کی دعا کرتے ہیں اور آپ کے لیے ”دین و دنیا“ دونوں کی دینی دعا کا محلِ مسجد ہے اور دنیوی دعا کا مقام بیت الخلا کہ مقامِ قضائے حاجت ہے۔ نواب صاحب نے فرمایا کہ آپ مسجد میں کتنی مرتبہ تشریف لے جاتے ہیں؟

شاہ صاحب نے کہا ”پانچ وقت!“

نواب صاحب۔ اور بیت الخلا میں کتنی مرتبہ۔

بقیہ حاشیہ گذشتہ
خاص بید و ضبط تھا چنانچہ موصوف نے لکھا ہے شاہ صاحب کی شانِ جبرتی و جاہت ظاہری و اقبالِ لسانی میں اثر نہ تھا نہ کج گویا

جلسِ طریخی المیر ہو یا غریب شاہ صاحب موصوف جاتے یہ مجلس ہوتے تھے۔ شاہ صاحب کو ذوقِ شاعری بھی تھا۔

ساکلِ تخلص کرتے تھے۔ یہ دو شعر آپ ہی کے طبعِ آزاد ہیں۔
نشا پر دازد ماغم شکِ سیراب دے بادا کشتی ماچا درماہتا بے

صرف راہِ دوستیہا شد دل پر درماہ میچکد غنِ محبت گرفتاری گروا دے ۲۲ جمادی اول ۱۱۸۱ھ
مظفر

شاہ صاحب - ایک یا دو مرتبہ !

نواب صاحب نے فرمایا کہ

میں جناب الہی میں دعا کرتا ہوں کہ حضرت کو اس سال ہوں کہ بار بار بیت الخلاء جائیں اور دنیا کی دعا بھی بہت کریں۔ شاہ صاحب پر قہقہہ پڑا اور حاضرین خوشوقت ہوئے۔

تاریخ گونی | خانِ دُورِ نواب ذوالقادر کو تاریخ گونی میں بھی کمال حاصل تھا
عبدالنواب دولت آبادی نے بزبانی علامہ آزاد بلگرامی ایک واقعہ اپنے تذکرہ
بنظیر میں نقل کیا ہے۔ جس سے تاریخ گونی کے علاوہ خانِ دُورِ نواب ذوالقادر کے
صفائے ذہن اور ذکاوت طبع پر بھی خاص روشنی پڑتی ہے۔ اقتباسی ترجمہ
ملاحظہ ہو۔

آزاد بلگرامی کا بیان ہے کہ ان کے زمانہ قیام سندھ میں ایک شخص نے ایک
شادی کی تاریخ ”مبارک باشد و باشد مبارک“ کہی۔ موصوف جب سندھ سے ہندوستان
آئے اور سندھ میں بغرض حج سورت پہنچے۔ محمد حسین بنجد سے ملاقات ہوئی
برسبیل تذکرہ معلوم ہوا کہ بنجد نے بھی ایک شادی کی۔ تقریب میں یہی مصرع
مادہ تاریخ میں کہا تھا۔ حج سے واپس ہونے کے بعد جب وارد دکن ہوئے اور
اورنگ آباد پہنچے۔ خانِ دُورِ نواب ذوالقادر کے یہاں ایک شب محلِ مشاعرہ
تھی۔ خانِ دُورِ نواب ذوالقادر نے ایک تولد کی تاریخ سنائی کہ اس کا مصرعہ تاریخی

بھی ”مبارک باشد و باشد مبارک“ تھا۔ فرمایا۔ یہ ایک عجیب اتفاق ہے کہ ایک ہی مصرع کا تین شاعروں میں تو ارد ہو گیا۔ باوجودیکہ ایک دوسرے سے نہایت دور دست (یعنی ایک سندھ میں دوسرا گجرات میں، تیسرا دکن میں) مگر مولود کا نام مبارک علی ہونے کی وجہ خانِ دوراں نواب ذوالقدر کی تاریخ میں زیادہ لطف پیدا ہو گیا ہے۔ ۱۲۶ھ میں وزارت خاں اورنگ آبادی دوبارہ خدمت دیوانی سے سرفراز ہوئے تو بعض احباب کی فرمائش پر حسب ذیل چاروں مصرع خانِ دوراں نواب ذوالقدر نے تاریخ فرمائے۔

شد بحکم تو بزم نورانی بامصباح فضیلِ یزدانی
از برائے صلاح خلق اللہ باز رونق گرفت دیوانی

شاعری دہزم افروزی | خانِ دوراں نواب ذوالقدر دہلی کی بزمِ آرائیوں، شعراء کی محفلوں کا لطف اٹھائے ہوئے تھے۔ خود کو بھی شاعری سے خاص ذوق تھا اردو و فارسی زبان میں نہایت خوب شعر فرماتے۔ بنا، بریں ہمینہ میں دو یا تین مرتبہ باغ و دلکشائیں مجلس منعقد ہوتی۔ شعراء، علماء اور خاص احباب مدعو ہوا کرتے علمی مذاکرہ اور شعر و سخن کا چرچا رہا کرتا تھا۔ چنانچہ ایک مرتبہ خاص احباب کی مجلس منعقد تھی۔ علامہ آزاد بلگرامی نے خواجہ حافظ شیرازی کی مشہور غزل

صبا بلطف بگو آں غنرال رعنار
کہ سر بکودہ و بیاباں تو دادہ مارا

طرح کیا اور خود فرمایا

صبا پیام رساں آں بہار رعنار
کہ داد بوئے تو سرمایہ جنوں مارا
چھمی نارائن شفیق نے بھی خانِ دُوراں کی خواہش سے مطلع کہا۔

فزود جلوہ اوسیل گریہ مارا
طلوع ماہ کند ہمیش آب دریا را

زاں بعد خانِ دُوراں نواب ذوالقدر نے بھی فی البریہ مطلع
نصرایا۔

صبا پیام رساں آں جنوں تمنارا
بہار آمد و سر سبز کرد صحرا را

اب ہم مختلف تذکرہ نویسوں نے جو اشعار خانِ دُوراں نواب ذوالقدر کے
انتخاب فرمائے ہیں وہ ہدیہ ناظرین کرتے ہیں۔

نمونہ کلام فارسی

(❖)

کیکہ در صد و وصف آں دہن باشد چوں شخص ہیچ پال در پے سخن باشد
 شرک محض است گمان من تو من و تو نیست میان من تو
 معاشر از سولے بد و ستاں داریم برائے ما و شما این ہوا چہ میخواید
 نگاہش دیدہ صہبا آفریدند قدش دیدند طوبے آفریدند
 بعالم ریخت اشکم رنگ طوفاں ز جیب قطرہ دریا آفریدند
 میچکد رنگ بہار از خالہم وصف رخسار کہ انشامی کند
 حکم آصف این غزل را تازہ کرد کار ہا را کار فراموشی کند
 باغوش آید آں دلدار افاہے چنیں باشد خدا گر راست آرد دولت بجایے چنیں باشد
 چہ نتہاست بدل از صبا گر نگہش حیات تازہ می بخشد ہوا ہائے چنیں باشد
 مصفا ساختم بہر قد و ش حضرت دل را براہ شاہ والا جاہ در گاہے چنیں باشد
 سوائے حیدر کرار شاہ مرواں کیست کہ ذوالفقار باو داد حق نبی خستہ
 دلم را فرقت آں نامسلمان ساخت سیپا نمود از ہم جدا جزائے قرآنے کہ من دلم

کریم نشارِ ہجر طاقتِ رباعی اے صبرِ بجا چکار کردی
 باکے نبود ز تیغِ اعدا گر صاحبِ ذوالفقار کردی
 نوروز کہ روزِ سعادتِ عشرت افزا است رباعی مولائے جہاں تختِ خلافت آراست
 از مقدمِ گل نہاند آثارِ خسراں سالے کہ نکوست از بہارش پیداست
 کوئین شد ایجا دبرائے ایشاں حاشاکہ کسے رسد بجائے ایشاں
 اسرارِ نبوت اند اولادِ علی در گاہِ قلی است خاکبائے ایشاں

نمونہ کلامِ اردو قصیدہ

پڑی ہے آکے گلے ناگہاں بلائے سفر سفر نہیں ہے سفر بل سقر سے ہے بدتر
 زبانِ خامہ ہے اس کے بیان میں عاجز ہے جس کا شمعِ کلفتِ حساب صد دفتر
 اسیرِ نیچے تعذیبِ صامت و ماطن غریقِ لجزِ تخریبِ ہیہ گاسب لشکر
 نہیں ہے تختہٴ بازاءِ براناج کی جنس نعلہ بلکہ کبھی نقد و جنس ہے کمتر
 گیہوں کی جنس ہے نایابِ مثلِ دمِ حباب مثالِ ہن نظر آتی نہیں ہے اب تور
 مگر ذخیرہ کیا ہوئے ماشِ خوروں نے ہے دالِ ان کی رکاکت پہ باکمال ہنر
 ہوا ہے قحط سے دیکھو دو باجرا عالم نہیں ہے ہمتِ اک جو کسی میں بل کمتر

فقیروں کے محتاج و نوکر و چاکر
 کہیں جوار جوار از جوع جوع بستر
 دھیان ہوش نہیں ہے کسی میں سب مضطر
 تلاش دال اڑاتے ہیں دوڑتے گھر گھر
 زبون خستہ و مجروح لنگ اور لاغر
 بجائے روغن بادام سیگا تیل کر
 چنے کا ساگ کھجور اور کرکھو کا جسر
 بشر کو جوع بقر اور بقر کو جوع شتر
 غنی فستیر بھی احتیاج میں مضطر
 ہے زیر بار دواب غریب شام و سحر
 صدائے بان سے سب کان ہو گئے ہیں کہ
 نہ فتح ہے نہ ہزیمت چوبازی ششدر
 بسان طوطی بے لطف طائر بے پر
 ہزار حیف سیحاصفت میں تابع خر
 کہ ناگہ خواب میں دیکھا قریب وقت سحر
 لطیف عنصر و خوش منظر و خستہ سیر
 ہے تیرے کام کا حامی امام جن و بشر

نظر بچا کے نکلتے نہ ہوویں قرب و جوار
 جوار رحمت حق میں ہوئے میں سب با
 غنی فستیر بھی مبتلا برنج و برنج
 نکل گیا ہے رئیسوں کا بھی ملتی ہیں اب
 خراب حال ہوا ہے دواب بجا سب
 ہوا ہے تلی و اسی کا تیل گھی کے عوض
 نہ دیکھی خواب میں ہرگز کسی نے ترکاری
 ہوا ہے قحط سے سب ذبیحات کو ہوکا
 غرض کہ سخت مصیبت میں ہیں وضع و ثن
 تمام روز کمر بستہ سب غنی و دنی
 علاوہ گولہ توپ و تفنگ و زبورک
 ہوا ہے حیف عجب روزِ نحس قائم جنگ
 رئیس وقت ہے قائم نفیر و ہمہ وقت
 ہوئی ہے خلق پہ کیا شاق و محبت غیر
 اسی تردد و افکار میں لگی تھی نیند
 کھڑے آگے سر ہانے پہ پیر نورانی
 کہا، کمال عنایت سے کیا ہے فکر تجھ

شہ سریر کراست، امیر کل امیر ولی حضرت مولے وصی پیغمبر
 امام جن و ملک تاجدار ملک و ملک کہا ہے لمحک لہجی جسے شہ سرور
 فزوں جو حد بشر ہے ہے نقبت اسکی ہوا ہے مشرقِ خاطر سے مطلع دیگر
 جناب اقدس حیدر ہے وصف سے برتر

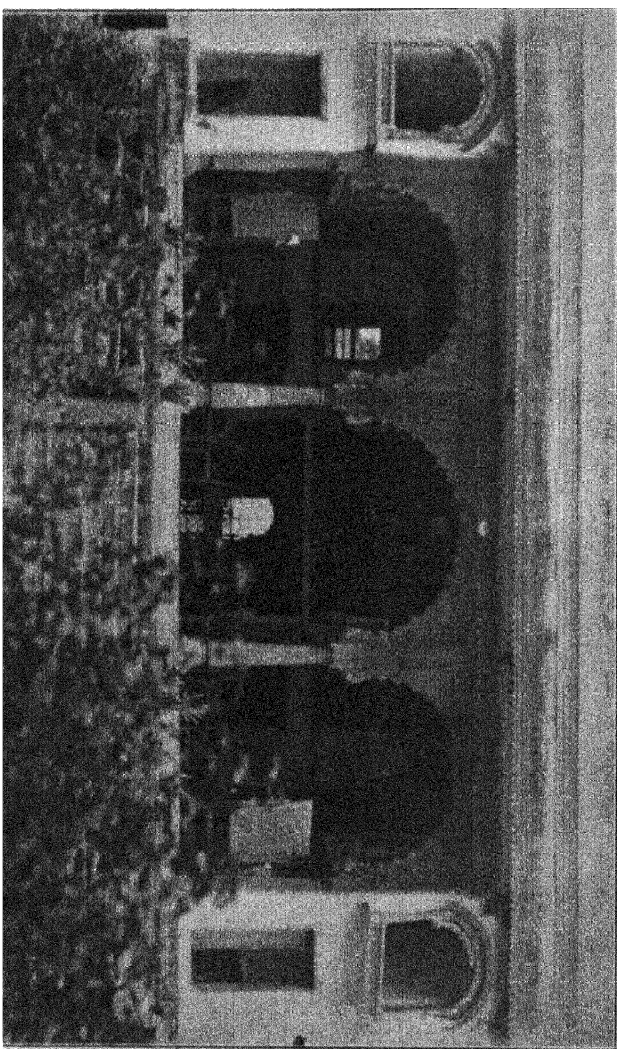
بیان وصف سے عاجز لب و ہاں بشر

نہیں سنا ہے مخالف مگر حدیث صحیح نبی مدینہ علم و علی ہے اس کا در
 کہو کسی نے قدم دوش پر نبی کے رکھا کہو کسی کا بھی مولد ہوا خدا کا گھر
 شریک کون ہے روزِ مبارکہ میں دیکھ کہا ہے انفسکم حق میں کس کے خیر بشر
 کہا ہے کس کو نبی وقت جنگ کے کرار کیا ہے کس نے کہو فتح قلعہ خیبر
 ہے کس کے حق میں نزول حدیث قدسی کا ہے آفتاب سے نادر علی منور تر
 رفیق کون تھا معراج میں نہ رکھ پروا سنا ہے قصہ شیر و برج و انگشت
 سوائے اس کے کہو کون شاہِ مرداں ہے خدا نے سیف دی اور دی رسول نے خنجر
 خدا رسول کی سو گند کھا کے کہتا ہوں بجز خدا و رسول اس سے کون ہے برتر
 ہوا ہے پھر کے میری مشرقِ طبعیت سے طلوع مطلع شفاف روش و انور

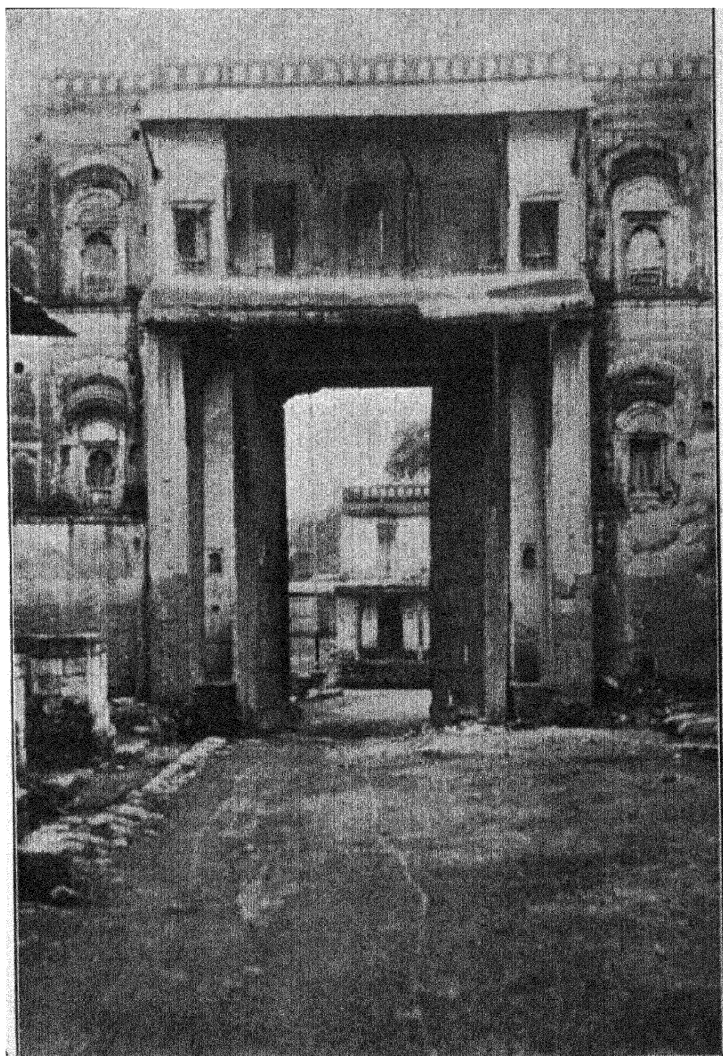
ہزار شکر بامداد ساقی کوثر

جمال شاہد مقصود پر پڑی ہے نظر

ہوئی ہے طرح اقامت شہ کل خاطر خواہ ہوئی ہے دفع یکا یک بھی بلائے سفر

د پانډ اکېمډۍ د موسوم په ښار کې

دروازہ جلو خانہ، قدیم واقعہ اورنگ آبا

کرد ایں نہر را رواں در باغ تازه شد آب زنگ بستانی
 کند حوض وسیع در بستان کہ تو اں گفت کوثر ثانی
 ایں عمل امتیاز خاصے یافت از قبول جناب سبحانی
 سال تاینخ او طلب کردم گفت دل نہر خان دورانی
 ۶۹۱ء میں ایک نہایت کشادہ حوض جو باغ و کشا میں بنوایا تھا اس کی
 تاینخ خان دوراں نواب ذوالقدر نے خود نظم فرمائی ہے۔

در جہاں ہر خنڈ گشتم کو بکو اینچنین حوضے ندیم ہیچ سو
 فیض عاشق بہت جاری صلح شام می برد ہر شنبہ لب مشک و سبو
 ساختم سال بنا آمد ندا می دہد ساقی کوثر آبرو
 اولاد و ازواج | نواب حنیف الدین خاں کی صاحبزادی سعید النساء بیگم
 خان دوراں نواب ذوالقدر کے جبالہ عقد میں آئیں (جنھوں نے خان دوراں
 نواب ذوالقدر کی حیات ہی میں انتقال کیا) معظمہ کے بطن سے صرف ایک
 صاحبزادی بہت بیگم (جو نواب اشجع الدولہ کے جبالہ عقد میں آئیں) تھیں
 اور دو صاحبزادے امام قلیخان و وصی قلیخان (یہ خان دوراں کے دوسرے

۱۰ امام قلیخان الحاکم بہ توہن الدولہ سالار جنگ خان عالم۔ جاگیر دار بہار و اورنگ آباد میں منصب چہار ہزار
 ذات و پاک جہاں دار مع علم و تقارہ سے سرفراز تھے ۱۲۳۲ھ میں انتقال کیا مقبوضہ خاندانی میں دفن ہوئے۔ ملاحظہ فرمائیے شیخ عالم
 (بقیہ صفحہ آئندہ)

محل سے تھے) جو توجہ و امداد اشجع الدولہ حیدر یار خاں شیر جنگ (جد امجد نواب
نحار الملک سر سالار جنگ اول) جاگیر و منصب و خطابات سے سرفراز ہوئے۔
لہذا بسلسلہ مندرکہ بالا خاندان نواب ذوالقدر نواب نحار الملک
سر سالار جنگ اول کے جد مادری ہوتے ہیں۔ (توضیح کے لیے شجرہائے
نسب ملاحظہ ہوں۔

حکیم سید مظفر حسین چھتہ بازار۔ حیدر آباد دکن

(بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) مزار پر تاریخ رحلت کا کتاب نصب ہے۔

نعت مؤمن الدولہ امیر والا ہم خطاب پدر خود بزبان عالم
کہو رحلت زجاں اتغنی فی فرود جاے فرودس بود بودن خان عالم
موصوف کی صرف ایک صاحبزادی سماءہ کالی بیگم جو نواب میر علی خاں سے منسوب تھیں ۱۲۴۱ھ میں انتقال فرمایا
مقبورہ خانہ فی میں مدفون ہیں۔ حسب ذیل تاریخ رحلت کا مزار پر کندہ ہے۔

بیگم کالی لقب عالی گہر قدسی جناب رفت ازین دار فنا در قرب العالیس
معصومہ تائیش از عرش بریں چنیں مرقدر پر نور بیگم جلوہ روئے زمین

موصوف کی یادگار سے عاشور خانہ اور نگ آباد میں اب تک موجود ہے۔ ملاحظہ ہو مکس عاشور خانہ خان عالم
وصفی قلی خاں التماس درگاہ قیخان زمان شہسوار الملک جلالت جنگ۔ منصب سہناریات و علم و تقاریر سرفراز تھے
نواب نظام الملک صغیرہ ثانی نے جلوس کچھ بیسویں سال خدمت دارو گلی منازل نزول بیت المال (خزانہ) بلکہ عجمتہ دنیا
سے بعد عزل جمیت طلب خاں سرفراز کیا۔ ملاحظہ ہو نقل سند مظفر

شجرہ نسب اندوڑا نواب درگاہ قلیخان

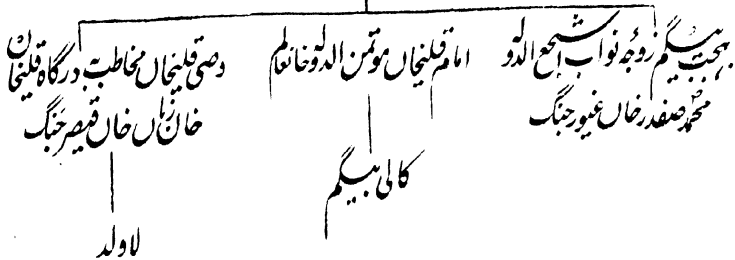
خاندان قلیخان

درگاہ قلیخان

نوروز قلیخان

خاندان قلیخان

درگاہ قلیخان سالار جنگ صاحب مقعہ دہلی

شجرہ نسب نواب محبت الملک سالا راجا جنگ

شیخ شمس الدین محمد حید
حیدر بار خاں متیرہ الدولہ متیرہ الملک شیخ جنگ
المتولہ سال ۱۰۰۰ھ | المتوفی ۱۰۰۰ھ

حیدر بار خاں بہادر شاہ جنگ
تقی بار خاں و افغان جنگ

اشجع الملک شیخ الدولہ خان خاں
دانا و دیکھا و قلیخان متیرہ الدولہ خان و راجا جنگ
المتولہ سال ۱۰۰۰ھ | المتوفی ۱۰۰۰ھ

محمود تقی خاں اکرام الدولہ
حیدر بار خاں متیرہ الملک
علی زماں خاں
صید شہید الدولہ
رضا بار خاں
اکرام الملک قوی جنگ
شہادت الدولہ شیخ جنگ
حیدر بار خاں جنگ
سیف الملک سید جنگ
امین الملک بن الدولہ حیدر جنگ المتوفی
المتولہ سال ۱۰۰۰ھ | المتوفی ۱۰۰۰ھ

صف علیخان بہادر اکرام الملک
میر علیخان بہادر سالا جنگ
علی خان جنگ
حسن باور الدولہ
دو افغان جنگ
جہان علیخان
ایران دولہ

ہرام علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
شیخ الدولہ
سید علیخان غفور جنگ
سید علیخان غفور جنگ
سید علیخان غفور جنگ
سید علیخان غفور جنگ

میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ

میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ

میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ

میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ

میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ

میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ
میر علیخان غفور جنگ

عالمینجا نواب میر یوسف علیخان بہادر
سالا جنگ
ادامہ

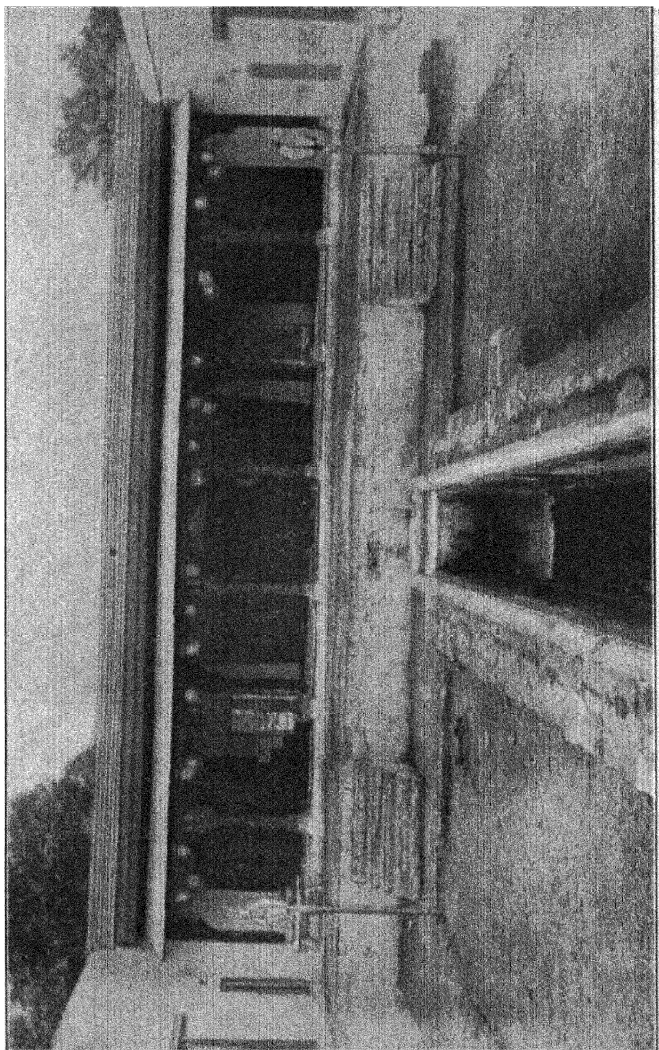
دیوان حیدر آباد کن

جو دونوں خانوادوں کے چشم و چراغ اور وارث صحیح ہیں

فواب خان عالم فزند ذرا ب درگاه قلی خان سار جنگ

عاشور خانہ خاندان عالم خان

نقول اسناد

العمل
کے تحت پروانہ یا پروانگی کے نقول بھی منسلک ہیں چونکہ سند و پروانگی متحد
قریب المعنی اور اعتبار میں بھی مساوی ہیں۔ صرف فرق اس قدر کیا جائیگا
کہ سند ذات خاص سے مختص ہوتی ہے اور پروانگی میں نقل سند کے نسخا
عمال کے نام اس کی حسدائی کے احکام بادشاہ یا وزیر یا ہر دولتی جائے
صادر ہوتے ہیں۔

فہرست مضامین میں نقل سند نظام آباد یعنی پروانگی قائم مقام سند
حسب معنی مذکورہ بالا ہی تصور کی جائے۔

نقل سند دھواویرہ (جوسٹ میں عطا ہوئی ہے) کے بعد تعلقہ دھواویرہ
ہی کے متعلق ایک اور پروانگی دو مہری (یہ ہمیں بعد طباعت کتاب
دستیاب ہوئی ہے) جو سبج میں عطا ہوئی جس کی بنا پر کہا جائیگا
کہ سند مذکور میں حسب پروانگی مذکورہ خاندوراں نواب والقدیر کی جایگز
میں مزید اضافہ کیا گیا۔ مظفر

پرانگی مہر رکن الدولہ عروج موضع نظام آباد کہ بہ رشتہ نشدہ نواب القدر بطریق انعام التمتع اعطاء

نقل پر وانگی مہر رکن الدولہ بہادر مرحوم ہند ہم رمضان المبارک ۱۱۸۸ ہجری آنحضرت
امر عالی صادر شد کہ موضع نظام آباد وغیرہ دیہات پر گنہ حویلی تپال وارڈی سرکار مذکور
صوبہ برار بالا گھاٹ مجمع کمال چار ہزار و ہشتصد و شصت و چار روپیہ و ہشت و نیم سہم از
قدیم بطریق انعام التمتع بنام متعلقان خان دوراں بہادر مرحوم بلا قید قیمت مقرر است دزیو لا
بنام خیر النسا بیک صبیہ مرحوم مذکور معہ فرزندان بہتہ خیر گیری متعلقان بلا قید قیمت مقررہ شدہ دیوان
دکن دکن ہواقی ضابطہ نوشتہ از نظر نگہ بازند۔

لکھنؤ ۱۸۸۸

۱۔ التمتع۔ وہ سند جو بزرگ سرخ ہر شاہی سے مزین ہو۔ اسناد التمناس میں منشا میں نسل و بطنا بعد طہن کی صراحت ہو
اس میں کسی قسم کا گورنٹ کو حق تصرف نہیں اگر یہ قید نہ ہو تو گورنٹ تیز و تبدیل کو جائز سمجھتی ہے۔

دولت علیہ آصفیہ کی ذرہ نوازی نے سند ثانی الذکر کی وقت بھی قانوناً وہی برقرار رکھی ہے جو سلطانین ماضیہ نے

سند اول الذکر کی تھی ۱۲ م

۲۔ سید محمد یار خان الحافظ میر موسیٰ خان مستام بنگ رکن الدولہ ابن میر موسیٰ خان بنادر نادات موسیٰ علی صاحب
مشہدی آپ کے اجداد کلید بردار و مہر حضرت امام موسیٰ رضا علیہ الصلوٰۃ والسلام تھے۔ میر موسیٰ خان کے والد سید
محمد خان کئی امر میں بہائی سے اختلاف اور املاک و خدمت سے دست بردار ہوئے اور وہ بھی میر موسیٰ خان کے جیسے

کیفیتِ انست

که خدمت کو توالی بلده غمخته بنیاد و فوج داری بلده مذکور از نیر سید نجم الدین خان پیشرو طایفه سوار بتسخن و آنبغز تاخت
به میر عبد الله خان مقرر شده ثانی الحال از تغیر خان مطور به میر مهدی مقرر گشته سوال خدمت بنام مومی الیه بدتخلف و آنبغز تاخت
۱۴۰۰ رجب الثانی ۱۲۱۳ از تغیر مشا را الیه امان اندر بیگ که خطاب حفاظت خان فرستاد از ای فائده مقرر گشته من بعد
۱۱ رجب الی ۱۲ رجب سوال خدمت مطور مشروط یکصد سوار بنام خان مذکور بتسخن و آنبغز تخطای علی القاب خورشید اشتیوار
نظام الدوله باور ناصر جنگ رسیده سند خدمت تحریر ۲۲ شوال ۱۲۱۳ الیه حاصل نموده در بمبلا در باب و ادان خدمات مذکور
بنام درگاه قلیخان پروا نگاری بهر شاه نواز خان شرح صدر رسیده -

شمع فروخته می شود
 که خدمت کو توانی و فیدای بلده
 مقدر که بدو حال خدمت نامی
 کشانیا خطاب مخالفت خان
 بنام موی البید منتظر رسیده و منتظر
 در باب دادن سند بنظر واد
 معشره شود

خفا ملت خان
 چهارصد و سی و هفت
 چهارم و دوم

منصف
 در میان
 در میان

۱۱

بقیہ نوٹ صفحہ (۲) نواب ہدایت محمد الدین خاں کے ہمراہ ادھونی کے کاروباریاں شریک و میسرکار مقرر ہوئے رکن الدولہ و شرف الدولہ پر دو بہائی ابتدائے سن سے شاہزادگان کے ہمدرکس ہونے کے شرف سے ممتاز تھے حضرت مغفرت آبادیہ صاحبزادہ اول کی ولادت اور نواب محمد شہید و نواب ہدایت محمد الدین خاں کے بعد بعد نواب سلاطین جنگ جب سوبہ اطیحمید پر دار

شرح فقرہ سوال دستخطی کہ ۲۲ جمادی الثانی ۱۲۸۲ ہجری قمریہ
سوال دفتر متضمن بدین کہ در باب اجرائی اہاب خدا

دستخطی نو ابغیر تاج نظام الدولہ فخر خجگ شہید و پروانجات و انمودہ تنخواہ جاگیر سابق عمل عضد الدولہ حرم
کہ مردم درخواست مینمایند ہر چہ دستخط مزین شود عمل آمد دوم ربیع الثانی ۱۲۸۲ ہجری قمریہ دستخط و ابغیر صاحب علی القافہ رئیسہا
سید محمد خاں بہادر صلابت خجگ شدہ اسناد قلعہ داراں بعد رسیدن فرد میر راہہ رگھناتھہ داس و پروانجات تنخواہ
جاگیر دولہ نمودہ بوجہ صدارت بعد رسیدن فرد میر صاحب مالہ بطریق دستخط سابق بند جاری نمایند بروفق
آن بند در گاہ قلمی خاں جاری نمودہ شد کہ

والا فستجیبہ
در باب آوردن تنہد و فنامنی چکا بہرہ
و رجحہ بلخاں بیجا در و ماہ مرقوم ۱۵
فوزسم جب الکرکبہ سم

لاظہر لہ

تبارخ دستم شہان المناسم
داخل سیاہینور نمودہ

بعیدہ نوٹ صفحہ (۳) کلیتہً حضرت غفران مآب کے متعلق ہوا تو موصوف جملہ فوج نظامی کی سردار پر مریدہ و امورات ملک
میں شہر و شریک رہے یہاں تک کہ شہر شہور جنگ راکش جھون میں دھل سہر پرتاب کے مارے جانے کے بعد
منصب فقہ تہذیبی شش ہزار سوار و عطا مہر مراستہ خطاب رکن الدولہ احتشام جنگ سے سر ملیدہ اور خدمت جلیلہ و الہامی

مقل پر گنہگار

نہ
صوبہ
لیاری

بدیگھان دسیناڈیان مقدمان و رعایا و مزارعان پر گنہگار و عادی رہ

مبلغ شش لک مقتاد و سہ ہزار درم از پر گنہ مذکور از محال سرکار

حسب الفحص بطریق عہدہ بجایگز و رگاہ قلی حناں بہادر کو توان

نخبہ بنیاد و فوج دار فواج بلدہ مزبور دستخواہ شد۔ باید کہ

محال مطورہ را بتصرف گماشتہ خان مشارالہہ داگزارند۔ و

بعد از این کہ سند خواہی موافق ضابطہ برسد۔

تقدیر نوٹ صفحہ ۴، پر سر فراز ہوئے۔ موصوف نے اپنی مدت دار المہامی (۱۲ سال) میں اپنے اعلیٰ مذہب و شجاعت سے ہمیشہ دشمنان دولت کو مقہور و پامال رکھا۔ ائمہ میں درباری سازش کی وجہ سے فیضونامی کا ٹوٹی کے کاتھوں جام شہادت نوش کیا ۱۲ مظفر ماہ نامہ قلمی دول۔ بمعنی بیٹ ۱۳

مهر این چنین بر گشته و دعا و بر سر کاتبانباری صوبه را ز حال سوار جاگیر و گاه قلینان بباد کووال بلده خجسته بنیاد فوجاً
 فوج بلده مذکور بطریق عهد و تنخواه گردیده باید که محال مذکور را بعهده خانشا اریه و اگر اند
 و بعد رسیدن شد موافق ضابطه عمل آرند.

صحت

نزد آردن پر دانه
 بکامان صوبه و زاری
 بیانش شاه را خاندان
 تا آنکه بدین دوا را چکلاک

نفت نام
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان

فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان

نزد آردن پر دانه
 بکامان صوبه و زاری
 بیانش شاه را خاندان
 تا آنکه بدین دوا را چکلاک

نفت نام
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان

فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان

نزد آردن پر دانه
 بکامان صوبه و زاری
 بیانش شاه را خاندان
 تا آنکه بدین دوا را چکلاک

نفت نام
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان

فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان
 فوج و زاری و بیابان

مجلس علمیه
مدرسه علمیه
مدرسه علمیه

مجلس علمیه
مدرسه علمیه
مدرسه علمیه

مجلس علمیه
مدرسه علمیه
مدرسه علمیه

مجلس علمیه
مدرسه علمیه
مدرسه علمیه

مجلس علمیه
مدرسه علمیه
مدرسه علمیه

مجلس علمیه
مدرسه علمیه
مدرسه علمیه

مجلس علمیه
مدرسه علمیه
مدرسه علمیه

مجلس علمیه
مدرسه علمیه
مدرسه علمیه

مجلس علمیه
مدرسه علمیه
مدرسه علمیه

مجلس علمیه
مدرسه علمیه
مدرسه علمیه

بانی خیر و برکت است
داخل سید محمد عبدالکلام

محمد طائب

روزنامہ نگاروں کے ساتھ جاری ہونے پر شروع کیا گیا

~~تتمتع~~

9/10/2019

المجلس الأعلى
للشؤون الإسلامية

11-11-11

پیشانی

لله سائل
عالم

۱۹۹۶

السلامة العامة

منہا ساری کا ذکر اور ضروریات
لامنہ

11/11/11

دائره سکر و صد ایضاً

362

از گزیده دایره سرکار تالیا بازی بر بالاهای گزیده
 طبعی از دست شمع و خط و قلم معنی القاب غریبه
 آصف آرزو می خواند با نطق و خط به در آرا گو
 محاسبه خواه نماید -

نقل پروانه دوهری بابته اضاجاگیر تعلقه دهاویر

نقل
پروانه دوهری بمهر صلاجناب و مهر محیر خاں بهادر مفتوح دست و امشبها

بدیگهان و دیساندیان و مقدمان و رعایا و مزارعان پرگنه متالواری سرکار مذکور صوبه برابرداند
مبلغ دولاب و نود و سه هزار و نهصد و ام از پرگنه مذکور از محال سرکار حسب الضمن بطریق عهده تجاگیر
درگاه قلیخان کوتوال بلده حجه بنیاد و فوجدار نواج بلده مسطور تنخواه شد باید که محال مرقوم را بتصرف
گماشته خاں مشارالیه و اگر آرند و بعد ازین که سند تنخواهی موافق ضابطه برسد بدان موجب عمل آرند
المرقوم صد شهر مذکور السه شج دستخط آنحضرت
مص

شج دستخط آنحضرت
ضمن بدیگهان

مقرر ضمن از پرگنه متالواری سرکار مذکور صوبه برابردان محال سرکار تجاگیر درگاه قلیخان کوتوال بلده حجه
و فوجدار نواج بلده مذکور در طلب بلا شرط بطریق عهده تنخواه گردیده باید که محال مذکور را بمهر خاں
مومی الیه و اگر آرند و بعد رسیدن سند تنخواهی موافق ضابطه عمل آرند -

سم لہ ۰۸

وام

سید دام
شیخ فرید الدین گنج شمس
از گنجینہ نایاب و اعلیٰ
شیخ و خطیب و صاحب
از صلابت و جلال
نور و انوار

از برگه نیاں
 شرح مختصراً بصلوات جنگل آنجا
 میفرستد و خواه نامی این
 در گاه قاجار
 الحاح
 ۱۴

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

قصہ نظام الملک
سوال از قلم تاج ۳۲ شیخان سلمہ امین
فہرست جاگیر سرکار پر گنتیال اسی سرکار مذکور صوبہ بار از انکر گزشت
و سطح از آب طباب محلے القاب خوشیہ شہار میریہ میوہ خان بہادر
صلاحت ثبت شدہ بدو گاہ قانیان خواہ نامید
وکیل خان مذکور کو اوال بلکہ دو فوجدار فوج
مختصہ بنیادیلے سند التماس دارد

در باب آوردن پروانه دایم از حضور بر تیر و تیر اندازی

نہر اپانصدی ذاتہ ماہیہ
سء

١٠

١٢

شیت صدی نوات

المجلس
العلمي
بجامعة
البحرين

بلا شریک

بسم الله الرحمن الرحيم

۱۳۰۰

10

مستوفى

برای

ساویرہ

چلے گئے ہیں

۱۱۱
۱۱۱

راہِ مخفی

5

اصل اضافہ فصل اضافہ

اصول	اضافه	اصول	اضافه
------	-------	------	-------

وہی نوعہ صماء صماء

صالح الصالح محمد بن محمد

اندرماری ویرکاتون

خواندیس دیکھد

135

خواندیس دیکھد

ص	ص	ص	ص
ص	ص	ص	ص

میں نے اپنے پیارے

الصلوات
الصلوات

۱۰۰
 ۱۰۰

کے حاصل مال کبرہ

پس از این که در
مجلس

یہ اصل

رفعہ

فمن

ما فيه

اصل اصل امنا

اصل
اصناف

اعمال
احكام

اوصاف
اوصاف

اوصاف
اوصاف

اصل - اضافہ

سپاہ
تعلیم

١٢٠

11-11-11

اصل اضافہ

(Handwritten signature)

الماء

صیغہ بدلتے محال نظام الدولہ

اس کبرہ بشارت

امام حسن

۱۲

1941

ماہنامہ
برصغیر

نوعی از اصل اضافه

سمي له علقه
تفان الين

عمر بن الخطاب

اصفہ نظام الملک نظام الدولہ میر علی خان بہادر فتح جنگ سپہ سالار

تعلیمی شہ

نقل شدہ دستخط و شرح الدولہ محمد صفہ خان بہادر فتح جنگ دہلی کے ازراہ تاج خیر و مہمانی مبارک علی و سبک باسم رفعت و عوامی پناہ و درگاہ تسلی خاں بہادر آنا کہ خدمت و از غسلی مسائل نزول بیت المال بلکہ خجستہ ذریعہ جمعیت طلب مال بموجب فرد و تسخلی کہ شرح آن محرف قلم آمدہ بعہدہ آن عوامی پناہ مقرر گشت باید کہ آن بقید تمام و بتقدیم آں پرداختہ دقیقہ از وقافتی حسزم و ہوشیاری ہمال و غیر مرعی بگذارد

لے منازل نزول۔ بمعنی کر و گری یا پنگی (م)
لے بیت المال۔ اس کا وجود مسلمانوں میں بعہد خلافت ارشدہ پایا جاتا ہے۔ زان بعد اس کا بنیاد لازم حکومت سے ہو گیا۔ ہر قسم کی رقتی آمد و خرچ اسی محکمہ سے متعلق تھی مختلف زمانوں میں اس کے نام بھی مختلف مثل دفتر استیفا، دفتر سیاق، دفتر وجہ آمدنی رکھے گئے، ہندوستان میں شاہان مغلیہ نے اس محکمہ کو دفتر سیاق استیفا سے موسوم کیا۔ اس دفتر میں جملہ آمد و خرچ کا اندراج (خواہ از قسم نقدی خواہ از انہی و انعام یا ذلیفہ وغیرہ ہو) رہنا ضروری تھا۔ اسناد کی تقسیم اور تصدیق اسی دفتر سے کی جاتی تھی دکن میں حضرت مغیرت تاب طاہر شاہ کے عہد میں یہ محکمہ اپنے قدیم شرعی نام بیت المال سے موسوم رہا۔ جس کے صدر خانہ و دان تھے (جیسا کہ اشارہ سے ظاہر ہے۔)
موجودہ زمانہ میں ان امور کا تعلق محکمہ فنانس سے (جس کی کرسی صدارت پر عالیجناب نواب سرحد

وقتے نواب درگاہ تیلخاں بہادر سالار جنگ مؤمن الدولہ برفاقت
نواب نظام الملک آصف جاہ بجاں آباد (در سال یکہزار و یکصد و پنجاہ یک
ہجری) رفتہ بودند خصوصیات آنجا انچہ بنظر در آمدہ بود بقید قلم آوردہ اند چوں
خالے از کیفیت نیست لہذا مسطور میگردد

و کز قدم شریف آب و رنگ گلشن، بیا من برکات قدم شفاعت
تو ام جناب حضرت نبویست صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گرد آستانش توتیائے
ارباب بصیرت است و غبار را ہش ضمیر مایہ اہل فطرت، بہت عاصیاں
از کثرت سجود آئینہ و ارامتیا ز دیدہ حاجتمندان بدریوزہ گری خاک جنابش
سرہ طراز بارگاہ کیوان پایگاہش واجب التعظیم و علی الدوام کافہ انام سرگرم
بحر او تسلیم

بر زمینے کہ نشان کف پائے تو بود سالہا سجدہ صاحب نظران خواہد بود

روز پنجشنبه از هجوم زائران صحن این درگاه قسمی مملو میشود که عبور این کس تا مقصد مطاف بهزاراں صعوبت دست می دهد و در ماه ربیع الاول روز و شب همیں جمع است - فقراء و زوار از بلاد و اقصاء دور دست بغزیت زیارت می آیند - چمن چمن گل مراد بدامن آرزو میکنند مرض از شربت آبی که از شست و شوی دار الشفای قدم مبارک نصیب تشنه لبان تمنا میگردد برائے عافیت میگیرند و تیننا بجمته دور دستان می برند سعادتمندان با حراز مشوبات اخروی در حوالی این درگاه مکانهائے مبالغه خطیر خریدہ طرح مسکن آخرت میکنند چنانچه اطراف آل چندین مقبره است و قبور غریبا از دائره حساب بیرون در ایام عرس شریف در دیوار این مکان از کثرت طائفان نوعی لبریز میشود که جابرائے نشستن بهم نمی رسد مگر از صبح بوقت نمابند - مطعومات و تنقلات که اغنیا بر سبیل نذر دین ایام ارسال می دارند صرف فقراء و مساکین می شود و ذخیره چندین روزه می گردد - سبحان الله عجیب مکان فیض نشان است که انوار کرامت و اعجاز از در دیوار می بارد - حوض که در پیشگاه دروازه رخصت واقع شده - ماء المعین کرامت است - و عین الحیات حشره رافت - منتعشان بکام دل ازیں زلال سیراب می شوند بادشاهے که در زمان سابق وفات یافته - بموجب وصیت او قدم معجز شیم را در سینه اش نصب کرده بزار و تیرک بر قدم گاه امام مفترض الطاعه، یعسوب المسلمین، المیر المومنین

علی علیہ السلام، از قلعه بادشاہی بفاصلہ سہ کروزہ واقع شدہ۔ زائران باحراز
 سعادت اخروی روز شنبہ جوق جوق عازم زیارت میشوند۔ وگلِ مجرا و تسلیم را
 زیب گوشہ دستار اعتقاد می سازند۔ خاک جنابش ذریعہ شفائے درد منداست
 و زلال چشمہ سار محتش آب روئے حاجتمنداں۔ اکثرے تحصیل متمنائے مافی الضمیر
 نذر ہا می بندند۔ و بہام دل میرسند۔ دوازدهم محرم کہ روز زیارت حضرت
 خاتم آلِ عباس است۔ ارباب تغزیہ بادلِ مخروں و چشم گریاں برسمِ غزا پُرسی
 در آں مکانِ خداستان مجتمع می شوند۔ و شرائط زیارت بہ تقدیم میرسانند
 بیچ تنفسے نیست کہ دریں روز بہرہ ازیں سعادت بردارد۔ از کثرت سواری
 وضع و تشریف طرق و شوارع بسان چشم مور تنگ می شود۔ اہل حرفہ بہ ترتب تزئین
 و کالین پرداختہ۔ اقسام منافع برمی دارند۔ در چوکی خانہ کہ مکان معین ارباب ایامت
 منقبت خوانان باہنگ بلند قصائد غزائی خوانند و منشور نجات از آنجناب
 مجرا متساب حاصل می نمایند۔ مصرع ”گر عقبی خواہی زیارتش دریاب“
 و گاہ ملائک بارگاہ حضرت قطب الاقطاب از قلعه بفاصلہ ہفت گروز
 واقع شدہ و مرقد مبارک در محن مسجد بے سقف زینت ترتیب یافته۔ مطاف
 زائران خطہ ہندوستان است۔ و مرجع و مقصد جمیع حاجت طالبان
 صفائی درو دیوارش یاد از سواد بہشت میدہد۔ و فضائے برکات آثارش
 بوسعت آباد رحمت ایمامی نماید، در احیان صبح در حوالی قبر مبارکش تجلی

بلا کیف صورت می بندد۔ و کیف عجبے بردہاے زائران طاری میشود۔ ارباب
 تمنا بعد از ادائے فریضہ صبح بطوافش پرداختہ گہاے مقصد می چینند۔ و در کا
 انبساط و انشراح معاودت میکنند۔ زیارتش در ہمہ روز ہست۔ تخصیص روز شنبہ
 طرفہ هجوم می شود۔ مردم با استعداد شب روی از دہلی غریمت میکنند۔ و بعد فراغ
 زیارت بسیر تنہا کہ از میامن قدوش ہر طرف سبزہ زار است۔ و در ہر جا
 چشمہ ساری۔ تخصیص جھروکہ و حوض شمس کہ از چشمہ ہائے متبرک انواع تمتعات
 حاصل می کنند۔ در اطراف مزار فائض الانوارش جمعی از مردانِ خدا آسودہ اند۔
 چنانچہ نگہت وجد و حال تا حال بمشام اہل یقین میرسد۔ و چاشنی درد بجام
 ارباب ذوق سرایت میکند۔ مکاہنہائے متبرک در نواح این سواد بہشت
 واقع شدہ اند۔ تخصیص مسجد اولیا حضرت قطب العارفین خواجہ عین الدین چشتی
 قدس اللہ سرہ احوال کردہ اند۔ ہر کہ در آنجا نماز مینخواند۔ حلاوت عبادت
 رامی فہمد۔ غرض کہ از کثرت قبور اولیا رشک روضہ رضوان است۔ در عید گاہ
 این مکان در مفاوضات نوشتہ اند کہ اکثر اوقات حضرت خواجہ خضر علیہ السلام تشریف
 می آرند۔ قبر حضرت قاضی حمید الدین ناگوری ہم ہمسایہ مزار مبارکست
 و بہادر شاہ ہم بزور طالع در کنف رافت و کراست جایافتہ شانزدہم ربیع الاول
 عرس می شود و عالمے بہ نیت زیارت مستعد می شود و تا دوروز سیرا میکنند
 قوالان علی الدوام از دور و بروئے قبر مبارک گاہے ایستادہ و گاہے نشستہ

مجرمی کند۔ شاہ شہید محمد فرخ سیر یک سمت در گاہ دیوارے از سنگ مرمر تراشید
نصب کردہ شبکہ اش در نہایت نزاکت است شفاف سنگ در کمال لطافت و باعی

شاہی کہ بعالم علم فقر افراخت از ہر دو جہاں بگوشہ غزلت خست
در راہ خداست رہنما قطب الدین چون قطب کہ میتوان از وقبلہ نشناخت

ذکر سلطان شمس الدین غازی۔ مرقد مبارکش در اطراف در گاہ حضرت
قطب الاقطاب دریں غارے واقع است۔ ہر چند کہ از سلاطین اند لیکن بصحبت ارباب

ذوق و مواجید باریاب بدایح قصوئے ولایت عروج کردہ اند۔ چنانچہ شرح کالاتش
از ریاض الاولیاء کہ تذکرہ ایست بہن می گردود ہوائے زار روضہ اش نمونہ ایست

از روضہ رضوان و سواد سرزمین فیض آگینش ان زوج خلد سیست بشفقتگی عنوان۔ در موسم
برسات از ہجوم سبزہ دریا چین خود و رشک گلشن کشمیر است و با اعتدال ہوا و کیفیت

فضا و کسپ و دلپذیر زائران را در ضمن زیارتش زہمت خاصے دست می دہد و در
آشنائے طوافش کیفیت نگینی مشاہدہ می پیوندد نور اللہ مضجعہ اللہم ادرقنا و اغفرنا۔

حضرت سلطان المشاخ معشوق الہی مرقد مبارک آنحضرت از دہلی کہند

بفاصلہ نیم کرہ واقع شدہ زہرے روضہ کہ سلاطین را بجنابش التجاست و خوقین
را بہ نسیم غلبہ علیہ اش دلیل مدعا از درو دیوار سراپا نوارش فیض ہا ترشح می کند

و از سواد خاک پاکش چشمہ سار سعادت می جوشد و دور بارش عظمت جلال آں
آستان زہرہ متکبرین را بگذازمی دہد و سلطوت قہرمان آں مکان رفیع اشان سرا

گردن کشاں را بے اختیار مائل سجود میگرداند- کیفیت بازاں مرقه فردوس آئین محسوس می شود که ناطقه در ادایش ابکم است و رنگها از آن چپستان جنت آگین مرئی می گردد که خامه در گذشتن آن مقطوع الفم هر چهار شنبه جمہور خواص و عوام احرام زیارت می بندند و قوالان آباداب تمام ایستاده بتقدیم مراسم مجرامی پردازند بتخصیص چهار شنبه آخرین صفر طرہ انہو ہے و عجب کثرتی می شود- اشخاص دہلی خیلہ تقطیع و تزئین کرده می آیند و بعد حصول زیارت بسیر حایق کہ در جوار این روضہ مبارک واقع شدہ اند می پردازند ارباب محترفہ بہ ترتیب و تزیین جابجا متنگن می شوند و مرغوبات و مطلوبات تماشا ییان در ہر جاعرض می کنند از کثرت نفات مطربان سامعہ گرائی بہم می رساند- در ہر گوشہ و کنار نقال و رقاص داد خوش دایہا میدہند- عرس مبارک چہار دہم ربیع الثانی میشود باستدام سعادت آستان سدرہ نشان کلاہ مفاخرت بہوامی فرسند و در اطراف و اکناف بسبب کثرت قیام خیام جانتگی میکند- ہمہ شب نوبت بنوبت قوالا مجرا میکنند و مشائخ و صوفیہ را بوجد و حال می آرند و صحبت بواہیر ہا خیلہ امتداد می کشد و طرفہ شور و شغبی برپا میشود این فرقہ علیہ و سائر زواراں شب را احیا میدارند و بیشتر در اطراف مرقہ منور مراقب می باشند و بر خے بتلاوت شتغال می نمایند- صبح آن شب طرفہ فیضی دارد و نماز فجر بحجب حلاوتی میسر می آید حضرت امیر خسرو علیہ الرحمہ پایان قبر گرائی آسودہ اند فاسلہ غیر از چند ذرہ در میان

نیست کہ در عرس شریف ایشان ہم کیفیت خاص دست میدہد و سماع میشود
 مجاوران در اطراف این روضہ خانہ ہا و کاشانہ ہا دارند برائے خود معمورہ است
 و مدار معیشت اینہا بر نذر و وجوہ و کالت است خوشا حال سعادتمندی کہ
 در قرب این خطہ پاک مکان سکونت دارند علی اللہ و انتم خلیل فیوضات زیارت میکنند
 حضرت نصیر الدین چراغ دہلی فرار انوار این بزرگوار از دہلی کہنہ بفاصلہ سہ کروہ
 واقع شدہ سواد روضہ اش چوں روضہ رضواں در کمال دلکشانی و فضائے مقدس
 بسان خیابان بہشت در نہایت خوش ہوائی اشعہ کمالاتش از اں سرزمین
 چوں نور آفتاب تابانست و لمعہ کراماتش از اں خطہ دلنشین بنگ پر شمع
 از تہ فانوس نمایاں چراغ حاجتمنداں بشعاع کرامتش روشن است دل
 مستمنداں بہ ہوائے توجہش رشک گلشن در واقعہ چراغ دہلی است بلکہ
 چشم و چراغ تمام ہندوستان زیارتش روز یکشنبہ معین است بہ تخصیص
 در ماہی کہ دیوالی می آید طرفہ ہجومی می شود۔ و دریں ماہ در ہر یکشنبہ جمیع
 سکنہ دہلی سعادت زیارت میروند و در اطراف چنتمہ کہ از مضافات این
 درگاہ است خیمہ ہا و سراپردہ ہا ایستادہ کردہ غسل ہا می کنند و اکثری از
 امراض مزمنہ شفا ئے کامل می یابند مسلمین و ہنود در تقدیم شرایط زیارت
 یکسانند از صبح گرفتہ تا غروب آفتاب کاروانہائے زائران متصل می رسد
 در زیر ہر درختہ و در سایہ ہر دیوارے عالمی بہ ترتیب فروش پرداختہ د

عیش و خوش دلی می دهند سیر عجیب است و تماشائے طرفه در هر جا راگ و
 زنگست و در هر گوشه و کنار صدائے پچھاوج و مورچنگ عرس مبارک
 ہم تونک می نشود بادشاہ جم جاہ محمد شاہ در اطراف مرقد والا احاطہ پختہ
 ترتیب داده اند در صحنش وسعتی است کہ در هیچ درگاہ شاید نباشد قدس
 روم و اصل الینافتم

حضرت شاہ نرکان بیابانی علیہ الرضوان کرامات غریبہ مشہور و بخوارق
 عجیبہ مصروف ثقات اینجا اتفاق دارند کہ پیش از بنائے دہلی در حین کہ صحرائے
 بخت بود۔ ایشان در جایکہ آسودہ اند مقیم بودند و برخے معاصر حضرت
 قطب الاقطاب میدانند و اللہ اعلم بحقیقہ الحال قبر مبارکش درون شاہجہان آباد
 است۔ بہت وسوم شہر حجب عرس نمی شود۔ خادمان و معتقدان بآئین مناسک
 در روز عرس تونکی میکنند از کثرت چراغان و قنادیل صحنِ فلک نورانی میشود
 و از نور گلہا موج نگہت گل در روانی آرام گاہش جمعیت آباد است و رؤیہ
 ایش خلد اتحاد از نسیم صحنش انچہ کیفیت بمشام می رسد و از نسیم فضائش نگہت
 حقیقت بدماغ میخورد جسمی سکنہ اعتقاد خاصہ دارند و در مشکلات ہمت
 استعانت بروضہ شریفش می برند و ذر خور رسوخ اعتقاد فائز مدعا می شوند۔
 حضرت باقی باللہ مرقد مبارک ایشان مکان متعین و زیارتش
 بزمہ ارباب ایقان معین نسیم فضائش گلشن اتحاد و نسیم ہوایش خلد آباد از

درو دیوارش بخودی استقبال می کند و از سر زمین فیض آگینش عبرت آغوش
می کشاید در حین تموز که هوائے دہلی آتش بازی شود و زمینها تفتہ می گردد در صحن
مزار کرامت آثارش برودت می جوشد ہر گاہ قدم در صحنش میگذارند برینج
می خورد و بیرون از حرارت آفتاب برشتہ میگردد یکے از خوارق عجیبہ
اینست سکان شہر بتلاش در جوارش مدفون میگردند کہ بحایت ہمسایکیش
از تب و تاب جہنم محفوظ ماند نور اللہ مضجعہ۔

حضرت شاہ حسن رسول نما قبرش آئینہ جہاں نما است و تربتش
پہل خطہ بہشت دلکش باصفائے اعتقاد اگر زیارتش نمائے بوسیلہ روح
پرفتوحش رویت جمال محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ممکن و بخلوص نیت اگر توسل
جویند حصول آرب و مقاصد متیقن بہ بست و یکم شعبان المعظم مرہم عرس
تقدیم می رسد وضع ترمین و آرائش بکار می رود۔ صبح عرس جمیع قلالان دہلی
ناشام بجزا پر داخۃ احتطاط وافی بر ایران میرسانند و عنان معاودت
میگردانند۔

شاہ با یزید اللہ ہو جلوه صفائے مشربش از درو دیوار پیدا است
و انوار کرامتش از تربت بہشت صفت ہویدا آواز عرس مجلس رنگینی منعقد
می گردد و حلاوت خاصہ بذاق زایران عاید می شود۔

قدوة اصفیاء معارف آگاہ شہ غریز اللہ قبر مبارک ایشان

در دہلی کہند در مکان مرغوب واقع است ارادتمندان بمقننای صفائے
 عمارت مختصر نگین ساخته و بتعمیر احاطہ آں پرداختہ نسیم فزائش از ہوائے
 خلد باج میگیرد و رواج ریاحین خیابانش از حدیقہ ارم خراج عشرت گاہ
 نزد بانست و تماشہ کدہ خلوت طلبان، سیح وقتے نیست کہ از خلفائش
 کسے مشغول بچرد رسیدن آن مکان بخودی تمہید می کند و جلوہ از خود رفتی بمائے
 آہنگش می رساند و زمان حیات ایشان عاصی بود کہ کلاغش بآئین محصلان شدہ
 فرصت نفس کشیدن نمی داد و ہر گاہ کہ منمغر سر خود از کلبہ احزاں بر می آورد بصدقا
 متعار مجروح و مشک می یافت در تمام شہر و جمیع فراتر متحی گردید شفاعت
 بیچکس در استغفائے جرائش مفید نیفتاد اکابر عصر باستانہ کرامت آشیانہ
 سرخ رستگاری دادند و بیامین تو جہات عالیہ مستظہر گردانیدند - بیچارہ راجوع
 بخانقاہ فلک اشتباہ کردن ہماں بود و بکام دل رسیدن ہماں خوارق عجیبہ ایشان
 از حد و حصر زیادہ است و تا حال استمداد و استعانت از قبر مبارکش باقیست
 روز عرس سماع خاصی می شود و شیخ و شاب بعتہ موحدی آیند مطاف مقصد براج
 مرزا بیدل رحمۃ اللہ علیہ تربت موزوں ایشان در دہلی کہند در
 محوط مختصر ب رنگ معنی خاص در الفاظ نگین واقع شدہ سیوم شہر صفر عرس می شود
 تلامذہ اش و جمیع موزونان شہر بعزیمیت مستفادہ روحش حاضر می شوند و دور
 قبر حلقہ مجلس ترتیب می دہند و کلیاتش کہ بخطہ گرامی ترتیب و ترقیم یافتہ

ماہین حلقہ گذشتہ افتتاح بشعر خوانی می نمایند برعنوانش اس رباعی مرقوم است۔

رُبَاعِی

اے آئینہ طبع تو ارشاد پذیر در کسب فوائدِ نہامی تقصیر

مجموعہ فکر مصلائے عام است سیری کن و سمتِ تسلی بر گیر

بعد ازیں علی قدر مراتب بنتائج افکار خود را نقل مجلس می سازند۔ حلاوت طرفہ بحصول می پیوندد و انبساط خاصے بحضور عاید میگردد۔ محمد سعید برادر زادہ اش کہ چوں معنی بیگانه از نسبت معنوی میرزا بیگانه است بتواضع حاضران مجلس و ترتیب شمع و چراغ دماغ خود را می سوزد و باتباع ہمہ معاجین و محبوب اختراعی میرزا کہ از قبیل کیمیاست و در ہمہ دہلی انگشت نامصرف معیشت می نماید طاب ثراہ و جعل الخبتہ مشواہ۔

عرس خلد منزل بست و سیوم شہر محرم الحرام عرس مذکور ترتیب انتظام می یابد قبرش در جوار حضرت قطب الاقطاب است ہر پرور زوہ خلد منزل باہتمام حیات خاں ناظر از یکجاہ بہ تزئین و ترتیب چراغاں بندی کہ ہیئت متنوعہ و اشکال غریبہ طرح می باید متوجہ می شود طراحان و صنعت پیشگان بادشاہی طراحی غریب بکاری برند و ہنر ہائے عجیب بروے کاری آرند بآئینی سر و چراغاں ترتیب می دہند کہ سر و شمشاد از خجلت بسان چنار خورد می سوزد و نمطی روشنائی مشجر بجلوہ می آرند کہ از

ہر شجر شگل آفتاب گل می کند تا دو پاس شب سراز در بچہ مطلع بیرون نمی آرد
 و آفتاب لغت خود دانستہ غیر از صبح دم متوجہ آفاق نمی گردد بر جہائے روشنی
 بہ بروج آسمانی پیام انوار میفرستند و بنگاہائے تجلی آگین در ہر گوشہ و کنار
 طرح وادی امین میکنند معاشران با محبوبان خود در ہر گوشہ و کنار دست بغل
 و عیاشان در ہر کوچہ و بازار بہول مشتبہات نفسانی در رقص حل مے خواران
 بے اندیشہ محتسب در تلاش سیہ مستی و شہوت طلبان بے واہمہ مزاحمت سرگرم
 شاہد پرستی بجوم امارد نو خطاں تو بشکن زہاد و آہو پسران بعشق بے مثال
 برہمن بنیاد صلاح و سداد تا نگاہ پرواز کند مائل رؤیست و تاج شرم و اشود
 حلقہ فراق کیسوی سامان نوازش ہشا بہ کہ یک عالم فراق یکام دل می رسند
 و اسباب خیانت بدرجہ کہ یک چہاں فجار کسب تمتع می نمایند تا کسے بحال خود
 وارسد امر دی چشک میزند و تاج شرم چراغ روشن کند ز نیک پیام می فرستند
 کوچہ و بازار از نواب و خوانین لہریز و گوشہ و کنار از امیر و فقیر شور انگیز
 مطرب و قوال از گس زیادہ تر و محتاج و سائل از پیشہ افزوں تر قصہ مختصر
 بایں ترتیب و صنیع و شریف این دیار ہوا جش نفسانی ترتیب می دہند و مستلذات
 جمائی فایز می شوند در چنین ہنگامہ چشم بستنہ ساعین مصلحت و بصر نکشوند
 محض بصیرت -

ذکر میر مشرف قبر آن اشع روزگار در جوار معشوق الہی مد باغے کہ بہر کدہ

آب و ہوایش استنباط طراوت از ریاض رضواں می کند ترتیب یافتہ از پائین
 احاطہ اش نہر آبی در نہایت نظر فریبی و بحال دیدہ زیبی جاریست چون ہوا
 و فضائیش بہ سبب اکثر حدائق در تزیین دماغ نہت طلبان اثر وافی دارد
 و بسیارے از معاشران و نقیش پیشگاہ نظر بر قدردانی ہواے برسات در انجا
 سری میکشند و بزم آرا شدہ سیر فضا و کسب ہوامی کنند خیابانش از گلہائے
 رنگارنگ ہوارہ مملوست و نشیمنہایش از کیفیت نسیم بہار و شمیم گلزار بستر
 رنگ و بو۔ زاہد خشک مغز ہم اگر بسیرش پردازد تر دماغیہائے ہوا نشے
 کیفیت نمی بخشد خاکش بر سر و مختبب بخود ہم اگر بہ نہت آبادش راہ یابد
 نشے پیامائے فضائیش سرشار می گرداند زہے بنجر رطوبت ہوایش خواہان
 نشے شربست و سرور و رنگینی سوادش بے اختیار مائل صدائے تار و طنبور۔
 میر کلو پسرش بہ حب طمطراتی و طرفہ شانے عوس می کند بآئینہائے رنگین
 و وضعہائے دلنشین ترتیب چراغاں می کند اطراف خیاباں را تختہ بندی
 کردہ در تابدا ہنارنگیں می کرد و بشمعہا روشن می کند و بر کنار نہر آب کہ
 وسعت خاطر خواہی دارد بُرجہا و بنگلہ ہا مرغوب و بر روش مطبوع بستہ
 روشنائی می کند و جمیع عمدہ ہائے دربار بادشاہی و ارباب نشاط را دعوت کردہ
 صلائے عام میدہد چون خودش جوان است و باہمہ امیر زادہ ہائے
 رنگیں آشنا بر عایت خاطرش ہمہ با ساز و نشاط و سامان انبساط می آیند

و معشوقہ ہارا باخود می آرند در ہر بن ہر درختی و در سایہ ہر نہالے و در کنار
 ہر چمنی خیمہ ہائے رنگارنگ چوں گلپائے رعنا ایستادہ می کنند و بتجرع میل
 می نمایند ہمہ شب در ہر جا رقص است و در ہر طرف سرود و طعابہائے
 الوان و سایر مایحتاج ہمانداری بقدر رتبہ در ہر جا میرسد شبے چوں شب برآ
 مطلع الانوار و صبحے چوں صبح عید ہزار رنگ تہنیت و دلخوش دربار گشت
 تماشائے غریب و سیر عجیب دست می دہد خیمہ مہمان خانہ بسان خیمہ دل بادل
 مشرف بآب ایستادہ می شود و محفل منعقد می گردد و ہمہ جامہ مند ہا و فرش ہا می کنند
 و لوازم ضیافت آمادہ می سازند رقصان ہا تعین سمت گرم رقاصی و نقالان
 و قوالان بے تشخیص میزبان و مہمان متوجہ نغمہ پردازی فقرا و مشائخ تواجہ میگرد
 و اغنیاء و ارباب تمول را خندہ غرض بے تکلفیہا کار ہا دارد و بیچگونہ مزاحمت
 نیست از مشہتہیات و مرغوبات نفسانی ہر چہ آرزو کند مہیا است لیکن
 تن بعلے و مایعرفی در کار ۔

ذکر کیفیت چوک سعد اللہ خاں ہنگامہ اش محاذی دروازہ
 قلعہ است و مجمعش در فضائے پیشگاہ جلو خانہ سبحان اللہ کثرت می شود کہ
 نظر از ملاحظہ محسوسات رنگارنگ دست و پا گم می کند و نگاہ بمشاہدہ تجد
 امثال در تماشا و تعداد تمثال مواد تمنا در آئینہ خانہ حیرت می نشیند ہر طرف
 رقص ہا رد خوش رو قیامت آباد و ہر سو شور افسانہ سبحان محشر مباد

راویان بہتر مثل ارباب عمامہ چندیں جا کر سی ہائے چوبیس از قبیل منا بر نصب کردہ
مناسب ہر ماہ و ہر روز مثلاً در ماہ رمضان المبارک فضائل صوم و در
ذیحجہ احکام مناسک حج و عمرہ و در ماہ محرم مقدمات روضۃ الشہداء بادا ہائے
فضیح تقریر کردہ ذہن نشین عوام می کنند و ایں جماعت را بہ رفت می آرند
و مبلغ مقتد بہ بایں تقریب تحصیل می نمایند و ستا مزاجان بشغف تمام میل
بایں مجامع دارند و خام طلبان بدوق مالا کلام بگردش حلقہ می بندند و اکثر ہا
تا دو پاس شب ایں غلط و تذکیر میکنند اہل تنجیم و رمال ابلہ فریب ہم معطل
نیتند قرعہ معرکہ جداگانہ انداختہ از روئے پردہ سرا بر مخفیات درضایر مہیات
برمی دارند مردم از اقبال و ادبار خود مستفسر می شوند و بمواعیش دلخوش گردیدہ
بقدر استعداد می گذرانند حکمت پیشگان عذر انگیز چندیں جا در فضائے
چوک آب پاش کردہ و فرش لون گسترده اصناف دوارادر خریطہ ہائے
زنگین کہ در حقیقت خاک اہ باشد بر روئے دوکان چیدہ خود ہارا محتشم
از لباس و چند ہا مقطع سترچی می نشینند و خواص ادویہ و منافع آزارا بتقریر
زنگین وادائے دلنشین بوجہ بیان می کنند کہ سیفہاں بریکنگر سبقت کردہ
خاک دوکانش نیگذازند و سفوف و ایارج و شراب و معامین و اقراص
و حبوب و ضاد ہمہ موجود طالب از ہر جنس کہ استدعا نماید مطلبش حاصل
است خصوص جائیکہ ذکر معالجات حلق و استحکام عضو تناسل و امساک و مداوای

آتشک و خیارک و سوزاک کہ مذکور می شود ہنگامہ عجیب است انفار و پواج
 جان کرد و جامہ کردہ ضدادہ اطلیہ خرید میکنند استانزور خوش ادالی تقریر مبلغ
 گرفتہ بدست یکے نسخہ کیر خریدیدہ و بدست دیگرے اجزائے قضیب لفیل
 و این قرصا قہایہ بہجت تمام راہ خانہ خود ہائی گیرند از فلذات کشتہ گرما گرم
 ہرچہ خواہش نماید چندیں جا آتش مشتعل و دود این نہ فلذات بسوئے
 نہ فلک متصاعد سرطان و سائڈہ در پیپ ہا جزو اعظم است۔ چندیں جا
 برشتہ ہا بستہ بخواہشمند ان عرض می کنند۔ نقالان و بادہ فروشان مکانہائے
 معین و سمت ہائے متخص دارند و بوقت حاضر شدہ تمتع میگیرند از امارد
 و نوخطان اطراف و اکناف ملو نگاہ ہمیں کہ بلند شود مہرہ کش صفحہ روئے
 است و دست ہر گاہ کہ دراز گردد دست در گردن کیسوئے اسلحہ فروشان
 از ہر قسم سلاح از نیام علم کردہ جوہر احتیاج کامل می کنند تا خریدارش کہ
 باشد و اتمشہ داران اجناس رنگیں بر دست گرفتہ صفحہ ہوا را آئین
 شفقت می بندند تا چشم مشتری مائل کلام رنگ کرد و تمنیات و تنقلات
 را در زیر بغل یکدگر می فروشد دست دراز کردن لقمہ حوالہ دہن کردن است
 میوہ و فواکہ و لایبتی و ہندی دوش بدوش قسمت می کند پہلو گردانیدن
 ذائقہ را بکام رسانیدن گذر و خوش و طیور طایر حواس را بو حشت آباد پرور
 میدہد افراط باز و جرہ و کبوتر و بلبل و سایر طیور قسمے است کہ تشخیص آنہا

پیشِ ادراک عاجز است مگر کسے کہ منطق الطیر خوانده باشد و بخندست سلیمان
 و آصف صحبت داشته باشد چندیں دشت و بیابان ویراں کرده هر روز
 اقسام جانوری آرند مشتاقان وحش و طیر بتخصیص جوانان نوحیز و امارد شور
 انگیز اکثرے۔ در آنجا بصیدی آیند و صیادان تجربه کار ازاں مرغزار کمین
 می کنند قفسهای رنگین و مصنوع خوشنما تر از قفس عنصری و پنجره بشری
 برخواهشمند عرض می کنند احاصل سایر مایحتاج انسانی و تمتعات نفسانی
 در آن جمیع آماده و مهیا است و از آنجا که پیشگاه نفع و عبور مرور امر، عمده است
 همه روز محشرے برپا۔

چاندنی چوک از همه چوک ہارنگین است و از همه گذر ہا سراپا ترین
 سیرگاہ موزونان است و تماشا کدہ نزہت طالبان اقمشہ عمدہ از ہر باب
 در راستہائش آماده و ابواب امتعہ از ہر جنس بر روی مشتری کشادہ نوادر
 روزگار از ہر گوشہ اش گرم چشمک زدن و نفایس اعصار از ہر یک جنس
 در صدد دل بردن راستہ اش چون پیشانی نیک بختاں در وسعت آغوش
 رحمت کشادہ و نہرش چوں مار العین از آب زلال آمادہ۔ در ضمن ہر دوکانے
 لعل و گوہر بختاں بدختاں و در روی دست ہر کار گاہے سلک لالی
 و مر و ارید نیساں نیساں یکطرف راستہ اش جو ہریاں باستغنائے تمام
 و یقین مالا کلام تکیہ بزبان دلالان ترغیب مشتری میکنند و یک دست تجار

از اتمشہ و سائر مایحتاج در فضا ئے دکاکین چیدہ بفرا د تمام خریدار تحریص نمی نمایند
 کہ بشنود و رنشنود ما گفتگو ئے میکنم رواج عطریات و طیبوب اقام بے فضولی
 گفتگو ئے عطار و زمرزمہ دلالاں و وسایط پیشکاراں بشام ارباب خواہش پیام
 رساں و موج شوخی لطائف ہر جنس بے تمہید با یع آرزو مارا سلسلہ جنباں
 بملاحظہ شمشیر ہا کہ بشکل ابرو ئے خمدار بناں نگاہ تماشا محرف می خورد دست
 بقبضہ فافل زدن بر ہن قاطع مصلحت و بمشاہدہ اقسام کٹار ہا کہ با سلوب
 زبان مار جو یائے حرفیست نگاہ دزدیدن عینک مشورت کارخانہ چینی از اقسام
 و انواع بوفوریکہ بملاحظہ اش شیشہ خانہ حوصلہ برنگ جرمی خورد حقہ ہائے
 شیشہ مختلف الاشکال ملون و مطلا بائین مرغوب بر سر دکاکین قسے چیدہ اند
 کہ چشم فلک حقہ باز شاید نظیر آں ندیدہ باشد و گلابی پیالہ ہائے مطبوع
 و رنگین با سلوبی در پیشگاہ دوکانہا گذاشتہ اند کہ اگر از ہصد سالہ باشد بجزد معائنہ
 اش ہوس صہبا ہم رساند اتمشہ دوش بوش و دست برست کہ در تحقیقت نسبت
 از دکاکین حکم ابتدال دارد و بایں خوبی و لطافت کہ شاید در کارخانہ امرا بہم نرسد
 و قطع نظر از یں در فضا ئے شام جلوہ رنگارنگ ایں الوال متعذر الانحصار شفق
 را در خون نمیشاند و کیفیت محسوس باصرہ میگردد کہ شاید از سیرچمن بہم نرسد
 در قہوہ خانہ ہا کہ در عین فضا ئے چوک واقع اند مستعدان سخن ہر روز فرہم
 آمدہ داد سخن و بذلہ سخنی میدہند امرا ئے عالیشان با وجود علو ئے مرتبت

سرے بہتاشائے ایں چوک میکشد از بسکہ اشائے غمیبہ و نوادر نفیسہ
 ہر روز درینجا بنظر میرسد اگر فی اشل بضاعت قارونی بہر سد شاید کہ وفا نکند
 امیرزادہ فوجانی ہوس سیر ایں چوک بخاطر داشت - مادرش بعد تبہید معذرت
 بے استعدادے لک روپیہ از متروکات پدرش حوالہ نمود کہ ہر چند ازین مبلغ
 نفایس و نوادر ایں چوک تحصیل عنوان کرد لیکن چوں طبیعت غریزہ امت در
 مصروف ایں معنی است ایں وجہ محقر یا صرف ضروریات پسند خاطر
 باید نمود۔

ذکر حافظ شاہ سعد اللہ علو جلالت و سمو مناقب ایشاں از
 اندازہ تحریر و ترقیم بیرونست و شرح کمالات و بیان نزہت طلبان از
 از احاطہ گذارش افزوں خلأقی در اعتراف مارج ولایتش متفق اند و بر خے
 بمرتبہ قطبیت ایشاں مقرر در معاوضہ بصر ظاہر عدالت پیشگان قضا بعبیرت
 کرامت فرمودہ اند و در سیماوی ہدایت انتمایش انوار ارشاد بقیہ کردہ
 اکثرے طالبان سلوک بسکن معنویت موطن شاں رفتہ اکتساب کمال می نمایند
 و تصنیف و تزکیہ نفس مشغول ذکر اند ما صحبت ایشاں مبنی بر سکوت است
 خیلے مراقب می باشند و سلسلہ عالیہ نقشبندی ربطی دارند ہذا بجماع میلے نیست
 حق تعالیٰ ہمکنار برکات صحبت فیض منقبت ایشاں نصیب گرداند۔

ذکر شاہ غلام محمد داول پورہ دور باش شکوہ فقر ایشاں مولت اغنیاء

بر عتشی می آرد و کلمات عظمت سهایش دولتند را در لرزه می افکند ثبات
قدش با وجود کثرت توابع که در دائره توکل مستقیم و استقلال و ضعیف با وصف
افراط فقر و فاقه در ناز و نعیم جمعی از فقرا وصله و جوقه از محتاج و ضعفا همواره
در حالی نعمت متوالی ایشان بسر می برند و از صبح تا شام حاضر می باشند و از
مواید فتوح ذله خاطر خواهی بر می دارند بمقتضائے عدالت و نصف علی السویه
تقسیم می فرمایند و احد الناس را محروم نمیگذارند بعد یکپاس شب که پخته پخته
میشود و باتفاق همکنان تناول می فرمایند و بخند و اندرون هم موافق قسمت
حصه می رسد قوالان که بفیض المرام مجاورت آستان گرامیش تمتع پذیر فیوضات
اند و شریک غالب فتوحات چون سایه از شخص جدا نیستند و بهمه روزگار
هنگامه وجد و حال گرم می دارند مکان شگفتگی عنوانش خالی از کیفیت نیست
با وضع و تشریف و با اغنیاء و غریبا یکساں سلوکست و از سرکار بادشاهی و امرا
التماس بومیه بسرحد مبالغه رسید لیکن مسموع نگرید از بزرگان زمانه اند و در
فتوحات و جلال مردی یگانه -

شاه محمد امیر از مشایخ نقشبندیه اند و متوطن شهر اند صیت
کلمات و شرح حالات بابرکاتش مستغنی البیان است و خامه و تحریر
اوصاف و ولایت انصافش حیران اوقات مینت سہات مصروف کسب
کمال و مزاج هدایت اقتراحتل مستغرق و مستملک وجد و حال غیر از وقت

قیلولہ چشم معنی بندیش آشنا نیست و التزام صوم و صوم و قیام لیل از مبانی
 صبح تمیز است و اوقات روز و شب منقسم است بہ چندین قسم برخے بطاعت
 و دعوات و بعضے اذکار و اشغال و از مشاہد و مراقبات غرض تعطیلے در امور
 معہودہ ملحوظہ احدے نگر دید بعد یکپاس شب بدر و ن محل تشریف برودہ
 بتلقین و تعلیم پسران ارادت بنیان مشغول میشوند و قدرے موافق سنت
 نبوی استراحت کردہ باز بہ تہیہ نماز تہجد تشریف می آرند و تا یکپاس روز بکوت
 می گزارند اوقات تشریف خیلے معور است و جہہ مبارکش لبریز تجلی و نور
 جنانش مرجع اہل نور است و آسائش مقصد و مطاف کشمیر باں اعتماد والد
 وغیرہ عہد ہائے ہمراہیش خود را در حلقہ ارادت محسوب می کنند۔ حضرت
 نواب صاحب باہم بارہ اکتساب فیوضات صحبت کثیر البرکت کردہ اند
 ندور معتد بہ گذرانیدہ۔ دریں ایام طائر روح پرفتوحش بسیر عالم سلوی
 پرواز کردہ پسرانش سجادہ نشین اند اللہم اغفر وارحم

شاه پانصد منی از مردم توران است و بعظم جہش و مشکوہ جبہ
 درویش عظیم شان از فقرائے فعلیہ جمعی با خود ہمراہ دارد و از امرائے
 تورانیہ مبلغائے خطیر برائے دیگجوش میگیر و شہرت خر سواریش بسرحد
 تہشیر رسیدہ است و از فرط خواہش ہمیں سواریرا پسندیدہ ہر شبے در خانہ
 ہمانست و ہر روز در محبے خراماں درویش صلوٰۃ خوانی از ہمراہیان

مشہور بزرگی عامہ است و بہ طرز عجیبی بند و وعدہ نظر بغرائب دستار
اندرون محل می برند و این معنی را وسیلہ تفرج میدانند بختل کہ در وزن بہت
آثار سد سبکباری گردش موقوف بدرا کشید نیست خدا کند کہ نصیب شود۔
ذکر میر سید محمد جلال نسب و حسب از چہرہ نمایاں سیماش
چون شمش آفتاب تابان است و عظمت شکوہ مرتبہ فقر و عرفانش بذروہ
عمیق و کیوان صولت و ضعیف کہ سبق از مادہ شجاعت است زہرہ
زایران را بگداز میدہد و صدمہ گفتگویش کہ مستنبط از ہبات است
جگر مخاطبین را خون میکند جلال و جبروتش از ہیبت جلسہ شریفہ اش
پیداست و کمال فقر و فاقہش از درو دیوار تجلی آثار ہویدا در استقامت
وضع عظیم البدل و در اعلان کلمنہ اتحق باسلاطین و امراضرب المثل از زبان
خلد مکان ترک منصب کردہ بہ زہمت آباد گوشہ فقر کوس شاہی میزند
و باستثنائے تمام تعین مالا کلام اوقات بابرکات بسرمی برد درین بین
از سلاطین و امرائے کبار اقسام تضرع و ابتہال در بارہ قبول سیور غال
بعلل آید لیکن بے نیاز بہائے منصب فقیر گونہ چشم طمعت نگردید و از
قبول فتوح و ندور ہم ہمیں عالم است مگر از غریبے پسراں و خویشانش
در سلک ارباب مناصب انتظام دارند و آرزو می کنند کہ بفرازش آبروئے
دارین حاصل نمایند لیکن میر نیست محاورہ شریفش خیلہ رنگیں است و گفتگویش

نہایت شیریں ادائے کلامش مبنی بر لطائف و ترش خوسے احوال طائفین
 ناشی از لطائف باعتراف کمالاتش جمہور سکنہ دہلی متفق اللفظ و المعنی و زبان
 خاص و عام بجاہدات معنوی آماشش ناطق و گویا و اس شعر موعی نظامی
 مصداق حال کرامت اشتغال است۔ **نظم**

تا بعد جوانی از بر تو بدر کس ز رفتہ از در تو
 ہمہ را بر درم فرستادی من نمیخواستم تو میدادی
 فقیر بارہا کسب سعادت کردہ و دریوزہ ہمت و الثقات نمودہ - بیت
 آنانکہ خاک را بنظر کیما کنند آیا بود کہ گوشہ چشمی با کنند
 بندگان نواب صاحب یکم تہہ احرام ملازمت بستہ بودند بسبب بے توجہی
 و بے اعتنائی و کلمات نصائح بے خط گردیدہ مراجعت فرمودند۔

ذکر مجنوں نانک شاہی کہ در ضعف و نحافت مصداق
 نام خود است و بخوش وضعی فقر شہرہ خاص و عام از جہہ اش استدراج
 لایح است و از فحوائے کلماتش علامات برکات فایح تکیہ دل نشین دہنما
 تقطیع و تزیین برکنار دریا دارد و وقت معینے در خلوت گاہ برآمدہ ملاقات
 طلباں را بار میدہد اکثرے از ہنود و مسلمین بداعیہ و بدنش سری بان
 تفرج گاہ میکشد و در نہایت توقیر و تکریم با و ملاقی می شوند و حین جلو
 او بمرکز معین پرستاراں مورچال طاؤس از دو طرف بہ پرواز می آرند۔

واقسام گہا و انواع فواکہ و اصناف شیرینی در محافض می چنید بہ ہر یکے
 ازیں اقسام بقدر تقسم میدہد و بہ تمکینی می نشیند کہ حاضر آنرا قدرت لطف
 محسوس نمی شود و خود ہم بے ضرورت بحرف آشنائی شود و از انداز جلسہ اش
 مہربن میگردد کہ شغل باطنی دارد بے تکلف در محفلش جمعیتے و سکوتے در
 امر جہ مختلفہ حاضرین یافتہ می شد و ہر کس رغبت سکوت میداشت۔ مگر
 قوالان لایق قطع مجرای می کردند و با انعام مستوفی متخطط میگردد ہنود متولین
 بیار خدمت میکنند و مبلغ خطیر می گذرانند و بتقیدہ فاسد خود نامک وقت
 می دانند علم و فعلہ آں مکان در نہایت رفاه بنظر می آید جمع کثیرے
 آبیا تش میبشت دلخواہ میکنند و غیر ازیں از محتاجین ہر کہ بسر وقتش
 وارد می شود بقدر قیمت کامیاب می گردد چون مکشش برب آبت کشتی ہا
 پائینش مستعد ہر روز عجب ہجومی می شود و طرفہ تفرجے دست میدہد
 سیلی نشان میانہ سوار زیادہ از شمار در آنجا می آیند و در سایہ اشجار سوار
 گذاشتہ تفرج میکنند و نہا بجنوں ملاقات می نمایند و مقاصد مستورہ
 گذارش نمودہ جہت حصول ضمائر استہادہ میخوانند زبان حالش ترنم
 بایں بیت است۔

بیت

شبے مجنوں بہ سیل گفت اے معشوق بے پروا

ترا عاشق شود پیدا لے مجنوں نخواہد شد

در برسات حوالی تکبیر اش خیل کیفیت پیدا میکند و انتفاش عجب به نزہت طلبان دست می دهد و دہم محرم بتقریب تفصیل شستن اعلام حضرت امام حسین علیہ الصلوٰۃ والسلام طرفہ انہوے می شود و سوادش عجب شکوہ ہے ہم میراند در صلح کل مکانش قابل گذشتن و خودش لایق صحبت داشتن۔

ذکر مشایخ مقدمتہ ابجیش معرکہ وجد و حال شاہ کمال در علم فقر خیلے رنگین و میرزا واقع شدہ اند و در تقطیع لباس و خرقہ پوشی نظیر ندارند طبع ایشاں از پارچہ ہائے نفیس باریک ساخته میشود و در غذا ہم طرفہ تکلف و صفای بکار می برد و باعتبار تناسب و تعادل قوی مطبوع طبایع خلایق اند و بوجد و حال و سماع زیادہ از حد شایق و اصطلاحات صوفیہ و استعارات مشایخ بعبارات رنگین و اشارات دل نشین ادا می کنند و در مجامع و عرایس اکثرے حاضر می شوند و از حرکات تواجد ایشاں و سکنا تہائے بے تکلفانہ ایشاں نظار گیاں طرفہ حفظے بر می دارند و از مستجاب خوانیہائے اشعار فارس و ریختہ عجب تمنعے می گیرند۔ از خواندن حلاوتے بسامع می رسد و بے اختیار متلذذ میگردد و در فکر ریختہ مدلول اسم خود واقع شدہ اند صحبت ایشاں غنیمت است و مجلس ایشاں بکفایت۔

ذکر شاہ غلام محمد متصل طویلہ دار خانقاہ ایشانت ہر شب بنہ مجلس سماع می منعقد شود و الا ان جمیع شہر دیگر ارباب ذوق حاضر می شوند و مستفید می گردند آثار کمالات روحانی

از ناصیہ مبارک لایح است علامات ملکات فضائل نغائی از کلام بہا انتاش فایح
 بیشتر اوقات بسکوت میگردد و اکثرے مراقب می باشند چون ذوق
 مفرطے بسمع دارند در خانہ تاج خاں قوال کہ پنجم ہر ماہ مجلس ترتیب
 می یابد و نامبرہ عقیدت خاصے دارد مقدس رونق افزائی شود بار بار
 اعتقاد کہ جہت زیارت بخد متش میروند طرفہ غایت می فرمایند و
 بکلمات رنگین و دلچسپ محظوظ می گردانند ملازمتش بطالبان اہم است
 و صحبتش بہ مسترشدان مفتنم۔

ذکر شاہ رحمت اللہ قدوہ مشایخ شہراند و بوفراشتہا
 در ہمہ عالم علم۔ عمدہ ہائے بمقتضائے صفای عقیدت بیشتر بخدمت ایشان
 مربوط اند و سایر الناس بتقریب ارادت در سلسلہ علیہ اش منوط۔ حلقہ ذکر
 ہمیشہ معمور است و سماع در محل کرامت منزل دستور چہار قبیلہ دارند و
 ہر زور بنوبت در ہر جا بنوبت می فرمایند۔ با وجود کبر بن قوت ہائے
 جوانانہ از اوضاع گرامیش محسوس می گردد و ہر چندے کہ لبریز کیفیت
 معنوی واقع شدہ اند لیکن بہ تجرع دوام میل خاطر میفروش می شود۔
 غالباً بنا بر مصلحت باشد و ظاہر برائے حکمتے۔ در تسطیر سفارش ارباب
 احتیاج قلم فیض رقتش بے اختیار است و در تحریک سلسلہ صدرات
 انال وجد شوا ملش در کار۔ وجود کرامت آموزش واجب لتعظیم

و قدم سینت از دوش لازم التکریم -

ذکر اعظم خاں پسر فدوی خاں برادرزاده خاں جہاں بہادر عالمگیری
 از امرائے عظیم الشان است و بمقتضائے رنگینی مزاج و بہارت راگت
 مدوح مطربان ہندوستان طبیعتش امدد پسند است و مزاجش بحبت سادہ
 رویاں در بند مدخل جاگیر آتش صرف اخراجات ایں فرقہ است و حاصل
 روزگارش خرچ پا انداز مقدم ایں طبقہ ہر جا از امردی رنگینی خبری یا بد
 برعایت دلخواہ در کمند رفاقت خود می اندازد و ہر طرف از سادہ روی
 پیامش میرسد بدام احسانش میکشد جمعی ازیں گروہ بحسن سعیش بمنصب
 مناسب امتیاز یافتہ انیس بساط اند و بر خے بمراعات خانگیشت اکتفا کردہ
 رنگ افروز محفل نشاط در سواری بشان تمام و تجمل بالا کلام بر اسپان باد پا
 سواری شوند غرض ہر جا سبزہ رنگی بنظر می آید منسوب بہ اعظم خاں است
 و ہر کجا نو خطی جلوہ میکند از وابستہائے آن عظیم الشان بہ پرتو خال
 ایں گلر خاں صبح پیری را خضاب میکند و بواہمہ کم فرصتی ہائے زمان
 فرصت حیات در استجلاب و خطوط نعلانی در شتاب -

میرزا منو کہ از امیر زاد ہائے زمانہ است و درین فن سحر کاریہا
 یگانہ اکثرے از امر ازادہ ہائے احکام ضروری ایں علم از ویاد می گیرند
 و بشاگردیش فخر میکنند شیرازہ ایں محفل است و باعث انتظام

ایں بزمِ علمان مشاغل خانہ اش بہشت شداد است و کاشانہ اش آشیان
 مجمع پریراد ہر نوخط رنگیں کہ با ایں محفل ربط ندارد فرد باطل است و ہر طبعی کہ
 بایں مجمع مربوط نیست از علیہ اعتبار عاقل مجلس دار العیار شاہان است
 و بزمش محک امتحان لکڑخان نقد قرائنہ حسن تا بدار الضرب بزمش رجوع
 نکند کائل عیار نیست چہ شد کہ مثل طلائے دست افشار است و یم جمال
 تا در کوزہ جمعش گذار نیابد چاندی نیست چہ شد کہ اگر نقرہ خالص است۔

قطرہ

یاراں بختما خانہ زندے چندند بامردم عیار کم پیوندند
 رندی چندند کس نداند چندند برنیہ و نقد ہر دو عالم خندند
 ذکر لطیف خال لطف معاشرانش دستور العمل عشرت
 طراز است و ضابطہ بے بزمش معمول معاشران از امر ازادہ ہست
 ہمتش مصروف بزم آرائیست و جہدش مبذول نغمہ سرائے ہمارات راگ
 بمرتبہ کہ نعمت خال اکثر بخانہ اش می آید و طرز نغمہ راستحسن میدارد
 و مزہ خواندنش بدرجہ کہ عہدہ با تلاش باریابی مخلص دارند و محظوظ میشوند
 عطائے بے نظیر است و معاشرہ رنگیں تقریر علی الدوام برنگ چشم
 سرشار نشہ سیہستی است و بان ساغر در خدمت مینا لایق قطع سرگرم
 صہبا پرستی اشعار رنگیں در ضمن صحبتہا میخواند و نقلہائے شیریں را

در اجماع نزہت بزم نقل مجلس میگردد اند و بجوہائے یاران بمرتبه ایست
 کہ ہر کہ یکمرتبه بہ صحبتش رسید خود را آشنائے دیریں خیال کرد و رعایت خاطر
 اجباب بمثابہ کہ ہر کہ یک دفعہ مربوط گردید تا مدت العمر حق التفات او بدمہ
 اش ماند تو اضغش باہمہ کس بزنک تو وضع مینا با جام برش و خویش باہمہ
 طباہ گیرے نشہ بشام حقہ لے بانکلف بانطروف تجرع پیش ہر کہ دام
 علیحدہ میگذازند و گللابی لے پاشاں با سامان نقل بے ثابۃ مشارکت
 بحاذی ہر یکے جداگانہ می چیند۔ یاران نغمہ سنج بنوبت داد خوش ادائی
 میدہند و حریفان خوشنواہم را تب ترغم سرائی میکنند و دریں ضمن بطیفہ ہم
 در میان می آید و بذلہ و بدیہہ نیز چہرہ میکشاید از دو گھڑی روز تا یکپاس
 شب اجتماع این محفل است ہمیں کہ وقت معہود رسید مشار الیہ ملتفت
 استراحت است و تفرقہ دار آنجماعت بیشتر نوربائی و دیگر طوائف و خوندہ
 و نوازندہ و رقاص شیرازہ بخلش بودند احوال کہ بضاعتہا صرف پا انداز
 شہابی گردیدہ اینہمہ ہجوم نیست لیکن مردم مخصوص جمع می شوند و یکپاس
 شب ہمیشہ بہ تعیش میگذازند ایں شعر اکثر بزبانش میگردد و بالین
 یادگاری قلے گردید۔ بیت

در حریم بزم مستان دور صبح و شام نیست
 گردش جام است اینجا گردش ایام نیست

ذکر کیفیت بسنت در ہر ماہ ہے کہ بسنت واقع می شود عذہ آناہ و رفد نگاہ

جناب رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم طرفہ مجھے می شود و عجب ہنگامہ از صبح آروز جمیع سکنہ شہر بہ تقطیع و تزیین پرداختہ در راستہائے آں بہارستان فیض رنگینی خیابان دو طرفہ فروش ملون گسترده و بارایش اماکن جلوہ گر میشوند و در حوالی صحن آں سعادت کدہ بریکہ دیگر سبقت جستہ بساط تفریح و انبساط می گسترند و چشم براہ قوالان و مجرایان و زائران می باشند و انتظار می کنند کہ دریں ضمن در صحن قوالان و نغمہ سرایان شہر تجمل تمام و تزیین مالا کلام اقسام گلدستہ بہ ترتیب دادہ و ریاضین متنوعہ را در کوزہ ہلگذاشتہ جہتہ نیاز روح مقدس سرور کائنات علیہ افضل الصلوٰات بحال خضوع و خشوع در ہر قدم زمزمہ سنجان و در ہر خطوین ترانہ طرازان بہ تانی ہرچہ تمام تر رہ نورد می شوند و ہمراہ ایں جماعت زائران شیشہ ہلگئے رنگین گلاب و عرق مشک و عرق بہار و دیگر عطریات لبریز ساختہ تحفہ روی دست میگردانند و بر سر روئے متوجہان آں کعبہ تحقیق گلاب پاش بعمل می آرند جلوہ شیشہ ہلگئے چینی نزاوہ در دست پری بیکران نازنین شیشہ خانہ حوصلہ تماشا ئیاں را بنگ می زند و عقل مصلحت میں را فرسنگ بفرسنگ می برد گرد راہ آں راستہ از کثرت طیبوب عبیر خیز است و ہوائے در و دیوار آں مکان فائض الاواء از وفور و رایح عطر انگیز جنوں بے اختیار بملاحظہ ایں حالت مستعدانہ

و فریاد و اضطراب طبیعت مشاهده این جلوه گراں ہم پلہ گرد بادِ مِطْر بآ
 رنگین و نوخیز بجلوه ہائے عجیب و ادا ہائے غریب در فضا ئے آں
 شفاعت گاہ صفہائے جداگانہ بستہ با ساز و نوا مراسم مجرا بتقدیم میرسانند
 و قوالان معمر طرف دیگر شیرازہ بند مجموعہ نیاز گردیدہ جہہ خضوع بجاک
 و کنار باہمار ضیاعت کہ در حقیقت طاعت میدانند بے تاکید احدی شمول
 رقص و سرود اند و زوار ثقاوت آثار لایق قطع در اتصال اتحاف و ہدایا
 درود نامحدود از طلوع صبح تا نماز عصر نوا سنان نبوت مساعی حمیدہ
 در تقدیم مجرا بکار بردہ بخانہ معاودت می نمایند و گلہائے قبول و تمنا بدین
 آرزوی بر بند و روز دویم بہمیں ضابطہ نعمہ طرازان با ساز و نوا بزیارت
 حضرت قطب الاقطاب میروند و وظائف بندگی مودی ساختہ در حین
 مراجعت بطواف حضرت چراغ دہلی شمع امید روشن می کنند و روز
 سوم بجناب حضرت سلطان المشائخ کہ بسبب قرب شہر مرجع جمہور
 خلایق است و بسبب فرط عقیدت طوائف انام خیلے بطواف شایق
 مجلس خاصے منعقد می گردد و بوجہ احسن بزم سماع ترتیب می یابد صوفیہ در
 وجد و حال گوئی مسابقت از اقران و امثال می ربایند و مشائخ و فقراء
 تمتع خاطر خواہ حاصل می نمایند تا پنج چہارم نظر بر این کہ مرقد حضرت شاہ
 حسن رسول نما در عین شہر واقع است و طوائف ارباب نغمات را رجوع

تماشا ست طرفہ مجمع می شود کہ از کثرت اشخاص عبور و مرور زائران متغیر
می گردد و حوالی آن مکان فیض آگین بسبب هجوم اہل غنا و کثرت نقالان
بآں مہمہ و سستہ کہ دارد تنگتر از دیدہ مور می نمایند و روز پنجم سواد پیشگاہ فلک
اشتباہ حضرت شاہ ترکمان بسبب انعقاد ارباب نشاط و حال و اجتماع
اصحاب حسن و جمال رشک انجم و پرویں و محمود فصائے خلد بریں میگرد
چوں اکثرے قوالان عمدہ در جوار آن کرامت آثار ساکن اند بادائے حقوق
جوار بیشتر از جاہائے دیگر نازکی و رنگینی ہا بعض می آزند و سامعین را
ممنون می گردانند روز ششم بطریق مہود بخانہ بادشاہ و امراء رجوع نمودہ
باستجلاب منافع و حطام دنیوی مشغول می شوند و شب ہفتم این ماہ ارباب
قص بہیئت مجموعی بر قبر عزیزی کہ در احدی پورہ مدفونست حاضر گشتہ
قبرش را بشراب ناب می شنوید و ہمہ شب بے اہتمام متنفسے مرتبہ بمرتبہ
برقص و سرود پرداختہ صدور این حرکات را ذریعہ ترویج روحش میدانند
قوالان ہم جستہ جستہ فراہم می آیند مجلس رنگینی می شود مردم حسین در آنجا
وارد می شوند طرفہ خلوتے دست بہم میدہد و عجب صحبتے میسر می آید
غرض باین تقریب تماشاش روز تماشائیان عشرت پرست و نظارگیان
سُک سیر چابک دست داد انبساط میدہند و ذخیرہ احتیاط برائے
یکسال در یکہفتہ می اندوزند خوشا حال ایشان۔

ذکر یازدهم میران نامبرده ہر چند یکہ بوفور انکار و وسعت اخلاق
 و کثرت تواضع و رعایت مہمان داریہا و ترتیب بزم آرائیہا محمود اقران
 خود است لیکن بعلاقہ دار و نگلی ارباب رقص و نشاط و تقریب جمیت
 اہل طرب فی الجملہ مطعون است چوں وزیر المملکت بتجرع میلے دارند
 و با اہل حسن و جمال و اصحاب غنچ و دلایل از انسجا کہ توجہ خاطر این عزیز
 بتقدیم حسن خدمات معزز و محترم است و در تلاش مردم حسین طرفہ دستے
 دارد و ہر روز پیکرے تازہ با فسون تسخیر میکند از دیگر مصاحبانش کرم خان
 اش از ہجوم جلوہ گلرخان گلشن آباد است و کا شانہ اش از ورود و جبینا
 آشیانہ پریزاد ہر جا کہ گل خسار سیست مال صحبت او است و ہر کسے کہ
 نشہ حسنے دارد شیفٹہ بزم سراپا کیفیت او امارد رنگیں از کلاونت بچہ باغیہ
 در حلقہ بزمش نیل درخیل و نوخطان دچسپ از مہنود و سلمین در دائرہ
 مجلسش جوق در جوق ہر ماہے یازدہم میکند ارباب رقص بے اینکہ
 تکلیف نماید از صبح در محفل او خبر گردیدہ و سنت بردل دویدہ گذاشتہ
 برقص و سرود اشتغال نمی نمایند و ہمیں قسم قوالان و نقالان بے شائبہ موقع
 بادائے مجرامی پردازند چوں خیمہ ہامتعدایتادہ میکنند و فروش رنگیں
 گسترده می شود و برائے اہل شہر صلائے عام است مردم خوب خوب چیدہ
 چیدہ درال جمع میشوند و آنہم ہجوم اہل حسن می شود کہ نگاہ از کثرت

اشخاص حسین و افراد مردم دشمنی دست و پاگرمی کند و چون نادیدگان خود را بعیب گرسنه چشمی نمی نمایند اسباب طرب برائے ہر کس مفت است و سود تماشا جہت ہر کدام رایکاں اگر مبلغ خطیری درخانہ بخرچ آرند این صحبت و تماشا امکان ندارد و این کیفیت میسر نمی آید ہمہ شب از وفور شمع و چراغ معیش نور علی نور است و فضائیش ہمہ وادی طور در صحن آل بزمگاہ تجلی دستگاہ ارباب حرفہ اقسام دکاکین از اطعمہ و اشربہ مرغوب و منقلاات دلچسپ چیدہ ماکولات ضروری بنظر اربابان عرض میکنند چون محفل از استطاعت درستی و توسعہ خاطر خواہی دارد در تقدیم مراسم ہمانداری قصور نمی کند و مردم ممتاز و مخصوص را در اماکن متعددہ کہ ہر کیے ب رنگینی فرش و خوش ہوائے رشک دیگر سیت تکلیف نمودہ بطعام و فواکہ و رواج توضع می نمایند و نشہ سنجازا بجہت تردماغی صحبت و برطیب مشام بصہباکشی ہم مختار می گرداند و عطریات بوفور پیش ہر کس می گذارند غرض در ہمان داری بے بدست و در بزم آرائی ضرب المثل خانہ اش بچو خانہ امرا جلوہ پری رخاں جہاں -

ذکر دوازدم ربيع الاول در سرائے عرب کہ از قلعہ بادشاہی بمسافت سہ گروہ واقع شدہ و بسبب توطن اہل عرب کہ ہمہ موطن بادشاہی اند آب و رنگ دیگر یافتہ و در ماہ ربيع الاول

خصوص دوازدهم طرفہ مجمعے و عجیب کیفیتے دست می دہد قریب دو ہزار کس
 از اعراب در مسجدے کہ در وسط آل سرا واقع شدہ حوض وسیعے و فضائے
 دل کشائے دارد و بامش مکرم خاں مرحوم است مجتمع گردیدہ تمام شب
 زمزمہ سنج مولودی شوند و قصاید عربی کہ در نعت آنحضرت صلی اللہ علیہ
 وآلہ وسلم شعراے عرب موزوں کردہ اند بآہنگمائے خریں و نشید ہائے
 دلنشیں میخوانند و محققین صوفیہ را بمصدق این شعر - بلیت
 کسانیکہ یزداں پرستی کنند باواز دولاہ سستی کنند

بوجد و حال می آرند ہر طرف زمزمہ صلوات و از ہر سمت صدائے
 تسبیح و تہلیل و بمسامع میرسد تمام شب باین ہیئت احیائی کنند
 و ہمیں کہ آثار صبح ظاہر شدہ بختم قرآن مشغول می شوند چوں ہلکی حفاظ اند
 و از قواعد تجوید آشنا سامعہ را طرفہ احتفاظی بہم میرسد و عجب نماز سراپا
 حفصوری میسر می آید اہل شہر خصوصاً صلحا و اتقیا بمقتضائے مناسب
 نظرے باین صومعہ رسیدہ با کتساب ثوابت اُخروی و احرار مقاصد
 معنوی کامیاب مدعائی شوند و استیغائے لذت ذالۃ ہم میس کنند
 چوں اہل عرب در تعظیم و تکریم مہمان ضرب المثل اند مقدم این اعزہ
 را بہ ترحیب مبلغے ساختہ بما حضر خرمائے ترکہ دراں سرا خوب بہم میرسد
 استقبال می کنند و شب ضیافت مستوفی از الوان طعام سرا انجام میدہند

دیپالہ ہائے کلاں قہوہ خوری کہ گاہے شیرینی ہم داخل میکنند علی الاتصال بروم
تکلف می نمایند چوں تہوع آور است مہمان در در و قبول سخت اذیت
می کشند فقیر برفاقت خاں صاحب سرد فر اشفاق کیشاں سید حشمت جا
وارد گردیدہ بود معنی این شعر را دریں محل صادق یافته بود۔ بلیت

روزے بخانہ عربی ہماں شدم (کذا)
چنداں خورد قہوہ کہ من قہوہ داں شدم

غرض تفاوت منشاں معنی را ہم فال وہم تماشا در آنجا دست میدہد
و بر خے بجهتہ دیدن ملیحان عرب ہم سری میکشد گواہاں مقطع با موافق
ضابطہ نباشد حسن گرمی و ادائے دلچسپی بنظر نیاید و برائے مخلصہ تمک
بایں شعر می شوند۔ بلیت

محقق ہماں بیند اندر اہل
کہ در خوب رویان چین و چگل
صبح کہ عنان معاودت میگرددانند بملاحظہ فضا و کسب ہوا عشرتے و ہشاہ
قبور متقدمین و عمارات عالیہ مندرسہ عبرتے حاصل می نماید۔ فرد
ایں کما خانہ اقامت کدہ الفت نیست
عبرتے کیر ز کیفیت بام و در خویش

اگرچہ دوازدهم ربیع الاول عرس حضرت سرور کائنات علیہ اکل التحیات

در تمام دہلی بسیار باب و تاب می شود و مجلس ترتیب چراغاں بندی بائین مرغوب بعل می آید و سماع خیلے بہ کیفیت منعقد می گردد۔ لیکن اسلوب بزم آرائی خان زماں بہادر کہ از امرای عمدہ محمد شاہی است و بوفور حیثیت با سلسلہ محامدش تا مفتہائے طرز خاصے دارد در دیوان حسانہ عظیم الشان کہ پیشگاہ صفہ اش در وسعت چوں پیشانی نیکبختان کشادہ است و در ضمن صفہش حوضے بہاء الحیات آمادہ این بزم دلنشین صوت ترمین می یابد و بقالین ہائے رنگین باج از فضلے گلشن میگردد و در وسط این مسکن سعادت موطن صندوق آثار شریف جلوہ پیرا کردہ زایران در ہتھائے اربعہ متمکن می شوند و با استعمال صلوات حلاوتے بکام امید میرسانند بعد از این کہ افتتاح آل حقہ سربستہ کہ رشک حقہ فلک شعبدہ باز است۔ در میان می آید مردم ہر سمت نبوت بشرف تقرب آل بساط کرامت مناط بدست آویز صلوات بابرکات و تحیات زاکیات باصرہ را گلچین انوار سعادت میگرددانند و بملاحظہ آل متبرکات برائے رستگاری و نجات تحصیل می نمایند تا شام و ظائف زیارت و شرائط استعمال سعادت بعل می آرند و بعد نماز مغرب آل حقہ شفاعت شفقہ را مضبوط ساختہ متوجہ سماع می شوند تو اللان خوش ہجہ و نغمہ طرازان رنگین زمزمہ کہ منتظر ایمانی باشند بگرد توجہ ارباب محفل زمزمہ سنج گردیدہ صوفیہ صافیہ

را بوجد بسمل می آرند از هر طرف شور و شغب بلند می گردد و در هر سمت
 بفریاد و افغان از ابل حال سر می زند به تعظیم تواجد نشان ارباب مجلس
 بقیام پرداخته هر طرفه سیر میکنند و از هر حلقه تمتع فیض میگزینند از فرط
 هجوم و کثرت خلایق انتظام محفل برهم میخورد و بقسمه کیفیت در جمیع طبایع سر
 میکند که مطلق الغنان می شوند تماشا شای غریب و تفرج عجیب بملاحظه مصنوعات
 الهی نصیب نظار گیان میگردود. بلیت

هر چه دیدیم از تو خالی نیست

سبزه شوخت و گل صفا دارد

ذکر کیفیت کسل پوره کسل سنگه از عمده هزار یان بادشاهی است

و باعتبار ثروت و دولت در امثال و اقران خود متفاخر و مبااهی پوره
 در نهایت تقطیع و تکلف احداث کرده و از هر قسم طوائف و فواحش
 بازاری که عبارت از مال زاید بها باشد آماده نموده و ارباب مناهای مسکرات
 را بحامیت خود جاداده با وجود کثرت جمعیت محتسب در حوالیش راه ندارد
 و قدرت احتساب در خود نمی یابد در هر راسته مالش آنها بلباس
 زنگار رنگ خود را بمردم عرض میکنند و در جسم هر کویچه بیوساطت
 میاخی اشخاص را تکلیف می نمایند هوایش شهوت آمیز است و
 فضایش باه انگیز تخصیص در حوالی شام طرفه مجبوعه می شود و عجب هنگامه

در ہر مکانے رقص است و در ہر جا سرود۔ ارباب فنق بے غفلت و
مراحت سری د راں کارخانہ کشید و گل چین خیارک دسوزاک دامن
شہوت را بریز میکنند و چندے بخیمازہ حسرت گذرانیدہ مشغول می شوند
غرض طرفہ کار گاہے و عجب تماشا گاہ ہست۔

ذکر کیفیت ناگل متصل سرے خواجہ بسنت اسد خانی۔ اچھا
در نہایت صفا و جلا ترتیب یافتہ و صاحب کمالے کہ موسوم بنا گل باشد
مذہب گردیدہ است و ہنتم ہر ماہ نسوان عشق بنیان دہلی بکمال تقطیع و تزیین
مزین و محلے گردیدہ جوق جوق بتقریب زیارت کہ در حقیقت مدعاے دیگر است
سرگرم تفرج می شوند و با اشخاص کہ مربوط اند مجتمع گردیدہ داد دل خوش میدہند
بیشتر اہل تجرید و غریب پیشگان با سید قبول و انتخاب آں جماعہ برنگ
گلہائے چین خود را رعنا زیبا ساختہ بجلوہ گاہ عرض می آرند۔ مصرع
نادوست کرا خواہد و میلش بکہ باشد

و از خواص آں مکان نقل می کنند کہ اگر غریب وارد آں نزہت کہہ
گردد فوراً بجنّت می رسد از کثرت تماشاے سواداں تماشا گاہ کہ وسعت
آبادیست تنگتر از دیدہ مور میگرد۔ مردم از صبح عازم آں مکان گردند
طرف شام معاودت می نمایند و در ضمن بازگشت سیر حدایت و سبائین کہ
بر سر شایع واقع است می فرمایند غرض دل خوشی کار ہا دارد و چیسر ہا

اختراع می کنند تعالیٰ شانه نصیب جمیع دوستان و اجاب گرداند۔

ذکر رینی مہابت خاں در آن رگیتاں کہ عرض کیفیت او طوے
دارد جوانان رنگین و معرکہ گیران سراپا تزئین بتقریب گرفتن کشتی و اہل قوت
و پہلوانی فوج فوج فراہم آمدہ ہر کہ ام بہر یکجے کہ مناسب قوت و صعب
داشتہ باشد میگیرند و حرکات عجیب و غریب کہ موجب تفضیل نظارگیاں
باشد بہ وقوع آوردہ ارباب تماشا را مخطوط می گردانند در ہر گوشہ و کنار
صحبتے و در ہر سمت اجتماعی و اختلاطی صورت می گردد و شغفی بدہا سراسر
می کند بعد فراغ این حرکات شیرینی ہا تقسیم کردہ ہر یکجے بستے روانہ می شود
و باز بروز موعود کہ کیشنبہ باشد حاضر آمدہ معرکہ آرا می گردد و سیراسر
ہم خالی از لطفے نیست اکثر مردم حسین وارد می شوند و نظارگیاں بتماشایش
گلچیں انبساط می گردند۔

ذکر سخن سازان محافل صاحب کمالے و معنی طرازان جامع شیریں
مقالے میرزا جان جانماں نزاکت مزاج بہار امتزاجش کہ پروردہ
آب و ہوائے گلشن معنویت از وسعہ کاری توصیف مستغنی است صبا با
اینکہ گاہے در کار گاہ مداحش تار و پود اوراق گل بکار آید سر گرم سپین
آرائست و نامیہ دریں اندیشہ کہ قلم ز گس روزی بتقریب نگارش مناقبش
علم افتخار برافرازد۔ مستعد گلشن پیرائے تار مسطر کلامش اگر اندک گل

ترتیب دہند برجاست و مسودات افکارش بر پرده چشم بلبل تحریر نمایند
 فکر طبع رسا صفائی روز مرہ نجابت گفتگویش بشاہ نگہست گل مشام آرائے
 سامعانت و عذوبت کلامش چون نسیم بہار شور انگیز خون طینت است
 ادائے سخن شوخی دارد کہ نا فہم مخاطب بے معنیش برد برنگ تجدد ہنسا
 سراز عالم دیگر برمی آرد و انداز کلمہ عکس میریزد کہ تا مستمع ہوش بغبہش گمارد
 بے اختیار شور از ہنایش سر می زند کلام نمکینش نقل گزک محفل متانت
 و نشہ فکرش صہبائے معنی پرتاں چاشنی دروش طبعی است و سوز عشقش
 فطری بعد از تحصیل علوم تہریک جانبہ شوق محبت الہی بانقطاع علایق
 پرداختہ قدم بجادہ فقر گذاشتہ و درویشی را بامیزانی جمع ساختہ عالمی
 شیفتہ صحبت گرامیست تا کرا دست دہد و جہانے مشتاق ہم صحبتے طاہر
 کدام کس مساعدت نماید خواندن شعرش مزہ دارد کہ اگر جاں ہارا در جنب
 صلہ او بتواضع بگذرانند معنت ہمت است و لطف سخنش ناخن بدہلہایز
 کہ نقد روانہا در کف تنگش آں صرفہ فطرت اگرچہ تقدس ذات ایں
 نشہ سنج معنی ازاں رفیع تراست کہ در سلک موزونان مذکور گردد۔ لیکن
 چون زبانش بفکر شعر گل فشانی دارد لہذا قلم گستاخی رقم سری دریں
 وادی کشید۔ امرائے عالی شان بہ تمنائے ملازمت تدبیر با بکار می برند
 و صحبتش میسر نمی آید روز پنجشنبہ در مسجد جہاں نما اکثرے از ستر صدان

سوداوت حضور دریں جا کامیاب مقصد می شوند در دہلی کہنہ اقامت گاہ
 شرفیبت لکین چن طبیعت رنگین بہ نثرات مائل است و تبدیل مکان ہمیشہ
 شنفہ رنگار - بطریق ندرت صحبت والا کسے را دست میدہد از انجا کہ بارادت
 کیشاں صمیم گوشہ خاطر ہست بمقتضائے نوازش چوں معنی بیگانہ بیک ناگاہ
 و در فرمودہ کلبہ محقر منتظران را نورانی می فرماید - اگرچہ اشفاق عظیم ایشاں
 نسبت بہ روضہ و شریف یکساں است و بمقتضائے عنایت توجہ
 مخصوصی بحال ارادت ایشاں است فقیر اکثرے استفادہ فیوضات نمودہ -
 غریب خانہ ہم بہ نزول مقدم ضیا توام بیت الشرف تجلیات گردیدہ -

معنی یاب خال از چید ہائے بادشاہی است رنگینی طبعش بمشابہ است
 کہ اگر بہار در پیوزہ گری نماید می تواند گلشن امکان را زیادہ ازین رنگیں گرداند و شوشے
 سنخش بہر تہ کہ اگر نگہت گل نکتہ آموز سبک روحی شود بیشتر از بیشتر مشام را تواند گشت
 در تنجیر غزال معنی ید بیضا دارد و در دالے لطف سخن از بیشہ ساغر ل بہ سامان تمام میگوید
 وادائے طرفہ بکار می برد کہ سامع بوجد می آید سویم ماہ صفر کہ عرس میرزا بیدل مرحوم
 است جمیع شعراے دہلی بر مزار ایشاں مجتمع می شوند و دیوان میرزا را
 در میان گذاشتہ افتتاح شعر خوانی از انجا می کنند و بعد ازین بندیرج مسودات
 اشعار خود را بعرصہ آورده از حضار مجلس متوقعہ تحسین می شوند اول کسی کہ
 شروع بغزل خوانی میکند ہمراہ عزیز است و در حقیقت تقدیمش مستحسن را بہ

معنی است شعرش از ابتدا تا انتہا ناخن زن دلہا است و از اندیشہ نکتہ گیر
مبرا مطلعے بآئین یادگاری دریں تذکرہ ثبت می شود و اس اینست . بدیت
گلشن چشم شہلایت چومی آشام می گردد

دکان حسنِ خواباں تخته چوں با دام می گردد

خریں مہمان دیار ہندوستان بہشت نشاست و بعلو طبیعت و
تقدس فطرت ممتاز سخنوران زمان است اصلش از ولایت ایران است
بمقتضائے وارستگیہا و آوارگیہا در عالم سیاحت بلباس ارباب فقر سری
بہ دہلی کشیدہ مقدمش ہمہ جا محترم است و قدم موزونی لزومش در ہمہ محافل
منقنم برجادہ استقامت و انزو و مستقیم است و بحال استغنا در مہاں سر
توکل مقیم ارباب استعداد بسر انجام می حاج تحصیل سعادت میکنند و اغنیائے
معینہ بہ قدم حسن خدمت ذخیرہ نیت بذمہ خود میگیرند معاشش در نہایت
پاکیزگی و زکینگی است و کاشانہ اش کہ بیت الشرف اخلاص نشان است
در کمال موزونی و کیفیت آفرین در احیان سہ پہر صحن آں مکان بہ صفائی
روفت روب و آب پاشی چوں پیشگاہ آئینہ بدوہ پیرائے نظرها میگردد چو کی ہا
مفروش می شود نکتہ سخنان و موزونان مقررے کہ جز ولایت بجزی ایں صحبت
اند در خدمت شریفش حاضر شدہ عندلیب آسا بزمرزمہ غزلخوانی تر زبان میشوند
و از بہار صحبتش گلہائے استفادہ دامن می برند طبیعت زکینش در نہایت

شوخ و سائیت و حرکات لطیفش در کمال رعنائے و خوش ادائے شعرش
 سرشوق ارباب کمال است و سخنش ہنگامہ فوز بزم وجد و حال شمع از نائج
 افکار چمن بہارش بضیافت سامعہ قنطران گل افشاں جریدہ شوق میگرد
 و آن اینست۔ رباعی

شعلہ شمع مسلسل زد دل آید بیروں آہ دل سوختگان متصل آید بیروں
 ایں گہر نیست کہ نشمرہ بخاک نشامم اشک گل رنگ بصد خوں دل آید بیروں
 سراج الدین خاں آرزو بتحریر کلام انتامش اوراق گل
 منت پذیر و از نوائے شعر بلبل بہار چاشنی گیر رنگینی گفتگویش سامعہ را
 نرگسدان میکند و بہار روزمرہ اش فضاے بزم را چہنتان۔ مسودہ
 شعرش پہلو بکاغذ زرمی برند و ناز کیہائے خیالش خوں از رگ اندیشہ می چکا
 سفینہ اش مہکل بازوئے عشاقست و جریدہ اش حامل ارباب وفاق فروغ
 انجمن موز و ناست و چشم و چراغ محفل نکتہ سنجان جہان سمیع سخنوران دہلی شیفتہ
 صحبت اند و تمام عمدہ ہائے دار الخلافت آرزو مند موصلت چو در ضمن
 کمالش شیبہ مساومت مضمراست بارباب دول خیلے صحبتش گیر است
 و در جہان جامع برنگ ہلال انگشت نما در بزمی کہ ورود مقدس می شو
 نوائے ہنیت بلند می گردد و بھفلے کہ رنگ آفروز گشت صدائے مرجا
 بہو می پیچہ حصول صحبتش بہ مشتاقان اتفاقی است روز عرس میرزا بیدل مرحوم

بہ نسبت شاگردیش بزم آرا میگردد و عالمے را از صافیخانہ افکار ذلہ چین
منت می گرداند مطلع بہ تزنین این گلدستہ یادآوری جلوہ تحریری یابد

بیت

ز بس بردند با خود در محمدم رنج مخمورے

سزد لوح مزار میکشاں از شیم انگورے

میر محمد فضل ثنابت نشہ کلامش دماغ آراے ارباب وجد و
حال و قیجہ فکرش سرشق اہل کمال افکارچین طرازش بزمک نیم بہار
شور افزائے دیوانگانست و گلہائے خیالش ہنگامہ پیرایے جنوں طینت
برغایت انواع و اقسام دقایق سخن آشنا و بہ تمہید متانت خیال از اہل
معاصر خود مستثنا جمیع مکتہ سبحان باعتراف استادیش تر زبان اندو بہ بہار
کمالات معنویت آماش گل افشاں بمقتضائے غنائے ذوقی و بنجابت فطرت
رجوعے باہل دنیا نیست و بر سائے نشہ فقر باز کستی باطنیا بکلیہ بے نیازی
مسند نشین توکل است و بذروہ بے احتیاجے سامان طراز عرض تحمل شکوہ
ہمتش پایے استقامت بامن درویشے پیچیدہ و خاطر استغنا مظاہر ش
خود را از رسوم ابتدال کشیدہ غیر از فکر شعر و تالیف کتب صوفیہ التفاتے
بامور دیگر نیست نسخہ مفیدے در علم تصوف از ہمہ کتابہا انتخاب نمودہ
چوں عمر شریفش با تمام آں وفا کردہ اوقات برخے از تلامذہ اش در تسمیم

آل مصر و فیست ارباب کمال همواره در خدمتش حاضر گشته تمتع وانی بر میستند
و این معنی را وسیله سعادت می انگاشتند دیوان مرادف ترتیب داده و منت
بر اهل روزگار گذاشته مطلع دیوانش چهره افروز بیاصل است و نسیم کلام
شگفتگی پیامش نزهت طراز این ریاض -

رباعی

کشد چون وصال تو شمع جان مرا به بر بمشهد پروانه استخوان مرا
نگین ز صفحہ چو بر غاست نام چهره شود جدا شدن ز تو پیدا کند نشان مرا
ابر اهیم علی خاں راقم از لبش گوش خرد گلچین است پرخش
نام خدا ز نگین است نسبت ز لب دودمانش سبحانی شفیع خاں عالمگیر
میرسد و سخنش چون عالمگیر است - خراج از اہل سخن میگیرد و فکرش چمن طراز
یک عالم بہار است و سخنش بمقتضائے رنگہائے گوہر نثار بدیدہ گوئیہاش
بر تامل شعر افوق میکند و بذلہ سخی ہائش گونی مسابقت از اقران میر باید
با وصف کم بضاعتی ہا اسباب معاش خانہ اش از هجوم مستعدان رنگ گلشن
است و شکوہ روزگار کہ دلہا خوں کردہ است اصلا بزبانش نیست ہموارہ
تر زبان شکر منعم حقیقی بودہ باد و ستاں سرخوش ہنگامہ اختلاط است و شیرازہ
بند مجموعہ ارتباط نمونہ از بہار طبعش ہشتا قان چشمگی می زند و بتقریب یاد آویہا
بزم بیکسی را بخیمال آل رنگین خیال می آراید -

در ہر مکانے رقص است و در ہر جا سرود۔ ارباب فن بے غفلت و
مراحت سری د راں کارخانہ کشید و گل چین خیارک و سوزاک دامن
شہوت را بریز میکنند و چندے بخیازہ حسرت گذرانیدہ مشغول می شوند
غرض طرفہ کار گاہے و عجب تماشا گاہ ہست۔

ذکر کیفیت ناگل متصل سرائے خواجہ بہشت اسد خانی۔ اہل
در نہایت صفا و جلا ترتیب یافتہ و صاحب کمالے کہ موسوم بناگل باشند
مدفون گردیدہ است و ہنتم ہمراہ نسوان عشق بنیان دہلی بکمال تقطیع و تزیین
مزین و محلے گردیدہ جوق جوق بتقریب زیارت کہ در حقیقت مدعائے دیگر است
سرگرم تفرج می شوند و با اشخاص کہ مربوط اند بتبع گردیدہ داد دل خوش بیند
بیشتر اہل تجرید و غریب پیشگان با سید قبول و انتخاب آں جماعہ برنگ
گلہائے چمن خود را رعنا زیبا ساختہ بجلوہ گاہ عرض می آرند۔ مصرع
تا دوست کرا خواہد و میلش بکہ باشد

و از خواص آں مکان نقل می کنند کہ اگر غریب وارد آں نزہت کہہ
گردد فوراً بجنّت می رسد از کثرت تماشا ئے سواداں تماشا گاہ کہ وسعت
آبادیست تنگتر از دیدہ مور میگردد۔ مردم از صبح عازم آں مکان گردیدہ
طرف شام معادست می نمایند و در ضمن بازگشت سیر حدایت و باتین کہ
بر سر شایع واقع است می فرمایند غرض دل خوشی کار ہا دارد و چیسر ہا

اختراع می کنند تعالیٰ شاء نصیب جمیع دوستان و اجاب گرداند۔

ذکر رینی ہما بت خاں در اں رگیتاں کہ عرض کیفیت او طے
دارد جو انان زنگین و معرکہ گیران سراپا تزئین بتقریب گرفتن کشتی و اظہار قوت
و پہلوانی فوج فوج فراہم آمدہ ہر کہ ام بہر یکے کہ مناسب قوت و صعب
داشتہ باشد میگیرند و حرکات عجیب و غریب کہ موجب تفضن نظارگیاں
باشد بہ وقوع آورده ارباب تماشا را مخطوط می گردانند در ہر گوشہ و کنار
صحبتے و در ہر سمت اجتماعی و اختلاطی صورت می گردد و شغفی بدہا سراسریت
می کند بعد فراغ این حرکات شیرینی ہا تقسیم کردہ ہر یکے بستمے روانہ می شود
و باز بروز موعود کہ یکشنبہ باشد حاضر آمدہ معرکہ آرا می گردد و سیراسرکات
ہم خالی از سلفے نیست اکثر مردم حسین وارد می شوند و نظارگیاں بتماشایش
گلچیں انبساط می گردند۔

ذکر سخن سازان محافل صاحب کما لے و معنی طرازان جامع شیریں
مقالے میرزا جانِ جاماں نزاکت مزاج بہار امتزاجش کہ پروردہ
آب و ہوائے گلشن مغنویت از وسعہ کاری توصیف مستغنی است صبا بہ
اینکہ گاہے در کار گاہ مداحیش تار و پود ادراق گل بکار آید سرگرم چمن
آرا نیست و نامیہ دریں اندیشہ کہ قلم ز گس روزی بتقریب نگارش مناقبش
علم افتخار برافرازد۔ مستعد گلشن پیرائے تار مسطر کلامش اگر از رگ گل

ترتیب دہند برجاست و مسودات افکارش بر پردہ چشم بلبل تحریر نمایند
فکر طبع رسا صفائی روز مرہ نجابت گفتگویش بشابہ نگہت گل مشام آرائے
سامعانت و عذوبت کلامش چون نیم بہار شور انگیز خون طینت است
ادائے سخن شوخی دارد کہ نا فہم مخاطب پے بمعینش برد برنگ تجدہ مثل
سراز عالم دیگر برمی آرد و انداز حکم عکسے میرزید کہ تا مستمع ہوش بغہش گارد
بے اختیار شور از ہذا دش سمری زند کلام نمکینش نقل گزک محفل متانت
ونشہ فکرش صہبائے معنی پرستاں چاشنی دروش طبعی است و سوز عشقش
فطری بعد از تحصیل علوم تحریک جانبہ شوق محبت الہی بانقطاع علایق
پر دانستہ قدم سجادہ فقر گذاشتنہ و درویشی را با میزانی جمع ساختہ عالمے
شیفۃ صحبت گرامیست تا کرادست دہد و جہانے مشتاق ہم صحبتے تا طالع
کدام کس مساعدت نماید خواندن شعرش مزہ دارد کہ اگر جاں ہارا در جنب
صلہ او بتواضع بگذرانند مغنت ہمت است و لطف سخنش ناخن بدہانیز
کہ نقد رواہا در کف تنگش آں صرفہ فطرت اگرچہ تقدس ذات ایں
نشہ سنج معنی ازاں رفیع تراست کہ در سلک موزونان مذکور گردد۔ لیکن
چوں زبانش بفکر شعر گل فتانی دارد ہذا قلم گستاخی رقم سری دریں
وادعی کشید امرائے عالی شان بہ تمنائے لازمست تدبیر ہای بکار می برند
و صحبتش میسر نمی آید روز پنجشنبہ در مسجد جہاں نما اکثرے از متر صدان

سادت حضور دریں جا کامیاب مقصد می شوند در دہلی کہنہ اقامت گاہ
 شرفیست لکن چن طبعیت رنگین بہ نترات مائل است و تبدیل مکان ہمیشہ
 منظور نظر۔ بطریق ندرت صحبت والا کہے را دست میدہد از انجا کہ بارادت
 کیشال صمیم گوشہ خاطر بہست بمقتضائے نوازش چوں معنی بیگانہ بیک ناگاہ
 ورود فرمودہ کلبہ محقر منتظران را نورانی می فرماید۔ اگرچہ اشفاق عظیم ایشان
 نسبت بہ روضہ و شریف یکساں است و بمقتضائے عنایت توجہ
 مخصوصی بجال ارادت اتمال است فقیر اکثرے استفادہ فیوضات نمودہ۔

غریب خانہ ہم بہ نزول مقدم ضیاء توام بیت الشرف تجلیات گردیدہ ۔

معنی یاب خال از چید ہائے بادشاہی است رنگینی طبعش بہ شاہ است
 کہ اگر بہار در یوزہ گری نماید می تواند گلشن امکان را زیادہ ازین رنگیں گرداند و شوخے
 سخنش بہ مرتبہ کہ اگر نگہت گل نکتہ آموز سبک روحی شود بیشتر از بیشتر شام آرا تواند گذشت
 دستہ غزال معنی بد بیضا دارد و در دایے لطف سخن اندیشہ ساغر ل بہ سامان تمام میگوید
 وادائے طرفہ بکار می برد کہ سامع بوجد می آید سویم ماہ صفر کہ عرس میرزا بیدل مرحوم
 است جمیع شعرائے دہلی بر مزار ایشان مجتمع می شوند و دیوان میرزا را
 در میان گذاشتہ افتتاح شعر خوانی از انجامی کنند و بعد ازین بندریج مسودات
 اشعار خود را بہر سہ آورده از حضار مجلس متوقعہ تخمین می شوند اول کسی کہ
 شروع بغزلیاتی میکند ہمیں عزیز است و در حقیقت تقدیمش مستحسن ارباب

معنی است شعرش از ابتدا تا انتها ناخن زن دلبا است و از اندیشه نکته گیر
مبرا مطلعے بآمین یادگاری درین تذکرہ ثبت می شود و آں اینست . بدیت
بگلشن چشم شہلایت چو می آشام می گردد

دکان حسن خواباں تخته چوں با دام می گردد

حرمیں مہمان دیار ہندوستان بہشت نشانت و بعلو طبیعت و
تقدس فطرت ممتاز سخنوران زمان است اصلش از ولایت ایران است
بمقتضائے وارثگیہا و آوارگیہا در عالم سیاحت لباس ارباب فقر سری
بہ دہلی کشیدہ مقدمش ہمہ جا محترم است و قدم موزونی لزومش در ہمہ محافل
منقنم برجادہ استقامت و انزواستقام است و بحال استغنا در مہمان سرا
توکل مقیم ارباب استعداد بسر انجام یافتہ تحصیل سعادت میکنند و اغنیائے
معینہ بقدیم حسن خدمت ذخیرہ نیت بذمہ خود میگیرند معاشش در نہایت
پاکیزگی و زنگینی است و کاشانہ اش کہ بیت الشرف و اخلاص نشان است
در کمال موزونی و کیفیت آفرین در احیان سہ پہر صحن آں مکان بہ صفائی
روفت روپ و آب پاشی چوں پیشگاہ آئینہ جلوہ پیرائے نظر با میگردد و چونکہ
مفروش می شود . نکتہ سبحان و موزونان مقررے کہ جز ولایت تجری ایں صحبت
اند در خدمت شریفش حاضر شدہ عندلب آسا بزمر مہ غزلخوانی تر زبان میشوند
و از بہار صحبتش گلہائے استفادہ دامن می برند طبیعت زنگینش در نہایت

شوخی و رسائیست و حرکات لطیفش در کمال رعنائے و خوش ادائے شعرش
 سرشتی ارباب کمال است و سخنش مہنگامہ فروز بزم وجد و حال شمع از تاج
 افکار چین بہارش بضیافت سامعہ متظران گل افشاں جریدہ شوق میگرد
 وآں اینست۔ رباعی

شعلہ شمع مسلسل زد دل آید بیروں آہ دل سوختگان متصل آید بیروں
 ایں گہر فیت کہ نشمرہ بخاک افتام اشک گل رنگ بصد خون دل آید بیروں
 سراج الدین خاں آرزو بتحریر کلام انتسا مش اوراق گل
 منت پذیر و از نولے شعر بلبل بہار چاشنی گیر رنگینی گفتگویش سامعہ را
 نرگسدان میکند و بہار روزمرہ اش فضاے بزم را چہنتان۔ مسودہ
 شعرش پہلو بکاغذ زرمی برند و نازکیہائے خیالش غول از رگ اندیشہ می چکا
 سفینہ اش میکل بازوے عشاقست و جریدہ اش حامل ارباب وفاق فروغ
 انجمن موزونانست و چشم و چراغ مخلص نکتہ سنجان جمیع سخنوران دہلی شیفہ
 صحبت اند و تمام عمدہ ہائے دار الخلافت آرزو مند مواصلت چو در ضمن
 کمالتش شیوہ مساومت مضمراست بارباب دول خیلے صحبتش گیر است
 و در جمیع مجامع بزرگ ہلال انگشت نما در بزم کہ ورود مقدش می شو
 نوائے تہنیت بلند می گردد و بھفلے کہ رنگ افروز گشت صدائے مرجا
 بہو امی بیچہ حصول صحبتش بہ مشتاقان اتفاقی است روز عرس میرزا بیدل محم

بہ نسبت شاگردیش بزم آرا میگردد و عالمے را از صافیخانہ افکار ذلہ صین
منت می گرداند مطلعے بہ ترمین این گلرستہ یادآوری جلوہ تحریری یابد

بیت

ز بس بردند با خود در لحد ہم رنج مخمورے

منزد لوحے مزار میکشاں از شیم انگورے

میر محمد افضل ثنابت نشہ کلاش دماغ آراے ارباب وجد و
حال و نتیجہ فکرش سرشق اہل کمال افکار چین طرازش بزنگ نیم بہار
شور افزائے دیوانگانست و گلهائے خیالش ہنگامہ پیرے جنوں طیتا
بر غایت انواع و اقسام دقایق سخن آشنا و بہ تمہید متانت خیال از اہل
معاصر خود مستثنیٰ جمیع نکتہ سنجان باعتراف استادیش تر زبان اندو بہ بہار
کمالات معنویت آمالش گل افشاں بتقتضائے غنائے ذوقی و سنجابت فطرت
رجوعے باہل دنیا نیست و بر سائے نشہ فقر باز کستی باغیا بکلیہ بے نیازی
مسند نشین توکل است و بذروہ بے احتیاجے سامان طراز عرض تجمل شکوہ
ہمنش پائے استقامت بدامن درویشے پیچیدہ و خاطر استغنا منظرش
خود را از رسوم ابتدال کشیدہ غیر از فکر شعر و تالیف کتب صوفیہ التفاتے
بامور دیگر نیست نسخہ مفیدے در علم تصوف از ہمہ کتابہا انتخاب نمودہ
چوں عمر شریفش با تمام آں وفا نکرده اوقات برخے از تلامذہ اش در تہمیم

آل مصروفیست از باب کمال همواره در خدمتش حاضر گشته تمتع وافی بر میشتند
و این معنی را وسیله سعادت می انگاشتند دیوان مرادف ترتیب داده و منت
بر اهل روزگار گذاشته مطلع دیوانش چهره افروز بیاورد است و نسیم کلام
شگفتگی پیامش نزهت طراز این ریاض -

رباعی

کشد چو صبح وصال تو شمع جان مرا به بر بمشهد پروانه استخوان مرا
نگین ز سنفه چو برخاست نام چهره کشود جدا شدن ز تو بید کند نشان مرا
ابراهیم علی خاں راقم از لبش گوش خرد گلچین است پرخش
نام خدا رنگین است نسبت نسب دودانش سجای شفیع خاں عالمگیر
میرسد و سخش چو عالمگیر است - خراج از اهل سخن میگیرد و فکرش چمن طراز
یک عالم بهار است و سخش بمقتضای رنگهای گوهر نثار بدیده گوئیهایش
بر تامل شعر اتفوق میکند و بذله سنجی هاش گوی مسابقت از اقران میر باید
با وصف کم بضاعتی اما اسباب معاش خانه اش از هجوم مستعدان رنگ گلشن
است و شکوه روزگار که دلباهو خورده است اصلا بزبانش نیست همواره
تر زبان شکر منعم حقیقی بوده باد و ستاں سرخوش به گامه اختلاط است و شیرازه
بند مجموعه ارتباط نمونه از بهار طبعش بهشتا قان چشمگی می زند و بتقریب یاد آوریها
بزم سبکی را بخیمال آل رنگین خیال می آراید -

یدر بیضا دارد از ہر لفظ مرثیہ اش درد مبارد و ہر کلمہ اش خون از دیدہ ہامی چکاند
مضامینے در ریختہ می آرد کہ فارسان مضمار فارسی زمین گیر می شوند شعرش چو ل
ماشی از درد و اندوہ است بجز دشیندن طبائع را مقارن غم و الم میگردد و
بے اینکہ بہ آنگے دست نمایند برقت می آرد و سخنش تا شیر عجبی است و در کلاش
تصرف طرفہ -

ذکر ارباب طرب نعمت خان بن نواز - در ہندوستان
وجودش از نعمتہائے عظمی است در اختراع نغمات و ایجاد شعبات یطولے
دارد و بانایکان پیشین پہلومی زند و موجد خیالہائے رنگین است در چناب
زبان تصانیف دارد بالفعل ہر جمیع مغنیان دہلی است و بمقتضائے تنائے
ذاتی غیر از بادشاہ پہچکس سرفرونی آرد و در عہد محمد معز الدین طرفہ ساز و برگی
داشت در عہدہائے بزرگان حاضری شود و خود ہم یازد ہم می کند روسا
و اعیان شہر ہر ماہے روز یازد ہم بخانہ اش ہجوم میکنند بشاہ کثرت می شود
کہ جا بہم نمی رسد - لہذا از صبح مردم سبقت می کنند و این صحبت تا سنیہ
صبح می کشد و ختم را گہا بریہاش می شود در نواختن بین ہمارتے دارد کہ شاید
در عرصہ وجود بہترین خلق نشدہ باشد - بدیت

مطرب این بزم از بس راہ دہا میزند

دست بر طنبور و ناخن بر دل ما میزند

زہے مین نازنمی کہ تا بردوشش نشست ہوش از دماغ چو صدا از تار بر جست
 کہ وہائے بینش در نظر باریک بس چوں شیشہ ہائے بادہ مستی خیز۔ و تار لیش
 بشاہ رگ کرد جاں ستاں شور انگیز مضراب ناخوش تا بساز آشنا شود نالہ ہا
 چو صدائے تار از دلہا جستہ اند و شعلہ صدا تا از حجرہ بلند شود قالبہا بسان
 کہ وہتی گردیدہ شور تحسینہا بہو می پیچید و نغمہ دیگر طسج می گردد و آہنگ آنرا
 بفلاک می رسد و غلغلہ در بزم ناہید می افکند آشنایان عالم آب را در صبح
 امکان کہوئے بہ ازیں نظر نہ رسیدہ و مشتاقان نغمہ را آہنگی بہ از آہنگ
 نصت خاں گجوش نخوردہ۔ فرد

عالم آبست می گویم باواز بلند
 آشنائی بادہ را باید کہ و برداشتن

بر اویش در تہید آلات طرفہ دستے دارد تا چہار چہار ساعت بچندیں
 رنگ بہنمات مختلف و آہنگہائے بیشی مترنم می شود و بقوت استعداد
 اعادہ باصل آہنگ می نماید ہوش در تضرع آواز کلہ مغنیای می پرد و
 ایں قسم صنعت و قدرت مقدور ہیکس نیست خواندنش بحفیت است
 برادر زادہ اش در نواختن سہ تار عجب ہمارتے دارد طرزے تازہ ایجاد
 کردہ تلاشہائے کہ از ساز ہائے عمدہ بظہور می آید از سہ تار بتقدیم می رساند
 از اعجبہ روزگار است مکرر اتفاق ملاقاتہا شد و صحبت ہائے مستوفی

دست بهم داد مشار الیہ بسیار رعایت خاطر منظور می داشت و بعد از انتشار کثرت ہم تا صبح بیک و تیرو سرگرم ترغمی بود و فرمایش های راقبول می کرد و بانشر اح خاطر مترغمی گردید۔

تاج خاں از قولان است برنگی نغاش از عالم بخودی پیغام میداد و بسان نے کوچہ داری راہ از خود می کشاد رنگینی نغمہ اش از آہنگ بلبل رنگیں تر و نوایش از ورق گل نازک تر سامعہ در وجد بے اختیار بود و فضولیہاے شوق مستی تکرار آہنگش چون خامہ ہزار ہزار نیزنگ در غزل و الفاظ صوتش با وجود تفصیل چندین شعبات ہاں فقرہ مجمل طبعیت قسمے احتیاط حاصل میکرد کہ غیر از نغمہ اش بہ هیچ چیز ملتفت نمی گردید و با کولات و مشروبات نمی پرداخت عمدتاً چندین مرتبہ با امتحان رسید چون مذاقش بچاشنی فقر و درد آشنا بود اکثرے دین ترغم گریہ میکرد غرض کہ دمش گیرا بود و اثرش درد لہار سا ہفتم ہر ماہ بخانہ اش مجمع بود و اکثرے از فقر و مشایخ کہ قدردان سمع بودند تشریف می آوردند و جمیع قولان معتبر حاضر می شدند و بنوبت نغمہ آزمائی می کردند با عتقاد فقیر بر جمیع حاضرین ترجیح داشت پسارش جانی و غلام رسول از شراب این بادہ روحانی خط وافر دارند و خلف الصدق پذیر اند و با ہمدیگر اتحاد بمرتبہ تمام دارند کہ اصلاً فرقے محسوس خیال نمی شوند چون با اینہار بطے بود اکثر از صحبت با احتیاط ہاردا

باقربنورچی تارطنبورش رگ جانست که تا به تحریک آمد دلہارا بعثت
 میکرد و نغمہ اش سوہان کہ دلہائے گراں جاناں، بمجد استماع خراشیدہ میشود
 خزینے صدائے سازش اکثرے سامعان را برقت می آرد و خودش را بوجد
 کاسہ طنبورش از ساغر بادہ در چشمستان خوشنما و گردن سازش در نظر با
 رنگین تراز گردن مینا تلاشہائے جربتہ اش را صدائے آفریں مہیا و ادا ہائے
 پرداختہ بے ساختہ را پیام تحسین در ہوا میرسد خربنورش را اگر بر خر عیسیٰ
 ترجیح دہند می رسد و نغمہ اش اگر شعبۂ لحن داؤدی تصور می نمایند می زیب
 در سر کار بادشاہے منتظم است و در امثال و اقراں خود محترم۔

حسن خال بابی قامتش درین فن بیان چنگ خمیدہ و دخیلگی مشق صبح
 پیرہیا از جیب عمرش دمیدہ از غایت ضعف سرش چوں تار باب
 رعشہ ناک و ہموارہ در غم معیشت معین سینہ اش چاک بیچارہ در چنگ فلاکت
 گرفتار است مگر رب الارباب بایداد او رسد در مستعدان این فن رباب نوازی
 او مسلم الثبوت و کمال ہمارت وارد از مشاہیر دہلی است۔

غلام محمد سازنگی نواز ترزبانی سازش سامعہ نوازا است و حزینی
 آہنگ دخیل اش خارا گلدار۔ کمانچہ اش در ہر کشش تیر ہائے متواتر بجا نہا
 میرساند و مضربش متصل ناخن بدلہامی زند مشقش در نہایت نخیلگی و فصاحت
 و نوائے سازش مستعانرا احتفاظ وافی از باب این فن مستثنیٰ می دانند

بتوقیرش می پردازند بیشتر با مشایخ مربوط است و بنحیال خود نشه فقر دارد
صحبتش با همه اشخاص گیر است و تعریفش همه جا پذیرا -

رحیم سیم و تمان سیم از نبار تان سیم اند رسائی استعداد ایشان
بر صحت نسب گواهی میدهد و در واقع مخدوم زاده جمیع مفتیان اند رسائی حجاز ایشان
غلط در بزم ناهید می افکند و قدرت لغزش گره بر روی هوا میزند صد بمرتبه
تابع گلو که هر قدر بمبد و شد پردازند زورش کمی آن ندارد و آهنگ آیینی بوفت
که هر چند بترغ صوت پردازند خارج آهنگ صورت نه بند در عالم کبت اعجوبه
روزگار اند و در عرصه دهر پدمبارز سپه سالار آمد آمد نشیندش تعلیم خرام
بیل بهاران میکند و معاودت آهنگش بمرکز اصول آواز تلام امواج دریا
می دهد یکمرتبه بحسب اتفاق اینها و حسین و هولک نواز که نادر العصر بود
و حسن خاں ربابی و گھانسی رام کپهاوجی که بے نظیر وقت خود اند بهیئت
مجموعی مجتمع بودند و هنگام ابرهم بود طرفه صحبت روداد در جنب لغات
ایشان اصلا شور و غم مسموع نمی شد و در عمارت که طرح صحبت بود چپیس
بخیل میرسد که صدای اینها سقف را شکافته بر می جبهد و تها مزه ایس
صحبت متکلم خاطر بود مصرع و یاد ایا می که عیش را یگانے داشتیم
قاسم علی از تلامذه نعمت خان اند و اکتساب ایس نعمت از ایشان
کرده ذله وانی برداشته اند آشار حسن رشادت از حسین اینها لایح و نکمت

قبول از شامیم صورت فایح کبت بزمینی تمام می خوانند و سامعان را ممنون می سازند در پیشگاهِ ظل سبحانی در امثال خود امتیاز دارند و امراء بیشتر توقیر می کنند چون عنوان جوانی است و نغمه و صوت در کمال مناسبت مستبول جمهوراند و بر دلها اثر نغمه اینها مترتب می شود و کمر تبه اتفاق شنیدن شد اشتیاق فائز است لیکن بے استعدادیها حایل -

معین الدین قوال استاد زمانه است و در فنون قوالی بیگانه نوع نغماتش چون گلهائے گلشن کشمیر خاب از دایره شمار و تملیح سیل آهنگ چون دور و تسلسل روزگار متعذر الانحصار آهنگش بزمگ خاصه بهزاد نغمه را بر صفحه هوا تصویر می کشد و غزال جرسته صدا را بدام نفس در تسخیر می آرد و تردید غنا و البسته گلوئے اوست و تجوید نوا شیفته آرزوئے او قصه مختصر صافی به ازین سامعه را در عالم امکان نیست خدا گوش شنوا نصیب کرد ناد -

برهانی قوال مطلق غنائهاے تصرفش در عالم موسیقی شنیدنی است و آهنگ نغماتش برائے ضیافت سامعه دوستان تمنا کردنی مشقش از پختگی انطون خیال رسیده و در همین فن صبح پیری از مطلع عمرش میدید با شاه کمال که سر و قرار با وجد و حال اندر طرفه ربط است روز شنبه مجلس انعقاد می یابد و دست آویز عجبه حجت تواجده بدست مضمونه می آید کمر تبه بزم صحبت دست بهم داده بود و در همین مجلس چنان بهل و معاز

دارد شدہ بود کہ در جنب صولت صدایش آواز کرناے افعال می کشد و بشد
آہنگ خاج آہنگش و بر اعضائے حاضران قیام می نمود و ارباب حال
متواجد بودند و موقوف نمی کردند۔

برہانی امیر خانی آہنگش باعتبار است و صدایش متوسط بمذاق
امیر خاں ترغمی دارد و در ادائے نعمات خیلے تمکین بجارمی برد و سامعین
منتظری دارد۔

رحیم خاں جہانی از منتبان سرکار امیر خاں است خیال را
بمزمہ می خواند و تلاشہا بجارمی برد شنید نیست۔

شجاعت خاں نسبتش بہ کلاونت ہائے عمدہ اعلیٰ حضرت
می رسد در کبت دعویٰ دارد لیکن اثرے در دلہا نیست و ضعیف متصدیاً
است و دستار را بہ ترتیب و تقطیع می بندد و التزام سرپیچ دارد چشمش ہمیشہ
بسرمد آشناست لیکن با بے بصران اورا منظور نمیداریم۔

ابراہیم خاں کلاونت یکمرتہ در مجمع اتفاق شنیدن شد سامعہ
آفندہ مخطوطا نگرید کہ اعادہ صحبت بخاطر بگذرد مثل میر بود لیکن برخے ہندستان
زابل معروف بودند۔

سواد خاں مشہور کولہ و سوادہ در وقتے از مشاہیر دہلی بودند الحال
چوں دہلی کہنہ اعتبارے نداشتند قدما را بصحبت اینہا شغف بود۔ لیکن

جو انان ایر عصر اعتنا بہ کمال آہنائی کردند و احترامش در انال و استرن
بہماں و تیرہ بود۔

بولے خال کلا و نت از ملازمان بادشاہست و در جرگہ ناظران شاہی
اعتبار دارد و خواندہ نش قدایند است۔

گھانسی رام پچاوجی در فن خود مہارت مالا کلام دارد اگر سازش
را بجائے چرم از گلبگ ترتیب دہند بجاست کہ حرکات دستش چون برگ
بروئے ہو ا خرام دارد گردش انال با در کمال نازکی چون طیش نبض مستقیم
در نہایت آرمیدگی است و جنبش اصابع از فرط ملایمی بزرگ اندیشہ
ذوالعقول در مین مہواری و سنجیدگی۔

حسین خال ڈھولک نواز نادرہ روزگار و اعجوبہ اعصار است
رتبہ نواختن ڈھولک را بدرجہ اقصی رسانیدہ کہ زیادہ بریں متصور نیست
اہل ہند متفق اند کہ بہ ازین ڈھولک نواز از سر مین دہلی نشو و نما نکرده در
مجمعہ بآئین تفاخر نقل می کرد کہ اگر تا شش ماہ در یک مجمع صحبتہا امتداد کند
میتوان ڈھولک را در ہر راگ بطریق شبہ نواخت کہ شائبہ ابتذال در آن
نباشد و حاضران تصدیق این معنی می کردند و در واقع ید بیضا داشت
اگر قرص آفتاب و ہتاب را بجائے خبر اش استعمال نمایند سزد و اگر
انال اورا کہ در سرعت سیر کرد از شوخی نگاہ می برد بچو اہر گرنامیہ تر صبیح

نمائند می سزد بے اندیشہ بہ تشخیص می پرداخت تبدیل گت می کرد و بنال جمع
بہ فہم می کرد رنگ دیگر بروئے کاری آورد۔ زبانہا صرت تحمین بود و بیابنا
وقت آفریں۔

تہنا کہ از جملہ تلامذہ اوست بلیاقت خلیفت، اتیاز دارو و از طر زمند
ترکاز است ہر چندے کہ با و نمی رسد چوں بہتر از و در دہلی نیست نعم البدل
می انگارند۔

شہباز دھمدھے نواز پدرش در سرکار اعظم شاہ نوکر بود و ہمیں
ساز را می نواخت بالفعل در تمام دہلی نظیرش نیست صنایع بکاری برد کہ
از پچھا و ج و ڈھولک نواز امکان ندارد و بیعت خوانندہ ہر را گے کہ قشر
باشد در ساز خود می نواز د چنانچہ آہنگش مفہوم ستمعان می شود اگرچہ بیشتر در
طبیعت متبول ایں امر انکار محض داشت لیکن بعد از حصول صحت روایت
تبصیق انجامید۔

نقد نام شاہ درویش سبوحہ نواز اعلیٰ مادر زاد است در نوائن
سبوحہ قسمے تصفات بکاری برد کہ از ناصیہ پچھا و ج و ڈھولک نواز عرق
خجالت می چکد و شیشہ حوصلہ از چاکدستی ہائش تن شکستن می دہد معاشر
توقیر تمام سواری بہ تکیہ اش فرستادہ می طلبند و سجتہا می دارند و سازی
اختراع کردہ کہ جامع چندیں ساز است ہمصد ڈھولک دارد و ہم پچھا و ج

و در ضمنش صدای طنبور برمی آید هر چندے که بصر ندارد لیکن بصیرت دارد۔
 نابینائے دیگر بنظر آمد که شکم را موافق قانون و اصول با سلوب و دھولاک و پکھاج
 می نواخت و تلاشہائے نازک بظہور میرساند اکثرے از طوائف بدستکاری
 ساز شکمش رقص می کردند و فتورے در ارکان اصول راہ نمی یافت شکمش از
 کثرت ضرب چوں بختش سیاه شدہ بود۔

ن
 تفتی از عمدہ بھکت بازان است و سرخیل حسیع شعبدہ طرازان ہندو
 از منظور ان جناب سلطانی است و ارباب سرے خلوتخانہ خاقانی امرائے
 عظیم الشان بجمال توقیر دعوت می کنند و خواہن صحبتش می باشند سامان بھکت
 از آتش و اسلحہ مناسب رسم ہر دیار و ہر فرقہ در خانہ اش موجود و ہتیا و
 اسباب ہزار رنگ تماشا بفرآور صنعت او در کیسہ استعدادش آمادہ و
 پیدا امارت متعدد چوں گہائے رنگارنگ در گلشن کارگاہش حاضر و سبز
 عنبر میخے برگ ریاحین نورس در چین زار اکھاڑہ اش مستعد یکطرفہ سترقہ
 نو خطان بصید دل نظار گیان دام گرفتاری در زیر سبزہ پنہا می کنند و بیک
 سمت جرگہ خوش نگاہان بہ تیر غمزہ دلدوز تماشا میاں را بچیر می سرمایند
 صبیانیش کیسہ خمیر مایہ سفیدہ سج فطرت و طبعانش یکقلم نمک مایہ نعمت خانہ
 قدرت خانہ اش بلودہ گاہ پری خانہ است و کاشانہ اش رشک آئینہ خانہ
 پیچ و تاب میان نازک کمران برگ گل را بتاب می آرد و سلسلہ زلف

مشکبویاں نبض سنبل را در اضطراب - سہی قدان از خرام نازمین در انداز
 تسخیر دہا و سیہ چشمان با تمامی سخن گوچوں پیام جاہنا ہر جا امردی از طلیہ
 مردمی عاقل می شود چشم آرزو روشن است دہر کجا طفلے ملایم واقع شود
 خانہ بنشالش رشک گلشن قبلہ حیران ہر صنف است کہ نسبت کمال را
 بدو منتہی میگردانند ورب النوع مخنثان ہر نوع است کہ با خدافت
 بیعت او کلاہ تفاخر می افزا ز ند سخن مختصر رئیس المخنثین است و نیز انفرادیہ
 عطائے عہد المثال شاہ دانیال المعروف بہ سرخی - طولی نا ملقہ اش
 با وجود نواسخی بسان بلبل ہزار داستان بچندیں زبان آشنا است و در نقالی
 و لطیفہ گوئی با سلوب ندما در عالم مصاحبت بے ہمتا از کثرت مشق و فرط
 اختلاط در باب موسیقی در کبت و خیال و غیرہ اقسام ایں فن جہارت خاصے
 دارد چنانچہ ماہران ایں پیشیہ توقیرش می کنند و چوں دریں حالت خود را
 بفقیہی منسوب می کند و آبا و اجداد خود را شاخ میگیرد رعایت حرمتش
 واجب می دانند کہ خواندش خیلے بہ سختگی و رنگینی است و در حقیقت باب
 مجلس اکابر است و در نشید بے قدما نشید صوفی قریب بانہار ہر عالم
 یک نمونہ دارد و بایں تقریب ساز و برگ معیشت فراہم می آرد و در
 جمیع محافل دخیل است و در ہمہ مجامع دلیل با امر ازادہ بکے شہر
 مربوط است و چوں مرد متحل و خوش گوست عقد صحبتش در ہمہ جا منوط

ہر جا کہ وارد شد طرفے از جلب منفعت متصور گردید از مغتئات است و شہید
 طعامہائے الوان در جنب اشتہائے صافش جوع البقر انفعال می کشد و بملا
 خوردنش بلایع اذکیا مانع می گردد و در اکل طعام طرفہ کمشی دارد و در خواہش حقہ
 عجب اضطرابی خوابیدنش ہم از خالی دہشتہ نیست و صبح بر خاستن و تنہخ در تنو
 کردن ہم بے وحشتہ نہ بایں ہمہ نظر رنگینی و صحبت و آرائش مراعات با عمل
 می آید و طبعیت مجوز مفارقت نمی گردد قابل مجلس و لایق محفل۔

ذکر خواصی و انوٹھا از نقالان معتبر دہلی اند و مد سرکار بادشاہے
 ملوک و منتظم در انشا بمضامین رنگین نشاط آورستند اند و در گذارش نقول تازہ
 ایجاد بے ہمتا خواندن خیال و قص و ہم علمے دارد در محفلے کہ اجتماع طوائف
 باشند نشہ رنگینی اینہا دو بالاست و دماغ تقریرش اوج کراستہ و مفرہ ہم از
 نہ ہالان ہیں چین اند و نو بادگان ہمیں گلشن در رقصہا طراز و در ادلم سراپا
 انجاز در شوخی و شنگی باب اختلاط و برے منادمت قابل ارتباط کا کلہائے
 رسائش چون عمر در از خوشنما تر و دنبالہ ہائے چشم سیاہش از حدنگاہ ہم رسا
 نزقہ ہائش موزوں و گفتگو ہائش ہمہ خوش مضمون۔ فرد

بہر طرف کہ نگہ می کنم تماشا نیست

خدا کند کہ فلک فرصتے دہر مارا

ذکر یاری نقال قلم را از پرطوطی ایجاد باید تا تعریف سبزہ خطش کہ

یکتلم خط نسخ بر صفحہ ریاحین می کشد شروع نماید و زنگار را بجای مرکب استعمال
باید نمود تا سطری از کیفیت ہائے حسن سبزش بہ تحریر تواند رسید بلیت

حسن سبز آفت جاں بود نمی دانستم

دام در سبز نہاں بود نمی دانستم

شکوہ حسن نہ بمرتبہ کہ نگاہ بے محابا مقابلش تواند گردید و صفائی رنگ نہ بر ج
کہ نظر در حوالی آں جا تواند گرفت انداز خرامش برنگ شاخ گل از نیم
بہار در خم و چیم و عشوہ نگاہش بسان جلوہ پر یزادان خیال در رم ہر کیکہ
دو چارش شد چوں پری زودہ مدہوش است و ہر کہ در کنارش راہ یافت
تا بقیۃ العمر حسرت آغوش سبز بہار در جنب سبز حنش چوں موے خمیر است
و گلدستہ چین در مقابل طلعتش زمیں گیر قطعہ

خوبی حسن خوبی آواز بہر دہر یکے بہ تنہا دل

چوں شود جمع ہر دو در یکجا کار صاحب دلاں شود مشکل

ہمگی طائفہ اش موز و نست و نقالانش سراپا خوش مضمون دوسہ نو نہال
دیگر سمدین چمن مستعد قد کشیدن اند فلک حاسد فرصت نظارہ کر است
فرماید -

ذکر معشوقہ ابوالحسن خاں پسر شریف خاں

خمیر یاہ فطرتش ناشے از تمکین است و مزاج سراپا بہاج چون صحن گلشن

ز گیس ادائے بہر حرف منته بخاطر می گذاشت و بہار تبسمش بطرح یک گلشن
 بہمت می گماشت تکلم سنجیدہ اش از عالم متانت و وقار و روزمرہ صافش
 جہانے مستنبط از حسن گفتار خواندش در نہایت خوبی و دلربائی و رقصش در محال
 خوش آیندگی و رعنائی و رودش در کاشانہ میاں محمد ماہ غفرلہ اتفاقی بود
 ارباب محفل آنہمہ احتیاط برداشتند کہ تا حال ہر گاہ ذکرش بر می آمد در حیرت
 تجدید صحبت او زمرہ سنج تا سفا می شوند۔ بکتے و یک خیالے در سورتہ مسموع
 گردید کہ اگر ہمہ عمر اعادہ اش نمایند طبیعت را سیری ممکن نیست و استغنا متصو
 یہ صحبتش نہ چوں تجلی برقی بود کہ تکرار صورت نہ بہت۔

ذکر جفا قوال زیب مجامع ارباب وجد و حال و شمع محفل صوفیہ
 تواجد اشمال نصوص قرآنی را کہ مشتمل بر وحدت وجود است با آہنگہائے
 خریں می خواند و متصوفہ را با سان مرغ نیم سبل مضطرب می گرداند اقوال
 مشایخ سلف آل قدر مستحضر کہ اگر بترتیب کتاب سلوک پردازد گنجائش
 دارد و اشعار شعرائے صوفیہ آن ہمہ از بر کہ اگر بقتیہ تعین آرد سفینہ مجسم کہ
 منتخب و مستنبط جمیع دواوین قدیم باشد می تواند ساخت و وجد و حال فقر
 فرع نغمائے اوست و اضطراب دلہا متعلق ساز و نوائے او مدوح جمیع
 مشایخ کبر است و محبوب ہنگی فقر او در خانقاہ شاہ باسط کہ برادر زادہ
 صمصام الدولہ اند و خود را در فقر و محبوب نمی کنند و در ہر ہفتہ روز یکشنبہ

صحبت خاصه منقده می گردد فقراء و اغنیاء را در باب تماشا هجوم می کنند و همه روز
 سماع مستوفی دست بهم میدهند و از کثرت اشخاص حسین خانه ایشان مثل پرخیاء
 می شود چوں جثا از ملازمان ایشان است بلکه از تربیت یافتگان همواره ملزم
 آن انجمن فیض نشان است و اکثری بتصانیف ایشان که در فن قوالی طرفه
 مهارت دارند رطب اللسان خصوصیات این محافل وجدانی است نه بیانی
 مصحح قلم اینبار رسید و سر بشکست

ذکر رحیم خاں و دولت خاں و گیان خاں و هُندو ادا
 دلیل کمال اینها این است که از اخلاف کوله و سواد اند که شهرت خوانندگی
 ایشان از فطرت و ضوح محتاج بیان نیست و در واقع این هر چهار برادر
 در خواندن خیال نظیر ندارد و بایں نازکی و بایں پرداز می خوانند که طبیعت
 سامع بے اختیار متلذذ می شود و باعتبار کمال تعینی دارند خصوص دولت خا
 که نازک مزاجیهائے معشوقانه اوقیامت می کند پنجم همراه در خانه اینها مجمع
 است جمیع قوالان و ارباب غنا مجتمع گردیده داد خوش نوائے می دهند و چوں
 آن هنگامه محضر ارباب کمال است سند سختگی حاصل نمی کنند بعد فراغ دیگران
 نوبت باینها میرسد خیلی انتظار کش باید گردید تا دولت خاں زباں را بنمیز
 آشنا گرداند چوں صدایش باریک است و کثرت غلاتی مردم بتلاش تقرب او
 طرفه سیعها بجاری برند تا سامعه تند نباشد احتمال شنیدن نیست بیشتر مردم تمبیت

اشخاص محل لفظ تحمین استعمال می کنند و محروم می روند۔ و رحیم خاں کہ در سادگی
 پرکارے دارد و نقش در کمال بختگی و خوش ادا ایست و آہنگش در نہایت خاطر
 فریبی و دلربائی امرا باشتیاق و بتلاش اینہارا منتظم سرکار خود با می کنند و
 دست بدست می برند و حرکات ناملاہم اینہا کہ از افراط دادن شراب
 سرزومی شود متحمل می شوند چون چشم سیاہ مست خواباں ہمہ روز مخمور می بنند
 و غیر از گفتگوئے مینا و جام حرفے ندارند۔ کیا آن خاں و ہڈو کہ برادران خورد
 اندا ایں ہا نیز در عالم خود تماشہا دارند و از اہل مجلس ذلآ آفریں بر می دارند
 جمیع مشاہیر دہلی دریں ہنگامہ حاضر می شوند و عرض کمال می دہند و جمیع
 خاطر خواہی است و صحبت بچسپی۔

الہ بندی امر دیت مخطط مشتملہ تناسب اعضا ترکبیش شہا بسیار
 خوب می نماید پدرش از مشاہیر قوالان بود و خودش ہم خیال را بجزہ می خواند
 و رنگینی بکار می برد منظور نظر ہاست و مقصود خاطر ہا۔

رحمی امر و سیہ فامیست گلوش در نہایت نازکی پہلو بصدائے تار
 می زند و از فرط تناسب متمیز نمی شود تا قوت ممیزہ درست نباشد فرق
 از صدائے تار سازش کردن متعذر است و نجیہا ہلکے مروجہ دہلی کہ
 منصف بشارنگ است زبانش آشنا است و ناطقہ اش بایں اسلوب
 مرغوب زمرزمرہ پیرا۔

امر و ہنگامہ پیرامیاں ہینگارنگش چینی است و لباس یاسینی
 در پیشگاہ قلعہ دارا خلفہ ہر روز بزم آراست و بعد اٹے تماشا ئیاں ہنگامہ پیر
 بملاحظہ رقص و اشخاص مقبرہ تمہید سیر چوک میکنند و بمشاہدہ حسن و تقریب
 ابتیاع نفائس و نوادر بروئے کار می آرند و بے تکلف مشتریان خود بلا شاہ
 تصنع در اطراف مجمع و سوار اسپان باد پاکشتہ صنع آہی را معائنہ می نمایند
 حلقہ اقبال و هجوم جہول در جوانب این سیرگاہ متعذر الانحصار است
 و کثرت خلایق از قایمین و قاعدین در دور این تماشا کہہ خارج از دائرہ
 شمار امور ضروری ابتیاعی را مردم موقوف کردہ مشغول تفرج می شوند و وجہ
 خرید و نقد فرصت را از کف دادہ خائن و خاسر بخانہ میر و ندادا مالے
 خرامش خانہ بر انداز عالمے است و التفاتہائے مخصوص تاراج کن مردے
 صباحت رنگش از ملاحظہ باج میگیرد و سبزہ خطش از سبز ان چمن خراج
 از سفید پوشیہا بمشاہدہ خوشنماست کہ گویا در عین شام صبحی دمیدہ یا گل چاندنی
 است کہ دفنہائے چمن بے اختیار بالیدہ تا غروب آفتاب جلوہ گر یہا
 کردہ مبلغہ معتد بہ تحصیل می نماید و راہ خانہ می گیرد و ہر چندے کہ اعزہ تکلیف
 می نمایند بخانہ ہیچ کسے اقدام نمی نماید بہر کہ شیفتہ او باشد می باید کہ بخانہ اش
 برود و احتیاط وافی بردارد۔

سلطانہ امر دیت سبزہ رنگ و در سن دوازہ سالگی در قرض طر فدا ہا

دشوخی ہا دارد سحر کا رہاے خواندش عالمے را مفتون و خلقے را محزون کردہ
 دریں عمر قسے تحصیل علم موسیقی کردہ کہ فریدے براں متصور نباشد در غنچگی
 پہلو بگلہائے شگفتہ میزند و با وجودیکہ پر تو چراغے بیش نیست دعوی ہمسری فتا
 دارد سامعہ از کم وسعتے ہائے خود در حسرت و باصرہ از کم ظرفیہائے نگاہ
 در خلعت شبے تا صبا حے از صاحبان ما بزم آرا بود صحبت مستوفی دست داد
 و ہمہ شب بعشرت و انبساط گذشت خار خار حسرت اعادہ صحبتش در دہائے
 یاران باقیست شوق تحریکے می خواہد در گاہے نام ز نکولہ نوازی ہمارش بود
 مراحل امر دیرا قطع کردہ چوں تعینے از مزاجش محسوس نمی گردید تامل بفتیش
 پرداخت معلوم گردید کہ در نواختن ز نکولہ و رقص نظیر ندارد ہر چندے کہ
 ہیئتہش مقتضی حرکات رقص نبود لیکن طبیعت بریں آمد کہ عیاش بجاک
 امتحان رسد امور کردند و واقع استغنا و تعینش بجا بود بجز وہیمہ رقص
 حسرت ہا دست داد ہمہ تن چشم گردید گاہے در عین رقص صدا از کیلنگ
 برمی آورد گاہے ازدو و گاہے از ہمہ غرض طرفہ قدرتے و عجب مشقے داشت
 شور تخمینہا بر صدائے ز نکولہ اش چربید و صدائے پہمہ پہمہ آفرینہا اصول
 را معطل کرد و ہمیں قسم مورچک نوازی در ہمیں طائفہ معائنہ گردید
 کہ ہمتا داشت و برگ کاہ را در دہان گرفتہ مثل بلبل ہزار داستان
 شروع بنوا سنجی کرد و بہزار زبان گویا گردید بے تکلف از نوائے او

وچھپہ بلبل داستاں سراپچ فرق کردہ نمی شد منطق الطیر مجسم بشاہدہ رسید۔
 سرس روپ بشاہدہ حرکات دلفریزش چشم تمنا روشن و باندیشہ
 خرامش صفحہ خاطر ہار شک گلشن نسیم آہنگش بہار آفریں و شامیم نغمہ اش
 عطر آگیں رقص در نہایت رنگینی و محبوبے و خواندش در اقصا مرتبہ
 دلچسپی و مرغوبی منتخب ارباب جاہ و جلالت و مستحسن اصحاب وجد و حال
 شغفہ حشش نظر را خیرہ میکند و تصور لمعہ جلوہ اش عقل را تیرہ۔ دریافت
 صحبتش بے وسیلہ تعرف متعذراست و نیل ملاقاتش تقدیم تواضعات مناسبت
 متعسر تالے شانہ بسیر خاطر خواہی باریاب ذوق نصیب گرداند و دست شوق
 بدامان تمنا رساند۔

نور حدیقہ خوش ادائی خمیرمایہ روشنائی نور بانی از ڈومنی ہائے دہلی
 است رفعت شانیش بمرتبہ کہ امرا بدیدش التجا دارند و برنخے بخانہ اش میروند
 خانہ اش چوں خانہ ارباب دول سامان نہار رنگ تجمل در باؤ کو کب سواری
 عمدہ ہا پر از چاوش و چوہدار بیشتر سواریش سوار فیل است در خانہ عمدہ ہا
 کہ وارد می شود یک رقم جوہر رونما تواضع میکنند و مبلغے مقصدیہ بخانہ اش
 می فرستند کہ قبول دعوت می کنند رخصتانہ را از ہمیں قیاس باید کرد کہ مزہ
 صحبتش بہذاقے آشنائند باعث خانہ خرابی است و نشہ آشنائیش بدماغ
 کہ سریت کرد چوں گردباد در کشائش بیتابی عالمے بضاعتہا را در سلین کار کرد۔

و نطقے سرمایہ مارا بغارت این سنگرداد صحبتش تا کیسہ پر است گیر است
 و الفتش تا نقدی باقیست پذیرا تکنش با تمکین گوهر ہم ترازو و آب رنگش
 آب و رنگ گلشن ہم پہلو سخن فہم بے نظیر است و نکتہ دان خوش تقریر
 صفائے روزمرہ اش سامعہ را در بوسے بہار غوطہ می دہد و ادائی محاورہ
 اش زبا نہا از گلبرگ می تراشد مصاحبے بایں رنگینی اگر نصیب شود مفت
 آرزوست و ہمدے بایں شوخی اگر دست دہد ہرچہ باشد ہمہ از و مراعات
 مجلس و ادب بمرتبہ کہ چنداں ادیب می باید تعلیم گیرند و پاس خاطر جمیع حضار
 محفل بشاہ کہ صاحبان تہذیب اخلاق می باید تلقین پذیرند خواندنش خالی از
 مزہ نیست مستحسن ارباب موسیقی است جنگہ را کہ با افضل رائج الوقت دہلی
 است خوب مشق کردہ بموافقت جمعے از نسواں کہ ہر یکے بیگم و خانم نام دارد
 بزم آرامی شود و برائے رعایت ہر کدام سفار شہامی کند چوں خاطرش ہمجا
 عزیز است ہرچہ می گوید مبلغے قبول می شود و حاصل دید نیست نہ شنیدنی
 فقیر کمر تہ استفادہ صحبت کردہ۔

چہمنی از شاہیر دہلی است و بادشاہ رس و بمقتضائے کسب کمال
 موسیقی کہ پہلو بصاحب کمالان عصر می زند ہمہ جامعرز و محترم و جہتشن بدو
 بذل مبلغے لایق از ممتنعات سوائے این کمال خوش صحبت و خوش روزمرہ
 است و سخن در نہایت پختگی می گوید چوں از بہار جوانیش تبا شیر صبح پیری

گل کردہ غیر ازیں کہ کسے صرف بہ نشیدن سرور شوقے داشتہ باشند میل نمی کند
 بادشاہ ہم گاہ گاہے یاد می فرماید و التفات می کنند نعمہ اش طائر ہوش را
 بہ پرواز و دایع سر میدہد و آہنگش آب رفتہ آرزو ہارا باز بجوئی می آرد۔
 و ترانہ سنجی ز بانش از مقرض گوئے سبقت بردہ اکثرے معاصر و اعتراف
 بحال او دارند خالی از اہلیت نیست مراعات آشنائی می کند یک شبے
 در خانہ اش اتفاق صحبت افتاد تا صبح صحبتہا کوک بود۔

ادبیکم در دہلی مشہور و معروف اند کہ پایجامہ نمی پوشند و بدن
 اسفل را برنگ آمیزے ہائے خامہ نقاش با سلوب قطعہ پایجامہ رنگین
 می کنند بے شاہہ تفاوت گل و برگ کہ در تھان کیخاب بند رومی نبی باشد
 بقلم می کشند و در محافل امرا میر و مذہر گز امتیاز پایجامہ و ایں رنگ کردہ
 نمی شود تا پردہ از کارش نیفتد فہم ہیچکس بکنہ صنعت انہا نمی رسد چوں
 خالی از ندرت و غرائب نیست مرغوب دلہا اند۔

مہمینائے فیل سوار از مشاہیر رقاصان و رئیس طائفہ دارانست
 چو بداران نوکر اند بامرا بائین ہیچشماں ارتباط است رقعہ ہا در سفارش
 می نویسند و اینہا در قبول می کنند۔ سابق با اعتماد الدولہ ربط خاص بود و اینشا
 بخانہ اومی رفتند یکمرتہ برسم تواضع آلات و ادوات تجرع کہ عبارت از
 گلابے و پیالہ ہا وغیرہ باشد گذرانیدہ بود چوں مہماں تر صبح داشت

ہنقاد ہزار روپیہ قیمت گشت صدقہ ہذا علی التمول۔

نوشحالی رام حنبی از ملازمان سرکار اعتماد الدولہ است طرفہ شانے دارد
وعجب تعینے در مجلس کہ رقص می کرد و اکثرے از اعیان شہر مجتمع بودند و بیکس
را در نظرش و قہقہے نمود و از فرط استغناء ہیج سمت التفاتے و خطابے نمیکرد و خواندنش
بسیار رنگین و حرکاتش در نہایت تمکین بود آسا پورا از رام حنبی ما ست و از شہرت
کمال در ہمہ محافل محترم است و پیش جمیع نغمہ سنجان مکرر کبت خوانیش بقاعدہ
کلاونت ہائے قدیم در نہایت مضبوطی وزیر و بمش بقانون استادان با قصے
غایت مربوطے نغمہ اش در ہمہ حال سر سبز جاوید و آہنگش در ہمہ جا و سپید
بسبب رسائی سن اندکی از دلہائے معاشران یکسو ست لیکن بچشم قدر دانان
نغمہ باید دید کہ چقدر در نظر آنہا واقعی دارد حرمت طلب است و مستحق حرمت
خوانان عزت است و شایستہ عزت۔

چک مک و مانی در بہار جوانیہا طرفہ شوخے داشت بطبع جمہور بود
و بادشاہ جم جاہ فریفتگی داشتند چک مک خطاب دادہ بودند احوال کہ قدم کہ در
شیب گذشتہ اعتبارش رو بہ نشیب است در آہنگش سامعہ پرور و شور
نغمہ اش جنوں در سر مبلغا صرف تو اضعش می کردند تا شبے میسری آمد و زربا
سبیل را ہنش می نمودند تا راہ مدعا و امی شد حالا ہم حصول صحبتش بے تواضع
مستوفی متعذر است و رابطہ آشنائیش بے سماجتہائے رسامتعصر۔

کالی کنکا از معتبر رقاصان است و از فرقہ احترام کشاں سیف اش
 جو خال گلر خاں زیب افزا است و چوں سواد دیدہ سیہ چشمان مردک آرا
 تنگینش بر مرتبہ کہ سخن بہرارتیچ و تاب بزبان آشنائی گردد و خرامش
 بتدریجی کہ تا قدم بدائرہ مجلس گذارد اضطراب بدہا راہ می یابد خواندنش
 مشرق نغمہ سبحانست و قصص دستور العمل چاکبک خراماں خالی از تعین
 نیست و می نبرد سماجہائی طلبند و می کنند۔

زینت و بہجی خوش ادائی ہائش در تیج مواد باہ و خیل نازک اندام
 ہائش بیجان شہوت را کفیل نغمہ اش پیام حلاوت میرساند و آہنگش بصفائے
 منتے بر سامعہ میگذارد نغمات را گش با صافی چہرہ او ہمرنگ و آہنگش
 بصفائے رنگ او ہمسنگ طبایع لطیف را نظر بلا خطہ لطافتش میل طبعی
 و افزہ لطیف را نگاہ بشاہدہ لطافتش خواہش فطری رقص غیر از خرامے
 بیش نیست و بدل نزدیک محراست و تعینش در قبول ہم آغوشی ہا بر نسبت
 و خوش آیند تر ہر شبے ردیف آغوش حریفے است و ہر روز ہمدوش ظریفے و از
 ہجوم اسد عا سرشتہ قبول صحبت کم است کاش از سوزانے سر بدر می آورد از
 کثرت تکالیف قافیہ و قش تنگ است خانہ اش بدوش یار است و دعائے
 خانہ بدوش اورا سلم و کاشانہ اش در بغل معاشران است و ادعائے
 بغل گیری با و مناسب و مستحکم۔ فرد

می کشندش چو قدح دست بدست

می برندش چو سبو دوش بدوش

گلاب از خواندش رانحه گلاب بمشام می خورد و از ملاحظه حرکات
رنگینش کیفیت شراب دست می دهد بختگی های وضعش مطبوع و حاضر
جوابش پیش همه کس منظور و مسموع نکته فهم است و سخندان خوش نغمه
است و مسلم نغمه سنجان فرد

محو کدام آئینه سیما شود که

آئینه خانه ایست دو عالم ز روئے تو

ش
رمضانی خیالش چون صبح عید رمضان رنگ از دلها می برد و نغمه

در سواد خاطر معاشران اثرهای کار در محفل که وارد می شود حکم عیدگاه بهم
می رساند و بجمع که ورودش واقع می گردد رسم تنهیت بعمل می آید و اله صحبت

قدر دانست و ثایق ادا فهم و نکته دان سنش مانع کرم اختلاط است
هوس پیش پامی خورد و کهوتش باعث خودداری پہلو از تکلف خالی میکند

رحمان بانی از دھاڑی زاده است سیاهی رنگش بمنزل تصویق

سیاه قلمی منظور صاحب نظران و رسائی رنگش بشابه نشتر فساد باعث تحریک
رگ جاں خال روئے استعداد است و سرمه چشم اتحاد سوادش چوں شام
کشیر در نظر ما خوشنما و سیاهی زونش چوں سیاهی آب حیات در مرد که ماروح افزا

سکناش شوئے آمیز و حرکاتش فتنه انگیز بہر محفل کہ وارد می شود خود را از تکلف
می دزد و از دست برد ہوس محفوظ بدر می جہد می گویند نامہ اش سر بسته است
و ہر ش ناشکستہ ۷

خطش نہ کردہ مانی بہ نقش بہر اداست
کہ ایں سیاہ قلم کار خوب استاد است

پنایابی از تلامذہ مخصوصہ نعمت خان است و بلبل زبان او
غزل خواں اگر قلم زمرہ بہ تحریر و صفحہ مختصر شود می سرود کہ سر سبزی بہا
آہنگ و البستہ صدائے دوست و تریاق مارگزیدہ بے فراق ساندو
او استقامت او جگرانی بے نعمہ اش بہ مرتبہ کہ تافس بلند شود در حین شد
و مدنعمہ صدایش بان تار شاعی آفتاب آسمان می پیوندد و قدرت
موشگا فیہمائے انداز نصر فاش بشاہ کہ تا فہم سلیم ادراک نماید گرہ بر تار ہوا
می بندد آہنگ رسایش بان اندیشہ ذوالعقول فلک پمیانعمہ بلندش
برنگ فکر منجم او جگر اقریر و پذیرش سند معاشرت پیشگان و تہیہ گفتگویش
دستور العمل عشرت طرازان در ضمن ہر سخن لطیفہ رنگینی مضمر و در ادائے ہر حرف
طہنتہ خاصے مدغم و مستتر حسن ادایش از حسن دیگران چپاں تر است
و لطیف مقالش از غنچ و دلال این و آن خوش آیند تر سامعہ کہ آشنائے
آہنگش گردید از مسموعات دیگر مستغنی است و ذائقہ کہ متلذذ بہ نغمائے

نفاش گشت از چاشنی نوائے دیگران منزوی مقدش در به جا اعزاز کتاب
است و خواندش در به حال عشرت کتاب -

طوطی شاخسار خشنوائی کمال بانی صافی شفقش در موسیقی چون
نامش با قصه غایت کمال است و تربیش در رقص خوش ادائی کمال عظمت
و جلال مدتی در محل بادشاهی بزم آرا بود و در حلقه نوا سنجی سخن سر دریں ولا
که از سواخه نادرشاهی مزاج بادشاه دین پناه از استماع ساز و نوا خراف
ورزیده و نغمه ارباب نغمه یک قلم ستر و ک و موقوف گردیده باین تقریب
صحبتش میسر آمد والا ممتنعات غفلے بود و خواندش موافق ضوابط کلاوت
بچی است بسیار برنگینی و خزینی میخواند و سامعه را بدائرہ تواجد می نشانند
بیشتر خیال نعمت خان که منسوب به بادشاه غازیست استعمال می نماید
و ابواب انبساط بر روی مشاقان می کشاید بشابه مشاق که اگر تکلیف صحبت
روز و شب نمایند چو بلبل بهار غزل خوانست و برنگ قطعه چمن از ترزبانی
خود گلشن خالی از تمکین و ادانیست از شوخیها آشناست و باعتبار آداب
و آیین در امثال و اقوان مستثنیٰ مبر که طلبیه خط مستوفی برداشت و رقم لغتش
بر لوح خاطر نگاشت -

سرمشق رنگین و پنجه روانی او ما بانی رنگینی بهار و پذیرش
برنگ نسیم بهار چمن آرائی انبساط و بهار آنگی نغمات بنیطه تر گلدسته بسند

ریاحین ز بهشت نشاط بدیدیم گوی سبیل می‌ش در عالم بدایت چو آن فکر اسیر بر زیر شوخی
 و رنگینی و نقایلهایش بسان نقل شراب در نهایت خوش مزگی نمیکنی حرکات و
 سکناش همه موزون و مرغوب خرام و ادایش همه خوش اندام و خوش اسلوب
 در عالم کبت کشتی گیر و در فضائے خیال چو خیال نظیر بے نظیر طبعش الفت
 پیر است و مزاجش بوفاء آشنا کنور که نهال نوخیز همین چمن است و موزونی قد
 رشک سر گلشن معشوقه صابحی میان محمد ماه است که سند معاشرت پیشگان
 اند و سر آمد جمیع بزم آریاں اکبری بدولت خانه ایشان عجبها منعقد
 می‌گشت احتیاط و انی محصل می‌گردید -

پینا و تنو مقدم این طایفه باعتبار حسن سرشار و کمال و جاهت و
 حسن غنا و تناسب ارج و اعضا منظور جناب بادشاهی بود و مورد عنایات
 نامتنباهای اکنون بطور خود بزم آرائی شتافانست و رنگ افروز بهت کلیف
 آرزومندان خراش می‌س که بحركات رقص آشنا گردید شور تخمین در غم بلند
 میگرد و صدایش هرگاه که با وج کشید غفل آفرین فضائی هو اتناگ می نماید
 رنگینی روزمره دایش سامعه را بگلگشت بهار میبرد و قوم های شیرینش در حقیقت
 جزو محاوره است انسون بخودی بگوش و لایا بخواند خندان جمال به نزاکت و انداز
 که حوصله سامعه بفریادی آید و بے اختیار بهار موشاں بدایره وجد و حال می
 گرسنه چشمان راگ را از مایده صحبتش سیری و نادیدگان حسن را دام اختلاطش

[illegible]

